

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2010

3-сон

Адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов — кенгаш раиси

Абдуваҳоб Нурматов	Ўрозбой Абдурахмонов
Баҳамдулло Нурабуллаев	Акрамжон Адизов
Абдулла Орипов	Эркин Воҳидов
Тўра Саидов	Туробжон Жўраев
Сирожиддин Саййид	Наим Каримов
Йўлдош Солижонов	Тўра Мирзаев
Хайриддин Султонов	Иқбол Мирзо
Рустам Қосимов	Минҳожиддин Мирзо

Бош муҳаррир	— Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир	— Икром Отамурод
ўринбосари	— Зиёдбек Ўринов
Масъул котиб	— Асад Дилмурод
Наср бўлими мудир	

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
Ўзбекистон кўчаси, 16-а уй.

Телефонлар:

227-00-81, 245-22-99

www.sharqyulduzi.uz

E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Саҳифаловчи:

Акбарали Мамасолиев

Мусаҳҳих:

Дилфуза Маҳмудова

МУНДАРИЖА

НИГОҲ

Султонмурод Олим. Халқ, мерос ва маънавият

ШЕЪРИЯТ

Ҳалима Худойбердиева. Чирсиллаган бир ўт ёнар ичимда. Шеърлар

НАСР

Қамчибек Кенжа. Тошқин. Қисса

ШЕЪРИЯТ

Ўткир Раҳмат. Қутлуғ кун шарафи. Шеърлар

НАСР

Нурилло Аббосхон. Шўрқишлоқ. Роман. Охири

ШЕЪРИЯТ

Чоршамъ. Висолинг соғиниб. Ғазаллар

ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ

Наим Каримов, Улуғбек Ҳамдам. Асар юрак қони билан ёзилади. Сухбат

ШЕЪРИЯТ

Хуршида. Бахтнинг рангларини кўра бошладим. Шеърлар
Сирожиддин Рауф. Кўксида ўзликни чўғдек асраган . Шеърлар

ТАФАККУР МИНТАҚАЛАРИДА

Артур Шопенгауэр. Ҳаёт, инсон, изтироб

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Хуррам Райимов. Тойчоққинам бирам шўх. Шеърлар

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Умарали Норматов. Бедорликда ўтган умр

НАЗМ БЎСТОНИ

Ойша Турол. Ҳаётимнинг оташидир борлигинг. Шеърлар

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Отабек Жўрабоев. Лирикада тарих тасвири

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Малика Ибодуллева. Кўзларимдан сени ахтарар йўллар. Шеърлар

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳакимжон Каримов. Бугунги насрнинг хусусияти ва тамойиллари
Муқаддас Тожибоева. “Ҳаёти жовидон миллат”

Саъдулло Қуронов. Шеърятда геометрик изланишлар

ДИЛЛАРДАН – ДИЛЛАРГА

Дилшода Муборакова. Тасвир қирралари

ЁДНОМА

Шодмон Отабек. Сўнгги дарвеш

ГУЛҚАЙЧИ

Турсунбой Адашбоев. Пародиялар

*Султонмурод ОЛИМ,
Республика Маънавият тарғибот
маркази раҳбари ўринбосари*

ХАЛҚ, МЕРОС ВА МАЪНАВИЯТ

Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ислом КАРИМОВ

Миллий маънавий-маърифий меросимиз таркиби

Истиқлол туфайли, аввало, маънавий эркимизни кўлга киритдик. Эрк тушунчасига эса миллий маънавий-маърифий меросга муносабат ҳам киради. Миллий маънавий-маърифий меросни халқ, унинг вакиллари яратади. Бунда буюк зотларнинг ҳиссаси ҳамisha катта бўлган. Умуман, элимиз орасидан етишиб чикқан улуғларни ва улар яратган маънавий-маърифий меросни шартли равишда бўлса ҳам тўрт сирага ажратиш мумкин:

1. О л и м л а р яратган мерос.
2. Б а д и и й и ж о д к о р л а р яратган мерос.
3. Д а в л а т в а ж а м о а т а р б о б л а р и яратган мерос.
4. А з и з – а в л и ё л а р яратган мерос.

О л и м л а р яратган мерос бундоқ караганда, шўро замонида ҳам ўрганилган. Бирок, у замон мафқураси илм аҳлини икки тоифага, яъни, р е а к ц и о н в а п р о г р е с с и в га ажратган эди. Ана шу мафкура чиғириғидан ўтганларнигина ўрганардик. Имом ал-Бухорий, Имом Термизий, Маҳмуд Замахшарий, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Мотуридий, Абу Ҳафс Кабир Бухорий сингари алломаларнинг номини ҳатто эшитмаган ҳам эдик.

Истиқлол йилларида номлари саналган зотларнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий мероси тадқиқ қилиниб, асарлари нашр этилди. Айримларининг таваллуд тадбирлари кенг миқёсда нишонланди. Улар шарафига Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида миллий анъаналар ва замонавийлик уйғунлашиб кетган қанчадан-қанча меъморий обидалар барпо этилди. Бу жойлар чинакамига муқаддас зиёратгоҳларга айланди.

Б а д и и й и ж о д к о р л а р яратган меросга шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, бастакорлар яратган асарлар киради. Тўғриси, эски тузум даврида адабиётимиз бир қадар ўрганилди. Лекин яна ўша-ўша гап.

Биринчидан, р е а к ц и о н деган тамға босилган, айтайлик, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Хўжаназар Хувайдо, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқа яна қанчадан-қанча ижодкорлар ҳаёти ва фаолиятини ёритишга сира рухсат бўлмади.

Иккинчидан, п р о г р е с с и в деб ўрганилган шоирлар, ёзувчилар ижоди ҳам фақат шўро мафқураси манфаатларидан келиб чиқиб баҳоланди.

Юқорида номлари қайд этилган ижодкорларнинг асарлари халқ кўлига фақат истиқлол туфайлигина тегди. Улар ҳаёти ва ижоди таҳлилига бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилди.

Д а в л а т в а ж а м о а т а р б о б л а р и яратган мерос ҳақида гап кетар экан, аввало, шуни айтиш керакки, бу тоифа буюкларимизга синфийлик нуқтаи назаридан қаралиб, батамом

қора бўёқлар чаплаб ташланди. Шўролар даврида давлат ва жамоат арбоблари, бой одамларнинг бари, қайси асрда, қандай жамиятда яшагани, миллий тарих ва тараққиётда қандай ўрин тутганидан қатъи назар, ёмонотлиқ қилинди. На Жалолдиддин Мангубердини, на Амир Темурни, на Захириддин Бобурни халқни адолат ва тараққиёт сари етаклаган деб тилга олиш мумкин эди.

Энди, ҳар йили уларнинг таваллуд тадбирлари ўтказилади, уларга салобатли ҳайкаллар қўйилди. Халқ бу жасур ва мард улуғлари билан астойдил фахрланадиган бўлди.

А з и з – а в л и ё л а р яратган мерос ҳақида гап кетганда, шўро даврида дахрийлик, яъни, худосизлик мафкураси учун халқни муқаддас динидан, эътиқодидан, авлиё зотларидан маҳрум қилиш бош мақсад қилиб қўйилганлигини айтиш ўринлидир. Чунки, динга қарши кураш баҳонасида миллатга қарши кураш олиб борилган эди.

Истиқлол даврига келиб эса, Президентимиз Ислоҳ Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида қайд этганидек:

“Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатида киритилган...”

Маънавиятимиз ва маърифатимизнинг истиқлолга қадар бўлган даврдаги аянчли аҳволи ва бунинг сабаблари

Бир юз ўттиз йил мобайнида жафоқаш халқимиз миллий мустақиллиги ва тарихий давлатчилигини йўқотиб, мустамлака асоратида яшади. Аввал чор Россияси, сўнг эса қизил империянинг беадад зуғумларини кўрди. Чекмаган азоби, кечирмаган укубати қолмади.

Халқнинг жаҳон тамадуни (цивилизацияси) равнақига улкан ҳисса бўлиб қўшилган бағоят бой тарихи топталди. Миллат ўз кечмишидан мосуво қилинди. Халқ ўз тарихи қолиб, ўзгалар тарихини ўрганишга мажбур этилди. Миллий тарих одамларга фақат ва фақат қора бўёқлар чапланган ҳолда ўргатилди. Шу тариқа, сенлар қолоқ, маданиятсиз эдинглар, биз келиб, маданият тарқатдик, биз сенларни одам қилдик, деган иддаога, писандага ҳар лаҳзада дуч бўлдик. Йиллар ўтиб, одамлар шунга кўникиб, бу ғирт ёлғон талқинларга ишониб ҳам қолган эди.

Мустамлакачилик сиёсати халқдан етишиб чиққан тарихий шахсларга муносабатни издан чиқарди, миллатнинг ўз аجدодлари билан фахрланишига, биз шундай улуғ зотларнинг фарзандлари бўламиз, дейишига сира йўл қўймади. Кўп улуғ одамлар номига мағзавалар тўкиб, улар ҳаёти ва фаолиятини истаганча қоралаб кўрсатди, айримлари ҳақида, ҳатто, оғиз очишга имкон бермади.

Тилимиз таҳқирланди. Ҳатто, зўр бериб ҳозирги тилимиз эски ўзбек тилининг бевосита давоми эмас, у батамом янги тил, дея талқин этилди, сўз бойлигимиз камбағаллаштирилиб, тилимизга бўлар-бўлмасга русча-европача сўзлар тиқиштирилаверди. Оқибатда, газета-журнал, радио-телевидение тили билан табиий халқ тили орасида катта тўсиқ пайдо қилинди. Ўзбек тили хонаки тил, уй-рўзғор тили даражасига тушиб қолди. Рус тилини билганлар кўп имтиёзларга эга бўлди, айрим тоифалар ўз тилимизни билишни маданиятдан орқада қолиш, қолоқлик ҳисоблади. Ўзбек тилида сўзлашмайдиган, ҳатто, бу тилни билмайдиган ўзбеклар тоифаси пайдо этилди.

Ўзбек халқи маънавий-маданий меросдан тўла баҳраманд бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Меросга муносабатда тамоман мустамлакачилар нуқтаи назари ҳукмрон бўлди. Коммунистик мафкура ўз чиғириғидан ўтган асарларнигина ўрганди, уларни ҳам ўз ғаразли мақсадларига мослаб, аксарият хато талқин этди. Мероснинг катта қисмига қўл теккизишга, улар ҳақида оғиз очишга йўл қўймади.

Ўзбек миллий урф-одатлари, халқ анъаналарига қарши муттасил кураш уюштирилди.

Миллийликни йўқотиш амалда замонавийлик, илғорлик тарзида улуғланди. Халқ ўз аждодлари анъаналари асосида яшашга, лоақал, тўй-маросимларини кўнгилдагидек ўтказиш имконига эга бўлмади. Миллий байрамлар, оилавий маросимлар яширикча ўтказилар, хукмрон сиёсат бундан хабар топса, очик-ошкор жазо чоралари кўрар эди.

Коммунистик сиёсат, энг аввало, миллатнинг зиёлиларига қарши ҳужум бошлади. Халқни айнан ақлли, тафаккури кучли вакилларидан жудо қилишни ўзининг асл мақсади янглиғ билди. Инқилоб баҳонасида бойларни синф сифатида йўқотиш шиори остида мамлакатнинг не-не ақлли, кучли, тадбиркор, дунё кўрган одамлари ноҳақ қирғинга дучор этилди.

Таълим-тарбия, ахлоқ-одоб борасида миллий хусусиятлар мутлақо инобатга олинмади, ёшларни ўз миллатидан нафратландиган, ўзбек тилидан ор қиладиган этиб тарбиялашга уринилди.

Мустабид, маъмурий-буйруқбозлик тизими одамлар эркини бўғиб, уларда ижодкорлик, бунёдкорлик, интилувчанлик фазилатларини йўқотди, ўзбек халқи онг-шууридан Ватан тушунчасини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилди.

Истиқлол туфайли амалга оширилган улуғвор ишлар

Истиқлол Ўзбекистон олдида мустақил миллий давлат тузиш, эски тузумдан тамоман воз кечиб, янги – бозор иқтисодига асосланган ҳуқуқий демократик жамият барпо этишдек икки муҳим вазифани кўйди.

Тарихга муносабат кескин ўзгариб, бу борада, тамоман янги муносабат шакллантирилди, ўтмишга халқнинг пойдевори, унинг келажагини таъминлаб берувчи кадрият сифатида қараландиган бўлди. Ўз тарихимизни ўзимиз ўрганишга киришдик. Тарих бугунимиз ва келажагимиз учун чинакам сабоққа айланди. Халқнинг тарихий илдизлари қанча чуқур бўлса, келажаги ҳам шунча буюк бўлади, деган оқилона ақидага амал қилинадиган бўлди. Истиқлол даври тарихини яратишга киришилди. Уч минг йиллик ўзбек давлатчилиги тарихининг ёритилмаган саҳифалари ўқиладиган бўлди.

Тарихий меросга муносабат кескин ўзгарди. Коммунистик мафкура тақиқланган қанчадан-қанча асарлар тадқиқ қилиниб, нашр этилди, улар чинакам халқ мулкига айлантирилди. Бу борадаги ишлар мунтазам равишда давом эттириляпти.

Тарихий шахсларга муносабат ўзгарди. Алишер Навоий (1991), Баҳоуддин Нақшбанд (1993), Мирзо Улуғбек (1994), Амир Темур (1996), Имом ал-Бухорий (1998), Аҳмад ал-Фароғоний (1998)нинг таваллуд саналари жаҳон миқёсида ўтказилди. Бу тантаналар ўзбек халқининг чинакам байрамига айланиб кетди.

Муқаддас динимиз, эътиқод эрки ўзимизга қайтди. “Қуръон” таржимаси, Имом ал-Бухорий саралаган тўрт жилдлик “Ҳадис”лар мажмуи, қанчадан-қанча диний китоблар босилиб чиқди. Қанчадан-қанча масжидлар қайта обод этилиб, уламолар ихтиёрига топширилди, кўплаб янги масжидлар қурилди, Марказий Осиёдаги энг йирик ибодатгоҳ – Бухоройи шарифдаги Масжиди Калон батамом қайта таъмирланди. 1999 йили Тошкент Ислам университети ташкил этилди, унда замонавий дин мутахассислари тайёрланади. Рамазон, Қурбон ҳайитлари умумхалқ байрами сифатида нишонланадиган бўлди. Ҳаж ва умра зиёратлари учун қулай шароитлар яратилди. Мустақилликнинг ҳар йилида ўртача тўрт мингдан ошиқ мусулмон ҳаж зиёратини адо этипти.

Тилимиз тамоман янги мавқега кўтарилди. Унинг давлат тили сифатидаги нуфузи ошди. Истиқлол йилларида у мутгасил бойиб, такомиллашиб боряпти. Ўзбек тилида чиқаётган газеталар, журналлар, китоблар ва бошқа нашрларнинг, радио ва телевидениенинг тили кун сайин сайқалланиб, жило топаётгани, халққа яқинлашаётгани сир эмас.

Таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишга, уни миллий анъаналаримиз ва бугунги илғор

замон талабларига жавоб берадиган янги бир поғонага кўтаришга киришилди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури қабул қилиниб, 1997 йилдан буён уни ҳаётга татбиқ этиш изчил суратда олиб бориляпти. Истиқлол йилларида талай янги олий таълим муассасалари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, умумтаълим мактаблари ташкил этилди, эскилари замон талаблари асосида таъмирланди. Бу жараён жадал давом этапти. Ўзбекистонлик йигит-қизлар дунёнинг илғор давлатларида таълим оляпти, малака оширяпти. Таълим тизимини ислох қилишга онгни ўзгартириш, янги замон кишисини тарбиялаш, ислохотларни амалга оширишнинг асосий омили сифатида қаралаяпти.

Халқнинг руҳи тикланди, миллий ғурур, ватанпарварлик, фидойиликнинг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди, ҳар бир фуқаронинг ўзини шу Ватаннинг фарзанди деб ҳис қилиш тарзи кучаймоқда. Давлатимиз рамзлари – Байроқ, Герб, Мадҳиянинг аҳамияти ортиб, улар кишиларимиздаги Ватанга садоқат ҳис-туйғулари ифодачиси бўлиб боряпти.

Мерос ва қонун

Миллий мерос, аввало, қонунлар орқали муҳофаза қилинади.

Миллий меросни муҳофаза қилишга қаратилган қонунлар (кенг маънода бунинг таркибига қонуности ҳужжатлари ҳам киради) иккига бўлинади:

Халқаро қонунлар;

Миллий қонунлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддасида шундай деб ёзилган:

“Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашига мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир”.

Ўзбекистон халқининг меросини *миллий мерос* деб аташ ҳам мумкин. Чунки бир халқ яратган ва аждодлардан-авлодларга қолдирилган бойликлар *миллий мерос* дейилади.

Шу маънода, ўзбек халқи – буюк халқ. Элу элатларнинг буюклиги эса шу миллатга мансуб аҳолининг умумий сони, шу халққа тегишли миллий давлат ҳудудининг катта-кичиклигига қараб белгиланмайди. Бунда ҳар бир халқнинг жаҳон тараққиёти, инсоният равнақига қўшган улуши инобатга олинади.

Бу жиҳатдан юртимиз дунёнинг қадимдан илм-фан, ишлаб чиқариш, маданият, адабиёт, санъат ва бошқа кўплаб соҳалар юксак даражада ривож топган маконларидан бири ҳисобланади.

Миллий меросимиз Конституциямизда т а р и х и й, м а ъ н а в и й ва м а д а н и й меросга ажратилган.

Т а р и х и й м е р о с га мамлакатимиз ҳудудидаги қадим шаҳарлар ёки уларнинг қолдиқлари, ер ости қазилмаларида топилган осори атиқалар, санъат асарлари, ишлаб чиқариш қуроллари, ўтмишда яратилиб, ҳозиргача сақланиб қолган меъморий обидалар ва ҳоказолар киради.

М а ъ н а в и й м е р о с деганда, халқнинг тили, дунёқараши, урф-одатлари, маросимлари, анъаналари, байрамлари, қадриятлари, диний эътиқод ва удумлари тушунилади.

М а д а н и й м е р о с тил, адабиёт, санъат асарлари, кийиниш маданияти, урф-одат, анъана, қадриятлар, илм-фан соҳасида яратилган тадқиқотлар, китоблар, кашфиётлар, ишланмалар, ихтиролар, янгиликлар сингари сираларни қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси аъзоси Ўрол Ҳайитовнинг “Маданий меросимиз – йўлчи юлдузимиз” (“Миллий тикланиш”, 2010 йил, 28 апрель) мақоласида бу икки турдаги қонунларнинг асосийлари санаб ўтилган. Мавзу тақозоси билан биз ҳам уларни келтириб

ўтишни маъкул кўрдик.

Маълумки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳузурида Фан, таълим ва маданият масалалари билан шуғулланадиган ЮНЕСКО ташкилоти бор. Умумбашарият меросини асраб-авайлаш бу ташкилотнинг бевосита вазифалари сирасига киради. Шунинг учун ҳозирги пайтда ЮНЕСКОнинг мана бу беш хужжати халқаро миқёсда амал қилиб келяпти:

– *Ҳарбий можаролар пайтида маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисида Конвенция* (1954 йил, 14 май);

– *Маданий меросни ноқонуний олиб кириш, олиб чиқиш ва мулкни бошқаларга беришнинг олдини олиш ва таъқиқлаш тўғрисида Конвенция* (1970 йил, 14 ноябрь);

– *Бутунжаҳон маданий ва табиий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (1972 йил, 16 ноябрь);

– *Сувости маданий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (2001 йил, 6 ноябрь);

– *Номоддий маданий меросни сақлаш тўғрисида Конвенция* (2003 йил, 17 ноябрь).

Бу халқаро қонунларнинг аксариятида *маданий мерос* тушунчаси таркибига адабий мерос ҳам киради, алабатта.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – энгилмас куч” китобида миллий меросга муносабат

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – энгилмас куч” китобида Марказий Осиёда туғилиб ўсган, жаҳон илму фани, маънавияти, адабиёти ва санъати равнақига муносиб ҳисса қўшган қирқ олти нафар буюк зотларнинг номлари тилга олинади. Энг муҳими, китобда улар ҳаёти ва фаолиятини, меросини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш борасида мустақиллик йилларида амалга оширилган ишлар ҳам эсланади.

Ана шу зотларнинг ўн саккиз нафари бевосита адабиёт аҳли ҳисобланади. Муаллиф Рудакий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Махтумқули, Абай, Тўқтағул, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов номларини маънавий мерос яратган буюк қалам соҳиблари сифатида тилга олади, улар ҳаёти ва ижодига муносиб баҳо беради.

Муаллиф наздида, энг буюк жасорат – маънавий жасорат. Китобда маънавий жасорат намунасини кўрсатган уч шахс – Яҳё Ғуломов, Зулфия ва Озод Шарафиддинов ҳақида алоҳида тўхталинади. Буларнинг икки нафари ҳам аҳли адиблардан ҳисобланади.

Китобда номлари фахр билан зикр этилган Абу Али ибн Сино, Махмуд Замахшарий, Баҳоуддин Нақшбанд, Махмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Исҳоқхон Ибрат, Лутфихоним Саримсоқова, Ҳалима Носирова, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроевлар фаолияти ҳам адабиётга бегона эмас эди.

Шахсга ҳам, миллатга ҳам, халққа ҳам, аввало, маънавиятига қараб баҳо берилади. Чунки маънавият – инсоннинг инсонлигини белгилайдиган, уни бошқа жонзотлардан устун қилиб турадиган жамики фазилатлар мажмуидан иборат.

Бутун дунёда бир мезон баҳслашиб ўтирилмасдан қабул қилинади – халқлар, мамлакатлар, давлатларга аҳолисининг сонига, эгаллаб турган ҳудудига, ҳатто, моддий бойликлари умумий миқдорига қараб эмас, айнан, башарият тамаддунига қўшган маънавий ҳиссасига кўра баҳо берилади.

Мамлакатимиз ҳудудининг катталиги жиҳатидан дунёдаги икки юз давлат орасида эллик бешинчи ўринда туради. Ўзбекистонимиз – Италиядан бир ярим баробар катта. Аҳоли сонига кўра, қирқ иккинчи ўринга эга. Аммо халқимиз жаҳон тамаддуни равнақига қўшган ҳиссаси бўйича жуда олдинги ўринлардан бирига даъвогарлик қилади. Шу нуқтаи назардан, биз,

шубҳасиз, буюк халқмиз. Чунки ҳар қандай мамлакат ёки халқ ҳавас қилса арзигулик улуғ меросимиз бор. Айниқса, мустақиллик йилларида буни борлиқ олам тан олди.

Б и р и н ч и д а н, шу йиллар мобайнида изчил равишда: “*Ҳеч кимдан кам бўлмаганимиз*”ни дунёга исботладик.

И к к и н ч и д а н, бу бизга: “*Ҳеч кимдан кам эмасмиз*”, деган ғояга қатъий амал қилишимиз учун буюк асос бўлиб хизмат қилди.

У ч и н ч и д а н, бу икки асос: “*Ҳеч кимдан кам бўлмаймиз ҳам*”, дейишга, шунга интилиб, шунга эришишнинг йўллари излаб яшашга ундади.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида ана шу уч фикр бўртиб туради, мантикий тарзда асослаб берилди.

Истиқлол йилларида тарихга янгича муносабат шаклланди. Бу эса халқимизнинг жаҳон тамаддуни равақига қўшган муносиб ҳиссасини холисанилло баҳолаш, у билан фахр-ифтихор қилиш, ғурурланиш, энг муҳими, шу шонли тарихга муносиб бўлишга интилиш имкони қўлга кирди. Бу, албатта, маънавиятнинг ўзак масаласи саналади.

Тарихга муносабат замирида доимо тилга, динга, миллий қадрият, урф-одат ва анъаналарга, аждодлар ҳаёти ҳамда фаолиятига, қисқа қилиб айтганда, меросга муносабат ётади.

Шундан ҳам кўришиб турибдики, мозийга нигоҳ ташлашнинг бошланиши амалда маънавиятга муносабатнинг ўзгарганидан далолат беради.

Тарихда ўтган улуғ аждодларимизга муносиб бўлиш, улардан қолган буюк меросни кадрлаш барчамизнинг зиммамиздаги муҳим масъулиятдир.

УНУТМАНГ

Елкам халқим елкасига тегиб турмоғи учун,
Бошим халқим кўлкасига эгиб турмоғим учун,
Унга қарши нима келса енгиб турмоғим учун,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Дардига малҳам бўлайин, хотирин кучлантирай,
Ҳар фарзандини ичга тортайин, ичлантирай,
Ҳар фарзандини юртга боғлайин, бурчлантирай,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Жужукларга айтгим келар, қаёнларни кўзлайсиз,
Оҳ, зоҳирга ўч болам, сиз аёнларни кўзлайсиз,
Аммо бу юрт, сирли юртдир, сизам сирли бир найсиз,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

Сиз қуёшсиз, баландлангу ботар ерни унутманг,
Илдиздансиз, тагин илдиз отар ерни унутманг,
Туркистондай қайтиб келиб ётар ерни унутманг,
Мендан қай иш лозим бўлса,
Барчасига тайёрман!

БАТАМОМ УЙҒОНИБ ОЛОЛСАМ ЭДИ

Тураётган қушга ўхшайман жуда,
Қушларга ўхшайман уйғонаётган.
Баъзи томирларим ҳали уйқуда,
Баъзи томирларда қонларим қотган.

Ҳас-хашаклар билан судралиб юриб,
Ўзлик орзусида кетиб борар ёй.
Ўзимча нелардир ғудраниб юриб,
Гулдайин умримни бермоқдаман бой.

Ўзимча кимнингдир ғамини едим,
Кимнингдир кунига юрибман яраб.
Батамом уйғониб ололсам эди,
Учиб кетармидим кўкларга қараб.

БИЛМАСЛАР

Кўрдим, кишлок, гўзал шаҳарлар кўрдим,
Оҳорлари кетиб борар, билмаслар.
Жамалаксоч пари – пайкарлар кўрдим,
Баҳорлари кетиб борар, билмаслар.

Тугмак бўлса етмас белбоғ учлари,
Дунё молин маҳкам тишлар тишлари,
Боғларининг ширинзабон қушлари,
Олқорлари кетиб борар, билмаслар.

Отлари-я, қорабайир отлари
“Гижинглайди”, деб ўйласам, додлади,
Ёли бўрон бўлганлигин ёдлади,
Шунқорлари кетиб борар, билмаслар.

Кузатиб бу дунёнинг ўру қирини,
Билмай қолдим келмак, кетмак сирини,
Ёлғон ёрлар ялашиб бир-бирини,
Чин ёрлари кетиб борар, билмаслар.

Чарсиллаган бир ўт ёнар ичимда,
Мен шеър айтсам, айтмадим тил учинда,
Бу талотўп, қув-қув, чоп-чоп ичинда
Ҳалима ҳам ўтиб борар, билмаслар.

СИЗ КЕЛМАДИНГИЗ

Сувлар қайтиб тушди тагин тоғлардан,
Дўллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.
Улоқиб-улоқиб ўзга ёқлардан
Йиллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Тўзгин кўйлақларин кўклаб, янгориб,
Бири қиёғи яшил, бири зангори,
Яратувчинингми олдига бориб,
Гуллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Баъзан бетартибу баъзан ботартиб,
Бирин чанглаб, бирин чангларин артиб,
Маним сочларимни оппоқ оқартиб,
Йиллар қайтиб келди, сиз келмадингиз.

Чинқирдим дунёни бузолмадим, мен,
Денгиз қаттол эди, сузолмадим, мен,
Оёғим занжирин узолмадим, мен,
Сизам келмадингиз, сиз келмадингиз...

ДАШТИ БИЁБОНМАН

Дашти биёбонман. Ҳўлламади хут,
Минг йилки чил-чилман бўлмагандай бут,
Мени унутганинг тамоман унут,
Сен томон сузгувчи қайиқ бўлдим, мен.

Қадди шамшод эдим, тўлган ойлардай,
Менга туюлди ишқ-йўлим бойлардай,
Лек, сен ёмон отдинг, таранг ёйлардай,
Ҳажринг ўқларидан майиб бўлдим, мен.

Воҳ, ишқнинг тақдири зумда ҳаллигин,
Мен қайдан билибман тили боллигим,
Қанчалар хуш эди камбағаллигим,
Ғам билан бойитдинг, бойиб бўлдим, мен.

Кул бўлиб, кул бўлиб аросат аро,
Томчи ишқ сўровдим, мен мотамсаро,
Румиймассан, мен деб киймассан қаро,
Кўкиндаги Шамсдай ғойиб бўлдим, мен.

Дашти биёбонман. Ҳўлламади хут...

ЎЗНИ ЎРГАТДИМ

Тўлдими, албатта тошаркан у жом,
Мудом тўлмасликка ўзни ўргатдим.
Қорайса, қорайиб келаверсин шом,
Осон ўлмасликка ўзни ўргатдим.

Яшасам-да, боғнинг гиёҳларидай,
Куч, қудрат яширин қиёқларимда,
Топталсам-да тўфон туёқларида,
Синиб, сўлмасликка ўзни ўргатдим.

Билмам, қайда ўсдим, қандай ўсдим, бас,
Бу зер, забар матоҳ – менинг пўстиммас,
Кўкдан тушолмаслар менинг дўстиммас,
Мен пастлик, хасликка ўзни ўргатдим.

Жумлага, жумладан, менга ҳам ривож
Берсин кодир худо, аммо, юпун, оч,
Бахтсизнинг олдида ярқиратиб соч
Бахтли бўлмасликка ўзни ўргатдим.

Тўлдими, албатта, тошаркан у жом...

ТЎШАЛГАН ЙЎЛ

*Тўшалган йўл. Бухорийман.
Омон Мухтор*

Мен шаҳарни яхши кўраман. Аммо
Яшолмайман дашту чўллар бўлмаса.
Дилим хуфтон эди, очилмас эди,
Шатир-шутир кузги дўллар бўлмаса.

Биламан довондир, йўлимда ҳар тош,
Аммо, тошлар сирин қилолмасам фош,
Тирик қолармидим куйдирса қуёш,
Кўйлагим кўзёшдан ҳўллар бўлмаса?

Чит кийиб, чийландим, ўрандим зарга,
Гоҳ тожга, гоҳ эса илашдим барга,
Дарддош бўлармидим бу давраларга,
Дардлари менданам мўллар бўлмаса?

Билмадим, қора қор, оқ қормидим, мен,
Тилсиз дарё, тинсиз оқармидим, мен,
Дунёсидан этак қоқармидим, мен,
Гоҳ одам деганим – моллар бўламаса?

Бухороку қадим. Мен ҳам кўп қадим,
Миноралар янглиғ қадим кўтардим,
Қадим Бухорога қандоқ етардим,
Осмондай тўшалган йўллар бўлмаса?

ТОШҚИН

Қисса

I

Воқеа юз берган куннинг эртасига ажралишмоқчи бўлишди. Бутунлай. Шундоқ, ихтиёрий равишда. Албатта бундай қарорга дарҳол келишгани йўқ, балки қарийб йигирма йиллик умр масофасини босиб ўтишганди.

Айтганча, қаҳрамонларимиз «Орзумандлар» қиссасини ўқиган китобхонларимизга таниш. Ўша асарда «Шавкатнинг тоғаси Рустам қайлиғи Рисолатни ана шундай тошқинларнинг бир галгисида бешафқат тўлқинлар ўз домига тортмоқчи бўлган ваҳший гирдоб қаъридан олиб чиққан» деган жумла бор. Қисса хотимасида мавзуга кейинроқ қайтиш борасида андак шама ҳам қилиб ўтилган эди, бироқ мен Бобур халқаро илмий экспедицияси сафарлари ва улар ҳақида хотиралар ёзиш билан андармон бўлиб, бошқа ижодий юмушлардан анча йироқлашиб қолгандим. Сўнгги воқеани эшитгач, собиқ қаҳрамонларим билан қизикдим. Қудрат (Рустамнинг поччаси) номзодликни бир амаллаб ҳимоя қилибди. Тошкентдаги қайсидир илмий-текшириш институтида илмий ходим экан. Тоғаси билан Тегирмонбошида яшаётган Шавкат ўрта мактабни битириб ота-оналари Қудрат ва Ҳабиба ёнига жўнабди. Политехника университетида яхши ўқиган экан, ўша даргоҳга ишга олишибди. Рустам ўзимизга кел, деб анча ўтинибди, аммо дадаси «Қишлоқда ўсмайди, ўсадиган муҳит ҳам йўқ» деб, кўнмабди. Ҳабиба, гарчи укасига ачинса-да, эрининг фикрини ёқлабди. Шавкатнинг ўзига ҳам бир вақтлар мослашолмаган шаҳар ҳаёти ёқиб, тоғаси, келин аясидан узр сўрабди, озроқ ишлаб кўрайчи, балки кейинроқ вилоятга қайтарман, деб, уларни овутибди. Рисолатнинг иккинчи ҳомиласи, учинчи, тўртинчилари ҳам бўйидан тушиб кетибди, қисқаси, болалик бўлишолмабди. Жувон руҳан эзилганиданми, юраги ўқтин-ўқтин безовта қила бошлагач, ёз ойларини Қорадарёнинг ўрмон билан туташ соҳилида ўтказишга келишишибди. Кеч куздан кўкламгача ҳамма уй-уйида бўлиб, унча билинмайди, ёзда эса кўча тўла бола... Рисолат уларга қараб эзилади. Бунинг устига хотин-халаж кечқурунлари ҳовлилари орқасидаги хода-ўтирғичга қалдирғочдай теришиб, лақиллашга тушишади. Уларнинг иккидан бир гапи ўғил уйлаш, қиз чиқариш, ким сандиғига нима сеп ташлагани хусусида бўлади. Шунга қарамай, бошда Рисолатни унатиш анча қийин кечибди. У бир дугонами бошига етган, ўзимниям нариги дунёга олиб кетишига бир баҳя қолган ўша ёвуз дарёга тикилиб ўтираманми, деб анча тайсаллабди. Рустам: дарёнинг у йиллардаги вазоҳатидан, даҳшатидан асар ҳам йўқлигини биласиз-ку, энг асосийси, дўхтирлар айтгандай, иқлим алмаштириш учун узоқ жойларга боролмаймиз, бунга шароит ҳам, имконият ҳам чатоқ, дарё бўйи эса қулай, ҳам уйимизга жуда яқин, истаган пайтда келиб кетаверамиз, деб аранг хўп дегизибди. Ростдан ҳам тепада сув омбори қурилгач, дарёнинг эни бир чақиримдан зиёд ўзанининг уч-тўрт ерида эгри-бугри шалдирама сойлар ҳосил бўлган, фақат кўкламда, ёмғир мавсумида бир оз кўпаярди-ю, бурунгидай пишқириб, кўпириб, қирғоқларга хавф-хатар солиб оқадиган сув одамларнинг тушига ҳам кирмай қўйган эди. Рустамнинг у ёққа интилишининг бошқа сабаби ҳам бор эди – кейинги маҳаллардаги унинг асосий машғулоти, тирикчилик воситаси балиқчилик эди. (Бояқишнинг хунари, касби, дурустроқ илми ҳам йўқ-да). Куз, баҳор ойларида, ҳатто қишда ҳам тўр, қармоқ, сават каби воситалар билан балиқ тутиб сотарди. Ёзда, балиқ овлаш таъқиқланган паллаларда бу борада бир мунча қийинчиликлар, муаммолар туғиларди. Шу жиҳатдан мўлжалдаги маскан айна муддао – дарёнинг ўзидан ташқари ўрмон ичидан оқадиган ирмоғи ҳам жуда овбоп эди. Энг муҳими - соҳилда ота «мерос»

уйча бор эди. У салгина таъмирланса бас, вақтинча яшашга бемалол ярарди.

Кулба ўрмон бошланиб, дарё ўзани қиялаб кетган «чиғаноқ»да жойлашган, ҳудуд сувга сероб, намчил қайирлиги боис, майса-гиёҳлар то мезон охирларигача яшил либосини ечмас, ҳаво мўътадил эди. Субҳи содиқда ёруғлик неъматини, ёруғ дунёни кўриш саодатини ўзаро суюнчилашиб, бу бебаҳо хушонлар завқи-суруридан ғофил бандалар оламини ҳам баҳраманд этишга ошиққан сергак, хушнаво қушлар хониши авжига минарди. Сўнгроқ ер узра аста кўтарилиб чиқадиған қуёш нурлари нариги қирғоқдаги мирзатерак, кўктерақ япроқларида қирмизи тусда товланиб, ғаройиб манзара касб этарди. Дарёнинг ул юзида яшовчилар сувсиз ўзанининг анча қисмига ҳам тол, тераклар экиб юборишган, аёллар, ёш келинчақлар, қизлар ана шу дов-дарахтлар орасидаги ёлғизоёқ йўлдан шалдирама бўйига тушишарди-да, чўнқайишганча, идиш-товоқ ювишар ё пақир, обдасталарда сув опчиқиб кетишарди. Дарахтларнинг сийрақроқ учлари орасидан хийла олисдаги, бир замонлар аламнок амирзода Заҳириддин Бобур тўриқ оти жиловидан тутиб, паришонхаёл кезинган баланд-паст Андижон адирлари хусусан тиниқ тонгларда палаги йиғиштириб олинган полизда думалаб ётган қирқма қовунлар каби яққол кўзга ташланарди. Машриқ томондан сарин еллар тоза тоғ нафасини уфуриб келарди. Май ойининг бошларидан шингил-шингил, қалампирмунчоқсимон жийда гулларининг мушк-ифори еру осмонни тутиб, атрофдаги бор жонзотнинг баҳри-дилини очиб юборар, худди ана шу кунларнинг чошгоҳларида ҳатто сувилонларнинг ҳам бемисл ўткир ҳиддан маст бўлиб, сўқмоқ четларида хирагина чипор тангаларини қуёшга солиб, талтайиб ётганини кўриш мумкин эди. Ўзандаги сойларнинг тошдан-тошга урилиб, шарқираб оқиши, айниқса, тунлари жудаям мароқли эшитиларди. Жилғасимон оқимлар мавжида балоғат палласидаги оймоманинг танҳо, уялиб титрабгина чўмилиши, балиқлар билан қувлашмачоқ ўйнашлари янада ўзгача роҳат бағишларди кишига. Бу гўзал ҳолатларни Бунин, Пришвин, Паустовский каби табиат тасвири моҳирлари кўрганида ёқа ушлаб, таърифга сўз тополмай қолишлари, Левитанга ўхшаган мусаввирлар эса қапа тикиб, беармон мўйқалам суришлари тайин эди.

Бир хоналик уй ёнида уч тарафи очик айвон бўлиб, туну кун ғир-ғир шабада аримайдиған ўша оромгоҳ супасида атрофни томоша қилиб ўтириш бағоят ҳузурбахш эди. Кечаси ичкарида, илон ё бошқа газанда кириб олмаслиги учун эшикни зичлаб беркитиб ётишарди. Ўрмонда ахён-ахёнда тулки бир дам узун, пахмоқ думини намоёиш этиб, кўздан ғойиб бўларди, товуқ йўқлиги боис, уй теварагида ўралашиб юрмасди. Ўн-ўн беш қадам наридан ўтган, икки лабини яшил қиёқ, кулранг ялпиз босган ирмоқда эса сувқаламуш – кундузлар чопир-чопир қилиб сузиб юришар, баъзан қирғоқда ҳам кўзга ташланиб қолишарди. У чакқон жонивор тасодифан ё жаҳли чиққанида бирон ерингизни тишлаб олиши мумкин-у, ҳарқалай хавфли эмас. Шундай бўлса-да, Рисолатга ҳамроҳ, эрмак деб, мушук боқишди. Калта дум, кесма кулоқ сариқ кўппак Қайтмас эса доим улар билан бирга эди.

Асли у ерни ўрмон деб аташ ҳам ножоизроқ. Чунки майдони унча катта эмас – ўн беш-йигирма гектарнинг нари-берисида, мулки – бойлиги эса асосан мирзатерак, толтерақ, бақатерак, анча-мунча қарағай, заранг ва ёввойи жийдадан иборат эди. Шунинг учун маҳаллий аҳоли Ўрмонча дейди. Бир вақтлар инсон юришга қийналадиган қалингина, файзлигина эди, вилоят ўрмончилик хўжалиги қоровул қўйиб, ойлик берарди. Рустамнинг отаси шу вазифада узоқ йиллар ишлаган. Мустақиллик арафасидаги бошбошдоқлик даврида, газ йўқ, чироқнинг ёнишидан ўчиши кўп, қишлоқ аҳли икки қишда қийратиб ташлади. Одамгина эмас, машина, трактор ҳам бемалол бу ёғидан кириб, у ёғидан чиқиб кетаверадиган қаровсиз сийрақ дарахтзорга, болалар қўй-мол боқадиган ўтлоққа айланди. Янаям, тол, жийда беор нарсалар экан, қанча синдириб, кесиб кетилса ҳам, ёнидан, тагидан ўсиб чиқаверарди. Чакалак босиб ётарди. Рустам чопиб, қиртишлаб, сал эпақага келтириб қўйди. Ён дала фермери ўз ерига қўшиб олиш пайига тушиб қолувди, у ҳамон ўрмончилик хўжалиги ҳисобидалигини аниқлагач, кўз

олайтирмай қўйди. Рустам ўз хоҳиши билан маошсиз, текинга қараб туришини айтганида, хўжалик раҳбарияти ундан жуда хурсанд бўлди. Рустам эса гўё шу билан анча-мунча ноқонуний балиқ овлашини ўзича оқламоқчи эди.

Қорадарёда сув билан бирга балиқлар тури, миқдори ҳам камайиб кетган, асосан шим, оқ амур, сўзанбалиқ (усач), майда чўртан, зоғора балиқ бўлиб, булар ичида сероброғи шим (баъзи шеваларда «шум») билан оқ амур эди. Лекин сув тоза, ҳидсизлиги учун Қорадарё ва унинг ирмоғидаги балиқларнинг гўшти бошқа жойлардагига нисбатан анча ширин, хуштаъм, шу сабабли харидоргир эди. (Аслида бу сув ости эркатойлари чуқур ўзанли дарёларда тўп-тўп бўлиб яшайди, лекин яқин-атрофда унақа сой ё анҳор бўлмагач, бечоралар нима қилсин, қайга борсин!)

«Шикор»га асосан кечаси, жониворлар емиш излаб изғийдиган маҳалда чиқишга тўғри келарди.

II

Рустам ҳафтада бир-икки бозорга қатнар, ўрмондаги қариб қуриган ё шамол белидан чўрт узиб юборган дарахтларнинг шоҳларини бутаб, кесиб-майдалаб келарди. Сўнг эр-хотин, бири ўт ёқиб, бири қозон қовлаб, кичкина декчада икки косагина мастава ё бир чўқимгина ош пиширишар, овқатдан сўнг кўк чойни ўгириб, у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришарди. Дикқатпазлик, асабийлашиш кам, биров уларнинг мушугини пишт, итини кет демас, ўзлари хоҳлаганича, бамайлихотир умргузаронлик қилишарди.

Ҳа, аслида улар ҳаётларидан нолишмаса ҳам бўларди. Рисолат эрдан ёлчиган, Рустам эса энг улуғ, мўътабар орзуси – севганига етишишдек толега эришганди, бу толе, саодат унга садоқатли ҳамроҳ ва ҳамдам эди. Фақат, бир кам дунё деганларидек, чақалоқ йиғиси ва кулгусига зорлик кейинги пайтларда ўртага соя ташлай бошлади. Шугина бир кемтик, шугина ўкинч иккаласининг юрагига васваса солаётгандек, ҳар иккисини охир бир кун асосий йўлдан, ҳаёт сўқмоғидан чалғитадигандек туюлаверарди. Қўни-қўшни аёллар ва яна кимларнингдир ачинганнамо, назарида, ҳатто, истехзоли қараб қўйишларини, Рисолатнинг гўё ошкор этолмаётган, ийманиш, андиша йўл бермаётган ўпка-гинаси, надоматини ҳам сезиб-сезмасликка олар, тўғрироғи ҳаёлидан ўтказарди. Анави, рафиқасинининг қизлик пайтидаги хуштори бир даврада: «Гап сохт-сумбатдаям, телва кучдаяммас. Рисолатнинг умрини бекор ўтказяпти, у яхши қиз эди...» – деб отган қора чақир тош юрагига ёмон ботиб, тинчи, оромини йўқотди. Эслади, қалтироқ босарди. «Рақибининг Тошкентдан келганини эшитса, хезланиб, кечқурунлари кўчаларни айланиб юрди, лекин ҳеч хилватроқ жойда тўқнашишмади. У оиласига биров билан муштлашмасликка сўз берган, шунинг учун ўша олифтанинг кекирдагини икки бармоғи билан қисиб, чакки айланадиган урғочи тилини кўриб қўймоқчи эди, холос. Секин-аста ғазаб алангаси пастлади. Кесак қисган, пакана алаmidан, куйганидан деса дегандир-да. Бир ҳисобда... эҳтимол бошқасига тегса фарзандлик бўлармиди... Ё у ярамас, номард ўзи кўз тикаётганмикин-а? Йўғ-ей, ўлибдими, хотини билан муносабатлари жуда яхши дейишади, ўғил-қизлари бор. Лекин одамзоднинг сийратини билиш қийин. Балки аёлининг ҳам ҳамон унга майли бордир. Ахир ўн йил бир синфда ўқишган, энг бебаҳо ёшлик даврларини бирга ўқизишган. Дарвоқе, Асқарнинг Рисолат эсдаликка ҳадя этган, саҳифалари ичига «А.А.+Ҳ.Р.» ҳарфлари ёзилган «Ёшликда берган кўнгил» китобини ҳалиям асраб-авайлаб юриши қулоғига чалинганда дилида яна ғулғула ғимирчилаб, буни ҳам анчагача унутолмай қийналган.

Хуллас, ўша куни гапни бир жойга қўйишди. Улар бир-бирларининг кўнглига тегишмаганди, кейинчалик бирга кечирган фараҳли дамларини қўмсашларини тахмин қилишарди. Иккинчи турмушидан ичи чиқмай, кўз очиб кўргани билан қайта топишиб кетган эр-хотинлар камми? Шунинг учун юз кўришмас бўлиб ажралишни иккиси ҳам хоҳлашмасди.

Иккови ҳам бир-бирларининг армон ва изтиробларини англаган, ҳис-туйғуларини қадрлаган, ўзаро омад, бахт тилаган ҳолда, аёл эр хонадонини тарк этадиган бўлди.

Рустамнинг саноклигина чўпқатлари, мижозлари, эшитиб ё суриштириб келадиган балиқхўрлар бор эди. У ўлжаларини зарурат туғилгандагина бозорга элтиб, пишириб сотадиганларга улгуржи ўтказиб келарди. Воқеа юз берган, эр-хотин ажрашишга аҳдлашишган оқшом Рустам кўпроқ балиқ тутиб, эртасига шаҳарга бормоқчи, сотиб, пулига Рисолатга совғасалом олиб келмоқчи эди (лекин бу ниятини хотинига билдирмаганди). Ўша оқшом, табиийки, унинг ҳам, аёлининг ҳам кайфиятлари носоз эди. Рустам куни бўйи гарангсигандай ўйланиб юрди, хаёлидан кўп нарсалар, деярли йигирма йиллик ҳаёти, ҳатто уйланмасдан аввалги ошиқи беқарор чоғлари ҳам бир-бир ўтди. Қаерда қиз-жувонлар тўпланиб туришган бўлса, ўшалар орасидан Рисолатни қидирарди. Тўйларда у яхши кўринадиган жойни чамалаб, меваларини болалар шип-шийдам қилиб қўйишган олмагами, беҳигами суяниб, оёқларини чалиштирганича, мўлтайиб тикилгани-тикилган эди. Ўзиям севиклисини чаманзордаги ягона атиргулдай, кўзининг қирида танирди. Рисолат безори (қизлар Рустамни шундай аташарди)нинг «еб қўйгудек» қараётганини пайқаса, «гўлаймай ўл, кўзинг тешилгур...», дея пичирлаб, шартта ёнбошига ўгирилиб ё нарироққа жилиб олар, лекин икки-уч дақиқа ўтиб-ўтмай «безбет, андишасиз» йигитни яна рўпарасида кўриб энсаси қотарди. Шундай кезлар гоҳида Рисолат икки-уч дугонасини етаклаб, тўйхонадан чиқиб кетишни маъкул кўрарди. Рустам сурлик қилиб уларнинг изидан тушар, буни сезган қизлар охудай ҳуркишиб, қадамларини тезлатишар ва ўзларини дуч келган дарвозага уриб, кўздан ғойиб бўлишарди. Мулзам хуштор ўша ерда, бирон дарахт панасида шумшайиб кута-кута, сўлжайиб қайта бошлар, шунда орқасидан «қиқир-қиқир» кулги эшитилар, лекин энди иззат-нафси оғриган йигит уларни қувалашдан ўзини тиярди. Ҳозир ўша тентакликларини ўйласа, Рисолатнинг олдида ерга кириб кетгудай уялади, ундан қайта-қайта кечирим сўрайди. (Рисолат ҳам унинг хурмача қилиқларидан ғаши келиб, зада бўлганларини айтиб берар, аммо сўкиб-қарғаганлари ҳақида индамасди). Яхшиямки, бошқаларга – тенгкур, каттароқ йигитларга қўллайдиган номаъкулчиликлари – атайин елкаси билан туртиб ўтиш, бақириб-чақиришларини қизга нисбатан ишлатмасди. Аксинча, Рисолатнинг қорасига нигоҳи тушиши билан қадамлари ўз-ўзидан сушлашиб, ёввойи куч кўпчителиб турган томирлари, мушаклари дами чиқиб кетган шардай бўшашарди. Асқар билан бир-бирларига ёв қараш қилиб юришарди. Тўй ва бошқа йиғинларда Рустам гап қовлаштириб, жанжал кўзишга уринар, лекин Асқар ундан ёш бўлса ҳам, оғир-босиклигиданми ё чўчирмиди, ҳартугул ғижиниш, пичинг-кесатиклардан ўт чиқмасди. Кейин у ўқишга кетворди-ю, қиздан қуруқ қолди. Ўзидан кўрсин, олифта, пандаваки...

* * *

Зотан, ажралиш борасида авваллари ҳам эр-хотин ўртасида ҳазилми-чин ишоралар бўлиб турарди-ю, ҳар гал Рустам мавзуни бошқа ёққа бурарди. Кўпинча таклиф Рисолатдан чиқарди. У оналик бахтига муяссар бўлолмаганидан ҳам кўра, Рустамга оталик саодати, ифтихорини ато этолмаганига кўпроқ қунонар, хижолат чекарди, чунки у айбни ўзида деб биларди. Табибларга, дўхтирларга кўринишди, уларнинг тавсияларига биноан кўп даволанишди, бироқ самара йўқ эди. Фарзанд ҳар иккисига ҳам жуда зарур эди. Шавкат борлигидаям унча сезилмасди, у пойтахтга кетиб, Санобар хола оламдан ўтгач, хувиллашиб қолди. Рустам хотинини ўйлаб, тўр судрашга ҳам қизикмай қўйди. Пулга зориқишса қўшнининг қизларидан Рисолат билан бирга ўтириб туришини илтимос қилиб, дарёга йўл оларди. Бироқ бундай пайтларда соат миллари жуда шитоб айланаётгандай, бетоқатланиб, ови мўлжалига етмаса ҳам, тезроқ қайтиб юборарди. Шунақа маҳалда Рустамга фарзанд, айниқса ўғилнинг кадри ўтарди. Кўпгина болалар Россия, Қозоғистон, бўлак хорижий мамлакатларда ишлаб, доллар жўнатишиб оила боқишяпти.

Рустамларнинг дастлабки гўдаги ўлмаганида hozир йигирмага кириб, у ҳам ишга ярайдиган азамат йигит бўп қоларди. Бошқа ёкка бориб пул топиб келишининг хожати йўқ, отасига қарашиб, унга ҳамдаст бўлса бас эди. Рисолат ҳам шу фикрда эди. «Бечорага жуда жабр, ҳамма ишга бир ўзи... – деб мулоҳаза юритарди у. – Бир қора кўз «қўчқор» туғиб берганимда ёнига кирарди, жилла курса, саватини жилдиришиб, пақир-мақирини кўтаришиб юрарди...» (Ўғиллари бўлганда, балки умуман сават, пақир орқалаб, бемахалларда сув кечиб изгишга ҳам тўғри келмасди).

«Ақалли бир қизалоқ кўрганимизда... – кўнглидан ўтказарди Рустам, – уйда онасига қарашиб, унинг ёлғизлигини билдирмасди». Рисолатнинг кундузлари ҳам зерикиб сиқилишини (аксига олиб, ҳовлилари ҳам унча катта эмас эди), кечалари у овдан ё бирон издиҳомдан келгунча юраги дуқиллаб, кўзи тўрт бўлиб ўтиришини яхши билар, шунинг учун қаердан бўлса ҳам барвақтроқ жилишга ошиқарди. Айниқса, даврада аёллар ҳақида ҳар хил гап кетган чоғларда пайтавасига қурт тушиб, безовталаниб қоларди. Балиқчилик кишлок шароитида одамни бой қиладиган касб эмас, ундан келадиган даромад кундалик тирикчиликни тебратишга учма-уч етади, холос. Дарёда сув оз, балиқ кам... Қолаверса, сал кўри бор ёшларни демаса, бошқалар баракаси йўқ, бир ейишлик нарса, гўшт ўрнини босмайди, унга яна оқ ёғ (ўсимлик мойи) ҳам кетади, деб, балиққа унча қизиқишмайди. Ҳар замонда истаб-сўраб келадиганлардан тушадигани нимаям бўларди. Кейин, якка одам қанчаям балиқ тута оларди? Хуллас, фарзанд йўқлиги ҳар қадамда, ҳар тарафлама сезилиб турарди. Ажралишга эса Рустамнинг ҳеч кўзи қиймас, жудоликка чидолмайман, деб кўрқарди. Бунинг қатор асослари бор эди, албатта. Аввало у нохуш бир тасодиф, фавқулудда ҳодиса баҳонасида етишган қалбининг чироғи, уйининг фариштаси – маликасини ҳамон илгаригидек яхши кўрар, унинг дилига озор етказиб қўйишдан мудом ўзини эҳтиётлаб юрарди. Келин эса завжи муҳтарамни хоҳиш-иродасига ҳеч қарши бормас, у билан талашиб-тортишмас, рўзғор камчиликларидан, бошқа етишмовчиликлардан зорланавермас, ҳеч кимга ҳасрат қилмас (бунақаси, айниқса, ҳозирги замонда камдан-кам учрайди), ичи кулмаса-да, сиртдан мумкин қадар жилмайиб туришга тиришарди. Куёвига кир уст-бош кийдирмасди. Ҳар доим бет-қўлига сув тайёрлаб беради, таъби тусаган таомни вақтида муҳайё этади. Шаръий жиҳатдан ҳам рисоладагидай иш тутади... Шунингдек, улар никоҳ аҳдини бузишга сабаб бўлаётган омил туфайли бир-бирларига суяниб қолишган эди. Хуллас, ҳеч муболағасиз аҳил яшашарди (хонадондаги ғалва-низоларни, келишмовчиликларни, одатда, аксарият жигарбандлар, уларнинг ота-онаникига зид дунё-қарашлари, эркалик ё инжиқликлари, поёнсиз орзу-ҳаваслари, бад феъллари келтириб чиқаради-да). Бундан ташқари, Рисолатнинг кўч-кўрони билан бориб ўтирадиган жойи ҳам чатоқ – ота ҳовлиларида акаси билан келинаеси бир этак жужуқлари билан ўзларини аранг эплаб кун кўришади. Рисолатнинг эри билан иноклигидан кўнгли тўқ оға онасининг ҳужрасига ҳам қизларини жойлаб қўйган эди, синглиси учун алоҳида уй-жой тиклаб беришга унинг қурби етмас, бу иш Рустамнинг ҳам қўлидан келмас эди. Бошпана ҳал этилган тақдирда ҳам, бир-умр келинаеси, жиянларининг қош-қовоғига қараб кун ўтказиш қийинлигини Рустам ҳам, Рисолатнинг ўзи ҳам яхши англади. Гарчи Рисолат «сиз яна уйланиб кўринг, мен минг марта розиман», деса-да, аслида ажралишга қатъий ҳаракат қилмаётгандек туюлар, бир вақтлар уни тошқин балосидан, нақ ажал чангалидан ажратиб олгани учун ўзини қарздор, бурчли деб билиб, нима бўлса ҳам, то ҳайдаб юбормагунча шу одам билан яшашим, унинг хизматини ўташим керак, деб ўйламаяптимикин, деган иштибоҳ эзарди Рустамни. Бу ҳақда Рисолатнинг ўзидан сўрамоққа оғиз жуфтлар, аммо шундоқ ҳам кўнгли ярим аёлнинг ярасини тирнаб қўйишдан чўчирди. Рисолат эса тошқинни бот-бот эслар, пушти паноҳидан ўла-ўлгунча миннатдорлигини таъкидлар, унинг сўзлари жуда ҳам самимийга ўхшарди.

* * *

Рустам қатъий қарорга келгунча, тўғрироғи, хотинининг маслаҳатини ёклаб, розилик билдиргунча бу масала ўзлари ўртасидагина эмас, бошқалар иштироки, аралашуви, тазйиқида ҳам кўп бора муҳокама этилди. Раҳматли қайнона келинини жони-дилида кўрарди, чунки Рисолат ҳам уни ўз онасидай эъзозлар, юзига тик қарамасди. «Машварат»ларда Санобар хола кўпинча сукут сақлар, кейинроқ ўғли билан ёлғиз қолишганда ихтиёрни унинг ўзига кўяр, лекин гап орасида Рисолатдай оғир-босиқ, эсли жувонни топиш қийинлигини, унга ачинишини ҳам қистириб ўтарди. Қишлоққа ҳар замонда бир келадиган опа – Ҳабибагина узил-кесил ажралиш тарафдори эди.

– Биттагина ўғилсан, мен бировнинг хасмида, бошқа фамилиядаман, сендан кейин насл-насабимиз йўқолиб кетади-ку, – деб Рустамни қисди-қафасга оларди. – Намунча ундан кўнгили узолмайсан, ҳамма хотин бир хотину, пушти куйган, туғмас илм-амал билан хушингни оғдириб, тилингни бойлаб олганми дейман?! Яхшиям у сенимас, сен уни қутқарволгансан!..

Рустам бетини сидириб, шифокорларга қатнашганини айтишга жазм этади.

– Дўхтирлар...

Ҳабиба унинг гапини тилидан узиб, ёқасига ёпиштиради.

– Буни фақат Худо билади, ё дўхтирларинг Худоданам зўрми? Улар айтишаверади. Ана, Тошкўчадаги неччи йил тирноққа зор бўлиб юришган Суроб билан Марзия сатанг бошқа рўзғор қилиб, иккаласиям болалик бўлишибди!

Рисолат қайнопасининг ташрифидан безилларди. «Опа-опа»лаб, иззат-икромини жойига қўйишга тиришса-да, Ҳабибанинг зимдан нохуш қарашини, у тўғрида укасига бир нималар деб саннашини кўнгли сезиб турарди.

Поччаси Қудрат ака тушунган одам-да, «Опангиз гапираверади, фарзандсиз яшаётганлар бир сизлармас, яхши хотин – асил хотин. Ҳозирги болалар ота-онасига нима каромат кўрсатишяпти?» деб, Рустамга таскин берарди. Ҳабиба эса ажралишга далил бўладиган важларни ошириб, қалаштириб ташларди. Рустам жигарининг авлод хусусидаги куйинишларида жон борлигини тан олар, ўша пайтда иккиланар ва опанинг даъватига мойиллиги кучаярди-ю, орадан бир кун ўтиб-ўтмай яна шашти пасаярди. Рисолатнинг охуники каби ҳимоя излаб, шафқат тилаётган чиройли, маъсума кўзларига нигоҳи тушиши билан ажралишга оид хаёллари пардай тўзирди. Ким аввал, ким кейин – Худо билади, лекин... Агар Рисолат ёлғиз қолгудай бўлса, бу уйда ҳоли нима кечади? Кексаяди, касалга чалиниши бор... Боши ёстикқа текса ким қарайди?.. Акасиникида бўлса, ҳар қалай, бир туғишгани-ку, хор қилиб ташлаб қўймас ахир. Балки, биронтасига... Рустам шунисини ўйласа, дарҳол айнирди. Ўзи билан шунча йил бир ёстикқа бош қўйган суюклисини бошқа бир кимсанинг қўйнида тасаввур этса, аъзои бадани титраб, ичи ёнабошлар, кўзларини қаттиқ юмиб, пастки лабини қонатгудай тишлар, баъзи пайтларда жавабаси тутиб қоларди. Агар Рисолат ёнида шундай ҳол рўй берса, дарҳол ундан узоклашиб, тўр ямаш, ўроқ чархлаш каби юмушлар билан ўзини чалғитиш пайига тушарди. Жувоннинг дилидан ҳам «бошқа бир эркакка тегиб кўрсам нима бўларкин», деган хаёл кечиши мумкинлиги ҳақидаги фароздан эса янада баттар изтироб чекар, дунё кўзига қоронғи кўриниб кетарди. Аммо ҳаётнинг шундай аччиқ ва лекин темир қонунлари борки, бандаси уларни ўзгартиришга қодир эмас, бўйсунмасликка ҳам чора топа билмас. Ҳақиқий эркак эса ҳақиқат юзига мардона қарашини, унинг шафқатсиз, одилонани ҳукмидан бўйин товламаслиги лозим. Аёл кишини фарзандли – бахтли қилолмадингни, тақдирга бош эг-да, муштипар-бечоранинг ўз толеини яна бир бор синаб кўришига изн, имкон бер! Яхши кўрган одаминингнинг энг улуғ, энг тансиқ орзуси ушалишини наҳотки хоҳламасанг? Наҳотки, ўшандай жонажонинг шодлигини ўз қувончингдай билмасанг, у билан қўшилиб севинолмасанг?.. Лекин Рустамнинг ўзи-чи? У ким билан қолади, оғриб-нетса, ким унга ғамгузор, ҳамдард бўлади? Биргина илинжи Шавкатдан эди, у ҳам Тошкентда қолди. Ўша жиянини уйлаб олишса, келин,

уларнинг болалари билан овуниб яшашаверармиди... Балки опаси айнан шунинг учун ҳам ўғлининг қишлоққа қайтишини истамагандир...

Ҳа-а, ўзингникимас-да... Бир ҳисобда ёшларнинг келажагига тўғаноқ бўлиш ҳам инсофданмас. Лекин опаси айтгандай, бошқа бировни Рисолатга ўхшата олишига Рустамнинг кўзи етмасди. Рисолат ҳам ўзга бир эркакнинг елкасини силашни зинҳор истамасди. Агар акасининг ўғил-қизларига яхши гапириб, кўнглини овласа, улар ҳам ўз фарзандидай қовушиб кетиши мумкин. Рустам ҳам Рисолатнинг шундай йўл тутиб, жиянларининг меҳрини қозонишига ишонарди, ахир у тили ширин, мулойим жувон-ку. Буни Рустам хотинига ҳам шама қилади. Ўзининг яна уйланиб кўриши ҳақида эса, лом-мим демайди. Рисолат гап айлантирса, маъюс бош чайқайди.

– Йўқ, Рисолат, яхши кўрмай турмуш қуриш қийин бўлса керак. Мен фақат сизни ёқтирганман.

– Ахир эркак бошингиз билан ёлғиз ўтиролмайсиз. Хотин кишининг йўриғи бўлак – кирини ўзи ювади, озиқ-овқатини ўзи пишириб, қозон-товоғини ўзи ювади, йиртиқ-ямоғини ўзи тикади, – дерди Рисолат сидқидилдан. – Оламда яхши аёл кўп...

– Рисолат...

Бу исм – сўз ифодаси, оҳангида илтижо, ўкинч, миннатдорчилик, ачиниш – бари мужассам эди, буни Рисолат ҳам дил-дилдан ҳис этарди.

– Сиз жуда яхши инсонсиз, Рустам ака...

– ...

– Мени яхшилик билан эслаб, соғ-саломат юришингизни хоҳлайман.

– Мен сизни бахтиёр қилолмадим.

– Унақа деманг, пешонамизга ёзилганини, насиб этганини кўрмай иложимиз йўқ. Эҳтимол, бу икковимизга Яратганнинг имтиҳонидир.

– Бошқа ҳар қандай синовга чидашга розийдим... – Рустам мижжаларига сизган намни бош бармоғининг орқаси билан киши билмас сийпалаб, ўрнидан кўзгалди. Рисолат унга ёндошиб, чўка бошлаган елкаларига енгил титраётган кафтларини босди.

– Тавба денг, Рустам ака, яхши яшадик... – Аёлнинг кўзларидан думалаган ёш эрининг ёқасига томди. У чуқур энтиқиб, сўлиш олди. Хотинига меҳри товланиб, уни оғушига тортди-да, суюклигим, азизам, йўқ, сени ҳеч кимга бермайман, дегандай маҳкам кучди. Аёл бақувват билаклар қисувидан малолланмади, балки қониқиб туйди. Қани энди шу шафқатли, қайноқ бағрга сингиб кетса, ундан сира, ҳеч қачон ажралмаса... Жувоннинг анор юзини паногоҳи – кенг, алпона кўкракка босиб, кўзларини юмиб туришида шу истак, шундай маъно зоҳир эди. Рисолат учун шу пайтда орзу-ҳавас, ҳузур-ҳаловат, фарзанд, умуман ҳаёт меҳрибон, муҳаббати зўр эрининг кўксидан, унинг қалби тафтидан, баданининг ҳароратидан иборат, нажот эса белига ёқимли ботаётган ва тобора жипслаб тортаётган кучли қўлларда эди. Рустамнинг шундай маҳалда боз алангаланадиган эҳтироси чорлови, ундовига Рисолатнинг ройиш ҳиссиётлари тортинибгина майл этиб, ўша эҳтирос ила қовушиб-қоришиб, имдод олмоқ, тобе бўлмоқ, иккала вужудни ҳам қиздириб куйдира бошлаган оташ-оловни пасайтирмоқ иштиёқида мавжланиб талпинар, маҳзун шаҳло кўзлар нурланиб, қимтилган ғунча лаблар қати қия очилиб, ўзларини бағишламоққа ҳозирлигидан пинҳона далолат қиларди... Иккиси ҳам оламини, унинг барча ташвишлари, ғамларию кемтикларини, бор армону надоматларини унутишар, шундай яшайвериш мумкин-ку, деган ёқимли, умидбахш хаёлдан тасалли топишарди... Ажабки, айнан юракни зиклаб, дилга ғашлик соладиган ажралиш муаммосига оид мусоҳаба, муҳокама ниҳояси ана шу тарзда, ана шундай хотимада тўхтади. Кейин анчагача бу мавзунини қайта кўзғашга ҳеч ким ботинолмади, истамайди. Ўртада бир сабаб кўндаланг бўлмагунча умр ўз маромида давом этади.

* * *

Кувончу қайғу ҳамиша ёнма-ён юрадиган ёруғ жаҳоннинг одамзотга мурувватидан кўра ранжу озорлари бисёрроқ. Ёшликда-ку унча эмас, ёш ўта бошлагач, аёл ҳам, эркак ҳам кўмакчига, ҳамроҳга, ҳамдардга муҳтожлик сеза бориши сир эмас. Ахир жамики ер усти, сув ости жониворлари, ҳатто ёввойи, ваҳший ҳайвонлару даррандалар ҳам гала-гала, тўп-тўп бўлиб яшайди-ку. Бир пақир сувгаям, бир тутам ўтингаям эр ёки хотин ўзлари югурган пайтларда, бир ғўлани арралашга тўғри келганда яна шерик, ёрдамчи – фарзанднинг ўрни билинади. Меҳмондорчилик ва бошқа йиғинларда ўғил-қизлар ҳақида гап кетса, Рустамнинг юраги увишиб, чайнагани бўғзида қоларди. Бола етаклаб бораётган аёлни кўрса ғалати бир қизиқиш уйғонгандек бўлиб, дарҳол ўзини чалғитишга ҳаракат қилади. Кўчада бола билан, боласиз юрган қиз-жувонларнинг ҳеч бири Рисолатга менгзамаслиги, унинг ўрнини босолмаслигини ўзига пеш келтириб тетиклашади. Уйлари томон қадамини тезлатади. Хотинининг қора кўзларига назари тушгач, хотиржам тортиб, кўнгил тубида ғимирлаган ҳавас ниқобидаги ножоиз хаёл учун хижолат чекади-да, нигоҳини олиб қочади. Аммо барибир қачондир бир қарорга келиши зарур эди. Ахир умрбод иккиланиб, мужмалланиб, аросатда яшаш азоб-ку. Кейин, Рустам Рисолатни қанчалик яхши кўрмасин, қанчалик қизғонмасин, тили бошқага уйланмайман, демасин, миясининг бир чеккасида «эхтимол, опам айтгандай, дўхтирлар ҳам янглишаётгандир, ўзимни бошқа билан синаб кўрсам, қандай бўларкин», деган мулоҳаза ҳам йўқ эмас эди. Балки Рисолат ҳам ундан ажрашибок, биронтасининг этагидан тутиб кетар. Эркак кўзи билан ёқтиради, бироқ у сирли хилқатнинг эркакка нима учун, қандай кўнгил кўйишини англаш амри маҳол. Ҳалводай юмшоқ, тошёнғоқдай қаттиқ ва жумбоқ хотин зотининг қалбини забт айламоққа баъзида бир оғиз ширин сўз, бир дона гул ёки бир маъқул ҳатти-ҳаракат кифоя қилиши мумкин. «Мақтовдан суюлмайдиган, хушомадни чинакамига инкор этадиган аёл ҳали туғилмаган», дейди шаҳарда ишлайдиган бир жўраси. Рустам-ку кўчадаги гапларга ишонавермайди, ҳаммаси бирдай бўлиши мумкинмас, ўларди у ичида. Масалан, Рисолати асло унақамас. Аммо бутокда куртак бўлса, албатта бир кун ниш уриши рост. Иштиёқ ҳам шунга ўхшаган нарса.

Хуллас, Рустам отасию акаси ўрнидаги ягона тоғасига дил ёрди. Рисолатнинг йигирма йилдан бери «бетинг қурсин» дейдиган бир иш қилмагани, бунинг онасини бирон марта ранжитмаганини, фақат у, гарчи сездирмасликка уринса-да, гўдак ҳидига юраги эзилаётганини, шифокорларнинг хулосаларини яширмай (айб иккисидаям борлигини), очиқ айтди.

– Бунақа чигал ишда бировга йўл кўрсатиш мушкул, жиян, – деди андишали, мулоҳазали тоға. – Кўпга маслаҳат сол, ўз билганингдан қолма, дейди халқ. Оила – нозик, инжиқ соҳа. Бир этак бола билан кунда кирпичоқ бўлиб яшаётган ё озор-безор бўлиб кетаётган эр-хотинлар ҳам кўп. Дунёда бефарзанд бир сенмидинг?! (Поччаси ҳам шундай девди). Аммо ақли инсондан бир нарса қолишиям керак: ё илм, ё ҳунар, ё зурриёт. Шу жиҳатдан опанг ҳақ. Келинни фикри қандай?

Рустам каловланди. «Бу фикр ўшандан чиққан» деса, тоғаси нима хаёлга боради?

– Аввал кўнмай юрди. Ҳайдаяпсизми, деб хафаям бўлди. Мен сизни кейинингизни ўйлаяпман, ўзимга қолса ажралгим йўқ эди, деб тушунтирдим.

– Бола боқиб олсанглар-чи?

– Бунга иккаламизниям рағбатимиз йўқ. Чунки у «зувала» кимники бўлади, зоти канақа... Рисолат акасига гап учириб кўрди – қизларингиздан биттаси бизникида юриб турса дегандай... Келинаынг билан маслаҳатлашайлик-чи, деганича жимиб кетди. Хотини унамади шекилли. Ташланди, бировга бериб юборилган болани... мен яхши тушунмайман. Пушт булғангандан кўра... Ҳафиз ака эсингизда борми, асраб олган ўғли ўзини осиб кўйиб, қанчагача тергов бериб юрган. Ҳозир болани нархиям ошиб кетибди...

– Майли, тагин бир танангга ўйлаб кўр. Ажралиш осон – бир оғиз калима, тамом, лекин мустаҳкам оила қуриш қийин. Кейин, Парвардигор боғлаган риштани банда узолмайди, яна, тақдирларинг билади.

Рисолатнинг ҳам акасидан ўзга яқин қариндоши йўқ эди. Унга қолса, синглиси туғадими, туғмайдими, тушган ерида тошдай қотиб ўтиргани яхши. Эридан чиқса, уникидан – ота жойидан бошқа борадиган макони борми? Унга-ку, оғирлиги тушмайди, оғирлиги тушган тақдирдаям қовоқ чимиришга ҳаққи йўқ, ахир нима бўлсаям, ёлғиз сингил, мусулмончилик нуқтаи назаридан ҳам унга қанотини очиш – бурчи. Қолаверса, онаси: шу, Рисолат биронта туғиб олмади-да, боласиз оиланинг риштаси мўрт бўлади, қаттиқроқ бир тортилса, узилиб кетади. Сен – ота ўрнидасан, кўз-қулоқ бўлиб тургин. Мени хужрамни бузвормагин, бирон қор-қол юз берса, синглинг келиб ўтиради, деб кўп тайинларди. Аввало ўша қор-қол юз бермасин, юз берса, жигарчилик, қараб турармиди, кўчириб келади-да. Аммо ўртада «вижи-вижи» қилиб қулоқни ейдиган, муҳаббати, таманноси билан, булар иш бермаса, мўлтони-кашмирилиги ё муттаҳамлиги билан ҳар қандай эркакни похол бовлиқдай эшиб, қўғирчоқдай пилдиратиб юборадиган хотин деган бир кас бор...

III

Машъум тошқингача, тўйгача Рисолатнинг ҳаёти бутунлай бўлакча кечган эди. У мутаассиб диндорлар хонадониди туғилган бўлиб, Яратган эгам гўзаллигу латофат бобида карамия қудратини қиздан аямаган эди. Ўрта бўйдан тикроқ, бўлимлигина. Киприклари зич, қора қошлари худди она қорнидаёқ фаришталар томонидан териб қўйилгандай – меъерий энликда, учлари бир оз эгилган, манглайи ҳам рисоладагидай – кенг ҳам, тор ҳам эмас, бурни, ияги нафис, хуллас, қадди-қоматию юриш-туришидан ҳатто ашаддий ҳасадгўй аёл ҳам қусур тополмай қийналарди. Айниқса, шу замонда жуда ноёб ва тансиқ ҳодиса бўлган бир ўрим, сонига урадиган тўсдай қоп-қора сочи бўйига жуда ярашиб, хиёл бўртик бўксаси узра энгил силкинарди. Аслида табиатнинг бу инъомидан Рисолатнинг ўзи у қадар мамнун эмас эди. Узун соч ўрими деярли урфдан чиққан, орқага ташлаб, ҳар хил назарларни жалб этишни хушламасди ҳам. Мактабда ўғил синфдошларнинг тегажқлигидан безиллаб, уйда иш билан машғул пайтларда боши орқасига кулча қилиб, ўраб-чирмаб олар, аммо ҳадеганда тушиб кетавериб зериктирарди. Ота-оналарининг тазйиқидан кўрқиб кестирмас, узун сочни эса, пахмайтириб ёйиб юриб бўлмас, бунга уйдагилар йўл қўйишмасди ҳам.

Рисолат мактабда яхши ўқирди, эртаю кеч китобга ёпишаверганидан ҳадиксираган она уни барвақт бир чеварга шогирд қилиб берди. Мактабни битирган чоғда институтга ўқишга киришдан сўз очиб кўрди, волидаи муҳтарама: ўзингга яраша илминг, ҳунаринг ҳам бор, ҳадисларда қиз болага энг яхши касб чеварлик дейилган, барибир отанг кўнмайдиам, деб шаштидан қайтарди. Хонадонда отанинг гапи – гап, унга эътироз билдириш расм эмас эди. Якка қизлигига қарамай, оилада Рисолатга ҳам ортиқча эрк берилмасди.

Онаизор нури дийдасининг чехраси очилмай қолганидан ташвишланиб, гапнинг учини чиқарувди, эр унга бир хўкиз қараш қилди. Одамнинг жон-жонидан ўтгувчи бу қараш ҳам жавоб, ҳам дашном эди. Отанинг тарбия усули шундоқ эди – урмай-сўкмай жон суғурарди. Исми Ҳалим эса-да, феъли ҳалим эмас эди. У «қиз деган нарса»нинг нотаниш жойларда ёлғиз, назоратсиз юриши ғурбат келтиради холос дерди. Бошқалар-чи, деган мулоҳазага «бу ҳамманинг шахсий иши, ҳар ким ўзи жавоб беради, аммо фарзанд номаи аъмоли учун ота-она масъул», деб, яна қатор ҳадисларни қалаштирарди. Аллоҳдан «Эй Парвардигоро, шу ожизамизни эгасига, бир мўмин-мусулмонга топширгунамизча, ўзидан кўпайиб, тиниб-тинчигунча менга умр бер», деб тиларди. Афсуски, ниятига етмади, дуолари ижобат бўлмади.

Рисолат чеварчиликка, бичиш-тикишга муккасидан тушиб, уйдан чикмай кўйгани учунми, ойдаи юзи заҳиллаша бошлагандай туюларди. Аслида бунинг боиси бошқа эди.

* * *

Рисолатга харидор кўп эди, лекин уларникига совчиликка ҳамма юрак ютиб боравермасди: халқ Ҳалим қорини ўзи ҳам, остонаси ҳам қаттиқ, деб биларди, оқсоқол ҳам ғўраша лойдай элга аралашавермасди.

Ҳалим қори ҳовлисидаги танҳо «нафармон гул»га кўз тиккан, унинг илинжида тунларни бедор ўтказиб, саҳарлар нолавор хониш қиладиган «булбул»лардан бири, шубҳасиз, Рустам эди. Гулрухсори кўчада кўринди дегунча изидан тушар, йўлини тўсиб, қишлоқчасига, дангалига «менга тегасизми?» деб сўрар, қиз лом-мим демай, бошини эганича уни четлаб ўтиб, қадамини тезлатар, Рустам эса «барибир сизни оламан, мана қараб турасиз!..», дерди тап тортмай ва орқа-олдига қарамай чопиб бораётган Рисолат кўздан йироқлашгунча кузатиб қоларди. У аслида барваста, келишган, қизлар диққатини тортадиган келбатли йигит эди, лекин Рисолатнинг унга рўйхушлик бермаслигининг сабаблари бор эди. Мактабда яхши ўқимаган (у Рисолатдан уч синф юқори эди), Рустам ҳали у, ҳали бу билан муштлашиб юрар, кўплар ундан ҳайиқарди. Қолаверса, Рустамни Рисолатнинг дугонаси Дилором яхши кўрарди.

– Нимасини ёқтирасан ўзи ўша безорини? – сўрарди Рисолат пешонасини тириштириб.

– Шўхлигини, дадиллигини... Агар сени ўрнингда бўлганимда...

Рисолат икки кўлини кўтарарди.

– Ҳай-ҳай-ҳай, ўзингга буюрсин ўша сўлақмонинг.

– Ҳо-о, сизники нақд-да, а?..

* * *

Рисолат синфдошларидан бирига кўнгил берган, бу борада у анча жасоратли эди. Ишқ ҳар қандай кўрқокни ботирга, ҳазрат Навоий ёзганидек, мусулмони комилни кофир, ғайридинга, ашаддий художўйни даҳрийга айлантириши ҳам ҳеч гапмас. Улар кечалари Рисолатнинг қишлоқ четида жойлашган овлоқ уйлари орқасидаги теракзор-гилосзорда учрашишарди. Асқар мактабда Рисолатга секин дафтар ё китоб узатар, унинг орасига солинган бир парча қоғозда учрашув вақти кўрсатиларди. Қиз рози бўлса, индамас, акс ҳолда фурсатни ўзи белгилаб, «Бу китобни ўқиган эканман», деб қайтариб берарди. Теракзорга ҳовлиқиб, муддатидан аввалроқ борган йигитча қадрдон бақатерак ёнига газета тўшаб, шитирлаган товушни пойлаб, интизорлик билан, юраги дукиллаб ўтирарди. Дарича орқали ўтган Рисолат шох-новдаларни икки ёққа эҳтиёткорлик билан қайириб, малакмонанд оҳиста, оёғи ерга тегиб-тегмай келарди. Асқар ўрнидан даст турар, икки навниҳол ва бокира вужуд узок вақт кўришмагандек бир-бирига интиқлик билан талпиниб, яқин келишганда тўхташар, йигит қизнинг иссиқ билакларидан тутар ва улар сукунатнинг олис-олис пучмоқларига, балки, одамлар кўли, сўзи етмас осмону фалакка парвоз этишарди. Хийла муҳлатдан сўнг ерга қайта кўнишгач, улкан бақатеракка суянганча, елкалари аро бир-бирига туташаётган ҳароратдан аъзои баданлари қизиб, қалблари ҳаяжонга тўлиб, томирларида қон гупуриб, узок-узок ўтиришарди. Кулоқларига чигиртка-чирилдоқлар чириллаши кирмас, бойқуш овозидан ҳам чўчишмасди. Теракларнинг ой нурида ял-ял товланаётган кумушранг япроқлари лолу беҳушлар қулоғига: «Қандай бахтлисизлар...» дегандай ёқимли шивирларди, шохлар орасидан мўралаб-мўралаб кўяётган тўлин ой эса: «Баҳузур ўтираверинглар, мен кўз-кулоқ бўлиб тураман, тўйиб-тўйиб дийдорлашинглар, бу дамлар – қайтмас дамлар», деяётгандек... Ниҳоят Асқар тилга киради-да, Чўлпон сатрларини такрорлаб: «Сиз ойдан-да гўзалсиз» дейди Рисолатнинг узун сочларини билагига ўраб. (Шоир

деярли барча сохибжамол маҳбубаларнинг волаи маҳлиёлари дилидаги, тилидаги лутфни қоғозга туширган). «Қўйсангиз...» дейди қиз ва йигит кифтига пешонасини ишқаб эркаланади. Ой мавзуида бошланган суҳбат Отабек ва Кумуш, Муқаддас ва Шариф қиссаларига, вафога, ўзаро аҳд-паймонга уланади. Рисолат йигит қўлларининг бежо ҳаракатларидан ҳимояланмоқ учун унинг пинжига суқилади. Асқар бағрига босиб-босмай, лаби юзларига тегиб-тегмай, қиз ўзини олиб қочади, «бўлди-да- ей, бетимни кизартириб ташлайсиз, аям сезиб қолса, нима дейман» деб, бошини яна шайдосининг кўксига яширади.

- Жуда бўлакча ёқимли-да, – дейди йигит энтикиб.
- Нимаси бўлакча, ҳамманикига ўхшаган-да, – ғамза ила эътироз билдиради қиз.
- Йўқ, Рисол, бошқаларникига ўхшамайди.
- Қаёқдан биласиз, ё бошқаларниям ўпиб кўрганмисиз?

Кулишади.

- Фақат юзим бўлакчами?
- Ҳамма жойингиз...
- Алдоқчи-ей...

Навозишли раддиялар навқирон қалб ҳиссиётларини пуфлаб алангалатади... Қиз шундай бўлаётгани – йигитни авжлантираётганини пайқармикин? Ҳойнаҳой, пайқарди...

- Мен сизга тўярмикинман?..
- Тўярсизам, қизиқмаям кўярсиз...
- Йўқ, мен сизга асло тўймасам керак.
- Тўйдирмайманам-да...

Асқарнинг талтайган дудоқлари чўччайиб, яна санами томон интилади. Рисолат ёноқларини кафти ё дуррачаси билан тўсади, бетоқат, бебош ошифтанинг иягига секин чертиб кўяди. «Ҳаддингиздан ошманг-да, адабсиз бола» дея, унинг кафтларини оташ бўлиб ёнаётган гулгун чехрасига босади. Бошлар тиззалардан ором излайди. Йигит қисимига тўлиб-тошиб, хуш бўй таратувчи сочларни силаб ўйнайди. Ҳатто ойсиз, қоронғу кечаларда ҳам бир-бирларини қалб кўзлари билан равшан кўришиб, ҳирсона термулишарди.

Улар кўпинча ҳамма нарса – дунёни, ота-оналарнинг хоҳиш-иродаси, ҳадик, вақт деган пойлоқчи, таъқибчиларни бутунлай фаромуш этишарди. Қикир-қикир кулгулари баландлай бошлагандагина қаердаликлари эсларига тушарди.

– Қайтайлик энди, кеч бўлди, мени истаб қолишади, – дейди Рисолат кўйлаги этакларини қоқиб, маҳбуби ёйиб юборган сочларини ўриб-тузатаркан, аммо ўрnidан кўзғалмайди. Рустамнинг қўлларини ушлаганича бир нималар дегиси келар, йигитнинг яна нималарнидир пичирлашини, севгисини очикроқ изҳор айлашини кутарди. Асқар бир қадам жилади-да, қайтади, қиз унинг елкасига нозланиб бош кўяди. Ошиқ суюклисини бағридан бўшатгиси, суюқлининг ҳам ҳароратли, сеҳрли оғушдан узилгиси келмайди. Ниҳоят у бошини орқага ташлайди-да, қўлларини Асқарнинг кафтларига кўяди.

– Аҳдингиз чинми? – сўрайди нечанчидир бора. – Менга уйлансангиз, кейин афсусланмайсизми? Ҳар доим шунақа яхши бўласизми? Уриб-сўкиб, кўз ёшимни селоб қилмайсизми?

Асқар жавобан қизни қаноатлантириб, ўз навбатида у ҳам савол айлайди:

– Ўқишга кириб қолсам, кутасизми, ота-оналарингиз зўрлашса, бошқага тегиб кетмайсизми?..

Хайрлашаётганларида Рисолат кўйнидан бир тўрғам нон чиқариб Асқарга тутуди.

– Чўнтагингизга солволинг, бемаҳалда инс-жинслардан сақлайди. Дуолардан ўкиб юринг, – тайинларди у.

* * *

Ўшанда ўтлиғ ўпичлару эркаланиш-эркалашларнинг асл ишқ далолатлари эканлигига иккисининг ҳам шак-шубҳалари йўқ эди. (О, ўсмирликнинг қизғин мавсуми – содда, беғубор, ҳали қалблар, орзу, эътиқодлар панд емаган палла!). Иккаласи ҳам пешоналарига бошқа бир йигит ё қиз битилиши мумкинлигини тасаввурларига сиғдиришолмас, бу ҳақда умуман ўйламасдилар ҳам. Уларнинг назарида муҳаббат – башарият сайёрасининг меҳвари, ундан улўғроқ туйғу, ундан қудратлироқ куч, севишганлар лафзидан қатъийроқ онт, ошуфта диллар орасидаги кўринмас ипдан-да пишиқ, мустаҳкам ришта йўқ эди. Фақат ва ёлғиз Асқарники бўлишига Рисолатнинг имони комил эди. У онам мени тушунади, хоҳлаганимга беради, деб ишонарди. Отаси қаттиққўл бўлсаям, меҳрибон эди, қиз падари бузрукворининг ана шу фазилатидан умидвор эди.

Кейинроқ теракзорда кечган ойли ва ойсиз кўп оқшомлар, ўша дилдан ўчмас лаҳзалардаги ҳеч кимга айтиб бўлмайдиган дил изҳорлари, юракни кўкрак қафасини ёриб чиққудек потирлатадиган гўр ҳаяжонлар, болаларча сархушликлар, аъзои баданни ловуллайтиб юборадиган қайноқ бўсалар ёдига келса, юзлари гулдек қизариб, кўзларини қаёққа олиб қочишни, ўзини қаерга яширишни билмай қоларди. Бахтига, Рустам, гарчи ўша «гаплар», «ҳодисалар»дан қисман, фаразан хабардор бўлса-да, ўтмишни қовлаштириб, жувоннинг бағрини эзиб, жароҳатини янгиламас, қанча йиллар ортда қолиб кетган номатлуб воқеаларни юзига солмасди. Аёл эрининг мана шу мардона феъли учун ҳам унга ўла-ўлгунча вафодор, содиқ танмахрам бўлишга рози эди. Эҳтимолки, Рустам соддадил Рисолатнинг «Ҳа, ёшлик экан-да...» деб юборишидан ҳадиксираб мавзуни кўзғашдан ўзини тиярди. Чунки Асқарни эсласа Рустамнинг ичини рашк кемира бошларди. Лекин Рисолат йигитнинг отини ҳам атамас (энди нима фойдаси ҳам бор?), у ҳақда бирон муносабат билан гап очилган чоғда ҳам тилидан умр йўлдошини шубҳалантирадиган сўз чиқиб кетишидан эҳтиётланиб, мулоқот оқимини тезроқ бошқа ўзанга буриб юбориш пайида турарди. Сирасини айтганда, қиз ҳам «хўп» дейишга деб қўйиб, урушқоқ, жанжалкаш инсон билан қандай муроса қиларкинман, деб кўп хавотирланувди. Кейин билса, «безори»нинг тезлиги, жиззакилиги ориятчанлигидан, аммо ўзи дили очик, самимий, ҳам одамга жуда раҳмдил экан, рўзғорпарварлиги ҳам жойида эди. Қолаверса, никоҳ, чимилдиқ деган сирли мўъжизаларнинг куёв-келин қалбида илиқлик уйғотиши ҳам ҳақиқат-да, Рисолат ўз-ўзидан қайлиғига кўнгил қўя борди. Асқар билан муносабатларини ўйласа, худди эрига хиёнат қилаётгандай уялиб, титраб кетарди. Болалик – бебошлик, деганлари тўғри экан, биз ҳам тентак эканмиз, деган фикр онгида секин-аста қатъийлашди. Рисолат ўшанда Асқарнинг қалтис иш содир этмаганидан, шундай иш содир этишга уринмаганидан (у ўша маҳалда йигитни жуда-жуда яхши кўрар, унга инонар ва раъйини қайтаролмай қолиши мумкин эди) суюнар, айни вақтда шууридан балки, ўша иш... юз берганида отаси Асқарнинг совчиларига хўп дейишга мажбур бўлармиди..., деган фикр сийнасини симиллатиб ўтарди. У Асқарни хотирласа, ҳамон бир энтиқиб қўярди.

Асқар тўғрисида орқаворотдан ҳар хил гаплар келиб турарди. Йигит ўқишни битириб, Тошкентда қолди, қайтиб Рисолат билан қизиқмаганига қиз ичидан зил кетарди. Хат-ку ёзмайди, лоақал биронтасидан бирон марта салом йўлламаганига чидолмас, унга ўптирганлари, қиз бола бўлатуриб, яхши кўришини ошқора айтганларига пушаймонлар ерди. Албатта, Асқар ҳар қанча дуои салом билан мактуб йўллаганда ҳам унга жавоб битолмас, зеро у қатъиятсиз, ҳазилакам ошиқдан асло умидвор ҳам эмас эди-ю, унинг бир вақтлар юрагига чўғ солган сўзлари (ахир, ишқ савдоси бобида кўз очиб кўргани эди, унга бетоқатлик билан талпинарди – буни тан олмай иложи йўқ) чин бўлганлигига қаноат ҳосил қилишни хоҳларди. Айниқса, йигитнинг айнан Рисолатлар кўчасидаги чирой-чиммати ўртачагина қизни дабдаба-ю, мартаба билан Тошкентга олиб кетгани жуда ошиб тушди. Атай, менга ўчашиб шундай қилди, деб, анчагача ич-этини еб юрди (аёл насли барибир қуйканаклигига боради-да).

Рисолат фарзандлари турмаслиги ё туғилмасдан нобуд бўлишига, икки номуродга бир овунч, суянч тилаб кечалари Оллоҳга ёлворганлари, оху нолаларининг ижобатсизлигига ёшлик, ғўрликдаги нодонлик орқасида Асқар билан ножоиз, ношаърий ҳатти-ҳаракатларга изн беришгани – номаҳрамнинг жисми-гани баданига, лаби юзларига теккани, яъни гуноҳга йўл қўйилгани сабабмасмикин деб хомушланар, лекин ўзини ҳам, йигитни ҳам айбдор санагиси келмасди. Чунки ҳаётида дийдорлашувга у қадар ошиқиб талпинишлар, ундай хаяжонли оқшомлар, лаззатбахш сирлашувлар, ҳавойи фазолар бағрида, яшил орзулар беланчагида тотли хаёл суришлар қайта такрорланмаганди.

IV

Ўшанда Рисолатнинг тақдири ўзи кутгандай бўлиб чикмади. Асқар пойтахтдаги дорилфунунга ўқишга кирди. Қизга эса совчилар кела бошлади. Ўша маҳалларда улар кунора хат ёзишарди. (Эҳ, соғинч, муҳаббат, орзиқишлар изҳорига тўла у ишқномалар қаерларда сарғайиб, лойларга қоришиб, кимларнинг тандирига тутантириқ бўлиб кетдийкин?..) Рисолат навбатдаги мактубларидан бирида ҳолатни баён этди, кўнгли нотинчлигини яшириб ўтирмади, теракзордаги аҳдлашувларни эслатди. Асқар зудлик билан қишлоққа етиб келиб, мактабда тарихдан дарс берадиган амакиси орқали уйидагиларни оёққа турғазди. Амаки масаланинг нозик ва муҳимлигини, йигит қизга сўз бериб қўйганини яхшилаб тушунтиргач, ота-она ўғилларининг хаёли бўлинишини ўйлаб ижирғанишса-да, таваккал қилиб кўришдан бошқа чора йўқлигини англаб етишди. Лекин совчилар дастлабки ташрифларидаёқ симёғочга урилган варракдай шалвираб қайтишди – Ҳалим қори уларга ҳам кескин рад жавобини берди, маслаҳатлашиб кўрайликчи, деб ҳам ўтирмади.

– Узоқ шаҳарда ўқиётган болага қиз беролмаймиз, ўқишини тугатгунча эса ожизамизни сақлаб туролмаймиз, ҳарбийга ҳам бормаган – хом экан, овора бўлишнинг ҳожати йўқ, – деди илтижо, ўтинчга ўрин қолдирмай.

Ҳар қалай кўча кўриб қолган Асқар иззат-нафси, ғурури топталгандай оғринди, айниқса «хом» деган тамға кўксига наштаардай санчилди. Кимсан, мамлакатдаги энг обрўли олийгоҳнинг талабаси-я?! У Рисолат ва отасидан қаттиқ ранжиди, бирини тушунмаганликда, қоқоқ қориликда, иккинчисини тушунтиролмаганликда, муҳаббатларини ҳимоя қилолмаганликда айблади.

Амаки уни ёнига ўтқазиб, обдан тасалли берди.

– Асли шу ишга меням ройим йўқ эди, жиян. Чунки сен илмни кетидан қувишинг зарур, уйлансанг, келинни Тошкентга олиб кетишинг керак. Қаерда, қандай яшайсизлар? Бу ёқда қолса, отанг айтгандай, фикринг чалғийди. Болалик бўлсанг, уларни боқиш керак. Унда ўқишни, орзу-ниятларни йиғиштириб қўйиб, ишлашга тўғри келади. Ёшсан, ҳали сенга яхши қизлар учрайди. Албатта, Рисолат ёмон қизмас, ўзим ўқитганман, биламан, лекин унашмаса, нима чорамиз бор, зўрлик қилолмаймиз-ку, жияним. Рисолатданам ўпкалаб юрмагин, қиз бола отасига, Ҳалим қоридай ўжар, кож одамга қандай мен фалончига тегаман деб айта олади? Бу бизнинг удумларимизга, мусулмончиликка тўғри келмайди. Кейин, улар ўта такводор, замон билан ҳисоблашишмайди. Хил келишимиз ҳам қийин. Сениям диққат қип қўйишлари мумкин. Менимча, Ҳалим қори шу тарафлариниям ўйлаб йўқ деган...

Асқарнинг тарвузи кўлтиғидан тушди. Хаёлан барибир Рисолатни кечирмади, у билан учрашишга ҳам имкон изламай, Тошкентга жўнаворди. Сирасини айтганда, амакиси башорат қилгандай, пойтахтда, институтларда фасон юрадиган ҳар-ҳар қизларни кўриб кўнглида андак тараддудланиш, янги хаяжонлар туғилган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмасди. Балки, «Рисолатни қўшни қишлоқлик бир қавмларининг ўғлига беришармиш» деган «миш-миш» йигит қалбини батамом вайрону ҳафсаласини мутлақо пир қилгандир. «Нима бўлсаям, мен бурчимни

базардим, лафзимда турдим», деб ўзини оқларди у.

* * *

Асқар кўришишни тиламай жуфтакни ростлаганини эшитган Рисолатнинг дили ҳам қаттиқ оғриди, ахир, иш узил-кесил бир ёқли бўлгани йўқ, чора ахтариш, уриниб кўриш мумкин эди-ку! Каттароқ кишиларни, оқсоқолларни ўртага қўйишса, отаси уларнинг юзидан ўтолмай майли деб юборармиди...

Қизнинг аввало қиблагоҳининг ўжар ва чўрткесарлиги, андишасизлиги учун узр сўраб, ҳали бутунлай умид узишга эрта эканлигига ишора қилиб битган дилномаси дом-дараксиз кетди. Хатим етиб бормадимикин деб, яна ёзди. Бу гал ҳам Асқардан на жавоб келди, на салом. Рисолат шундан сўнг уйдан чиқмай қўйди, ҳовлида ҳам бошини ҳам қилиб юрар, тузук-қурук овқат емас, «ҳа» ёки «йўқ»дан бошқа сўз айтмасди. Она «шамийён қайирар чол»ини бир амаллаб кўндириб, қизни далага чиқарди. Унинг тундлиги буткул ёзилмаса-да, руҳияти ҳамон тушқун бўлса-да, ҳар ҳолда рухсорига пушти ранг югуриб қолди. Дилором билан дардлашиб сал енгил тортарди. Дугонаси эса Рустамдан, унинг бепарволигидан нолирди.

– Қиз бола бўла туриб, сен яхши кўрсангу, муҳаббатингни қадрига етишмаса, одамга ёмон алам қиларкан. Беҳис, тўнка!.. – дерди у чарос кўзларига ёш олиб.

– Шошмай тур, ҳали орқангдан шундай югурсин, – тасалли берарди Рисолат. – Бир хилги йигитлар шунақа бўлади ўзи – қиз боланинг мойиллигини сезса, дарров димоғи ишиб, бурни кўтарилари, лекин кейин шунақа мулойим-мушукка айланишадик... – У мен турмушга чиқиб кетсам, Рустамнинг Дилоромга кўнгил қўйишдан бошқа иложи қолмайди, деб ўйларди.

– Бунақа бўлишига ҳеч кўзим етмайди.

– Мана, мени айтди дейсан...

Дилоромнинг ҳам ёш тинган кўзларига нур ина бошлади.

Аммо Рисолат ҳамон гоҳи-гоҳи кечалари тўлғониб, ухлалмас, падари бузрукворининг ўз дилбанди, ёлғиз қизига қилган адолатсизлиги, айниқса, Асқарнинг қатъиятсизлиги (бевафолиги, субутсизлиги дейишга тили бормасди) уни изтиробга соларди. Демак, севгиси шунчаки ҳавас, ваъдалари ёлғон экан-да. Ё Тошкентда биронтасига илакишиб қолдимикин?..

Бирдан-бир сирдоши Дилором эди. Юраги сиқилса, унинг юпатишлари билан овунарди. Рустамдан совчи келгач, икки дугона ўртасига ҳам ола мушук оралади. Гарчи Рисолат Рустамни суймаслигини, отаси йигитнинг элчиларини ноумид қайтарганини билса-да, энди Дилоромнинг қалбида пинҳона ғайирлик, ҳасадга ўхшаш бир нима ниш урган эди. Энди жигар-бағри хун Рисолат ундан ҳам ўзини тортар, ўз ёғига ўзи қоврилар, ўзи савол бериб, ўзи жавоб қайтарар, жумбоқни ёлғиз муҳокама қиларди. Балки Асқар мендан қаттиқ хафадир, ҳамма айбни менга тўнкаб юргандир, ё эҳтимол, уям қийналаётгандир, куйинаётгандир дер, ростдан ҳам Асқарда кўнгли борлигини айтгани ботинолмагани учун ўзини койир (аммо ота қизидан бир оғиз сўраб қўйишни ҳам лозим кўрмади-ку), шунча йил бирга яшаган одамига сўзини ўтказолмаган волидасидан ҳам ўкинар (падар бу ҳақда гап очган аёлини силтаб ташлаган эди), муҳаббат деб ўйлагани сароб бўлиб чиққанидан қайғуга ботарди. Бошига ҳар хил мудҳиш хаёллар келарди. Тошқин юз берганида, дастлаб «мана, дилимдаги иш амалга ошадиган, икки ўт орасида куйиб-туташдан, ҳамма азоб-уқубатдан бир йўла қутуладиган бўлдим», деган фикр онгидан «лип» этиб ўтди. Лекин Дилором жонининг борича «Рисо-ла-а-ат!..» дея чинқирганида бирдан хушига келгандай, тетикланди, овоз чиққан тарафга қараб, дугонаси сари талпинди. Сув тезлик билан кўпайиб, қизнинг ўзини тутиш учун бошини олдинга чўзиб, дарё тубига маҳкам босишга ҳаракат қилаётган оёқларини суриб кетди. Кейин...

V

Воқеа эртакни эслатиб юборарди, аммо ҳақиқат эди. («Орзумандлар»да мана шу аянчли лавҳалар назарда тутилган эди).

Майнинг охирлари, кунлар иссиқ, айни ғўзага ишлов берадиган мавсум эди. Ўша кунни ўнга яқин қиз-жувон Қорадарё яқинидаги ўн етти гектарлик пайкалда чопиқ қилишаётганди. Улар орасида Рисолат билан Дилором ҳам бор эди. Қомати бежирим, қишлоқ қизларига ноҳос фавкулудда оппоқ, хумор кўзли Рисолат қалин сочларини ҳар доимгидай бошига чамбарак қилиб олган. Аввалдан офтоб тифида, чанг-ғуборлар ичида қарсиллатиб кетмон чопиб юрадиган, бўйи Рисолатникидан пастроқ Дилором буғдой ранг, қотмагина, ҳаракатлари шахдам, қарашлари чакноқ. Умуман у қишлоқ хонадонига келинбоп қиз эди.

Тушликдан кейин икки-учтадан бўлиб, соя-салқинга ўзларини уришди. Рисолат билан Дилоромни эса дала офтобида оловланган таналарини совутиб, чарчоқни (диққатчиликни ҳам) ёзиш истаги дарё бўйига етаклади. Улар аланглашиб, атрофда зоғ йўқлигига ишонч ҳосил этишгач, ўзан ичида олтмиш-етмиш қадамлар чамаси юриб, кучсизгина шалдираб оқаётган, икки томони қуруқ тошлоқ сув ёқасида, аввалдан маълум паққада тўхташди. Одам бўйидан пастроқ юлғун ва бошқа ўсимликлар панасига чўнқайганча, рўмол, кўйлақларини ечиб, бута шохига ташлашди, сўнг тунлик ҳарир кийимларида, бошларини энгаштирган кўйи оппоқ тўшларини оқимга бериб, оёқларида сувни болаларча чапиллатишганча, оҳиста суза кетишди. Сувнинг юзаси, чуқур бўлмагани учун таги ҳам у қадар совуқ эмас, шу боис баданга бағоят хуш ёқарди. Вужудларига ором иниб, фароғат баҳрига чўмишган бўй қизлар ташвиш, ҳадикдан ҳоли эди. Одатда, бунақа иссиқ паллада қишлоқдан анча олис бу пастқамликка чумоли ҳам ўрмаламасди. Қизлар кўлида беш-олтита зоғора балиқ чизилган тол чивикни саланглатганча ўрмондан қайтаётган Рустамни кўришмас, умуман, бировнинг назари тушиши мумкинлигини ўйламас эдилар. Йигит қандайдир қикир-қикирни эшитиб, қадамини секинлатди. Теваракка олазарак боқди ва нигоҳига бирдан дарё ўртасидаги юлғинга илинган қизил, яшил либослар илашди. Бўйдоқларга хос жўшқин қизиқиш билан ўша ёққа тикилди. Қизларнинг чуғур-чуғури дудмол акс-садо каби эшитилардию, ўзлари пинҳон эди. Овоз эгалари, айниқса биттаси жуда яқин туюлди йигитга. У соҳилда у ёқдан-бу ёққа юриб, ниҳоят чўмилаётганлар ора-сира кўринадиган жойни топди-да, ўзини қари, букри тол орқасига олиб, астойдил кузатмоққа тутинди. Қизлар ўн етти-ўн саккиз ёш – балоғат даврининг таърифга сиғмас ўтли ҳиссиётлари оғушида эҳтирос, завқ ила бир-бирларини босишар, юзларига сув сочишар, қийқиришар, хандон отиб кулишарди. Улар дунёни, ҳатто бағритош бевафоларнинг ситамларини ҳам тамомила унутишган эди.

Сув париларининг кимлигини аллақачон фаҳмлаган Рустам юраги гуп-гуп уриб, ширин, лаззатли хаёлларга берилди, «пистирма»сидан бошини кўтармай, ички кўйлақ, лозимлари билан лаққа балиқдай сузаётганларни томоша қилиб, ҳуши оғиб тураверди, унинг учун вақт тўхтаб қолгандай эди. «Қани энди ҳозир Дилоромнинг ўрнида мен бўлсам... – ўйларди у лаблари ёйилиб. – Ҳа, қайсар қори, қизини мендай йигитга бермади-я... – Рисолатнинг отасидан ёзғирди у. – Мен уни елкамдамас, кафтимда олиб юрардим, кафтимда. Шундай жазирама иссиқларда далада ишлатиб қўймасди – қорайтириб, ҳовлимизни гуллатиб юрса ҳисоб эди. Ҳали уям афсусланади...»

Бир пайт Рустамнинг қулоғига аллақандай ваҳимали гулдираш кириб, дам сайин кучайиб, яқинлаша бошлади. Товуш замин остидан келаётгандай эди. Бироқ ер тинч, силкинаётгани йўқ. Йигит теграсига, кўкка жаланглади. Осмон боягидай мусаффо, кўёш чарақлаб, ҳароратини беомон пуркарди. Шу аснода қизларнинг кўрқинч, таҳлика ичидаги қийқириғи янгради. Рустам қараса, не кўз билан кўрсинки, тип-тиник сув бир лаҳзада қорайиб, кўпайиб борарди. Бешиқ-бешиқ тўлқинлар сувнинг сокин сатҳини чайқатиб, ёвуз шарпадай бостириб келиб қолган эди...

Одатда Қорадарёнинг ҳар қандай шўхлигу бебошликлари бу пайтгача барҳам топган

бўларди. Барча анҳору сойлар каби қадимда Иламиш аталмиш бу кекса дарёда ҳам кўкламда, олма гулидан кейинроқ сув кўпаярди. Рустамнинг болалигида эса бу дарёи азим доим лимиллаб, тўлиб-тошиб оқарди. Соҳилдаги ўтлоқлар гул-гул яшнарди, марзаларга сапчиган ёввойи фаввораларда кўёш нури, ой шуъласи жилва қиларди. Майса-гиёҳлардан бир бокира, хушбўй ҳид тараларди. Лекин ўқтин-ўқтин дарёнинг жазаваси тутар, шунақа кезларда тунни бошига кўтарадиган шовкин-суронлардан, жарларнинг ўпирилиб-шалопплашидан қишлоқ аҳли таҳликага тушарди.

Хуллас, дарё одамларнинг юрагига кўп кутку солган, жудаям шўх, ёвқур эди, ҳеч нарсани, ҳеч кимни менсимасди, аямасди. Айниқса, кунлар исиб, Арслонбоб тоғларида тош қотган муз-қорлар эрий бошлаган, сел-жалалар авж олган маҳалларда дарё кўпириб, қоп-қора бўтана бўлиб, оч қолган урғочи шердек наъра тортиб оқарди. Рустамнинг, бошқаларнинг ҳам ёдида: эл-халқ кўч-кўронини йиғиштириб, дарвозалари биқинида кўзларини йўлга тикиб, қулоқларини динг қилиб ўтиришарди. Қишлоқ фаоллари, бригадир, ҳосилотлар отда айланишиб, уларга далда, тасалли бериб юришарди. Бир неча отлик эса тўхтовсиз дарё бўйига бориб келарди. Ҳамма «Қани, юкларни кўтаринглар!..» деган буйруқни эшитишдан безиллаб, жон ҳовучлаб турарди. Анча-мунча ботир йигитлар, сувдан қайтмас шўх-шаддот қизларнинг бошига ҳам етган бу қонхўр дарё! Ким, қачон, нима сабабдан шундай ном қўйган, ҳеч ким билмайди – унинг тошқин ҳолатини, жазавали алпозини «Қора хўжа» деб аташарди. «Қора хўжа»нинг одам «овламай» қўйганига анча йиллар бўлган эди. Бугун нима жин урди, нега тушов уздийкин у?..

Қизлар жон ҳолатда қулоч отиб, қирғоқ сари сузишарди. Ўртадаги тошлокни ҳам тошқин босиб улгурган эди. Рустам шиппагини ва дўпписини ечиб, ҳар ёққа ташлади-ю, ўзини дарёга отди. Орадаги масофа эллиқ қулочча бор эди. Сув тўхтовсиз кўпаяр, йигит бор кучини ишга солиб қизлар томон интилар, қизлар эса бу ёққа талпинишарди. Рустам тўлқинлар узра, оғзи-бурнига кирган сувни пуркаб-пуркаб қулоч отаркан, «Кўрқманглар, кўрқманглар!..» дея бақириб, далда бермоқчи бўларди-ю, ҳеч эвини қилолмасди. Сувдан калла кўтаргиси, бир сонияни ҳам бой бергиси келмасди. Лекин... шу он тошқин бирдан, бир неча баробар авжланиб, ҳайқириб, Рустамни ҳам қўйига оқиза бошлади. У ўрқач-ўрқач долғалар қуршовида қолди. Бироқ, қони қайнаб, бўйдоқлик куч-қуввати жўш урган йигит ўзини асло йўқотмай, қизларни кўздан қочирмасликка уриниб, оқимга қарши ёндамалаб борарди. Яна бир неча қулоч отса бас эди – иккаласини ҳам тутиб олган бўларди. Аммо... У қўл чўзишга улгурмади – сув тағин бир кўтарилиб, тўлқинлар кўкка ирғиди. Қизлар бирваракайига «Ая-а-а!..» дея қаттиқ чинқиришди-ю, жимиб кетишди ва иккиси ҳам кўздан ғойиб бўлди. Кучли саросимага тушган Рустам сув сачрамалари қисиб қўяётган қовоқларини йиртгудай очиб, ён-атрофни қидираркан, беш-олти метр нарида силтаниб-ҳилпираётган икки ўрим соч учларини кўрди. «Бу – Рисолат!» деган фикр миясида чакмоқ чакди. Яна бошқа тарафга жонсарак кўз югуртириб, Дилоромни ахтарди, бироқ, қараса, ҳалиги сочни ҳам йўқотиб қўядиган (бундай чоғда мия хужайралари ё қарахт бўлиб қолади ё фавқулодда шитоб ишлаб кетади). Шу ўйни дилидан кечириб улгурмай, Парвардигор инояти билан гоҳида ана шундай ёввойи, безабон кучларда ҳам шафқат ҳисси уйғониб кетиши мумкин чоғи, тўлқин бир суриб, Рустамни ўша икки ўрим соч ёнига олиб бориб қўйди. Қаттиқ ҳамла билан қўл узатган эди, сочнинг бир ўрими бармоқларига илашди. Қўлини икки марта айлантириб, сочнинг қарийб ярмини билагига ўраб олди ва забт билан ўзига тортди. Яна тўлқин ёрдамга келди: хушсиз бош сувдан бир қалқиб чикди, аммо шу захоти тағин чўка бошлади. Бироқ йигит сочни билагидан заррача бўшатмай, эпчиллик билан бир қўллаб сузиб, қисман оқим кўмагида Рисолатни судраганича қирғоққа интилди. Албатта, буларнинг ҳаммаси қисқа муддатда содир бўлди. Саёзликка етганида йигитнинг ҳам силласи қуриб, ҳолдан тойган, оёқларидан мадор кетган, лекин ақли-хуши ўзида эди: сув хўплаган қиз шўрлик тезроқ силқитиб юборилмаса, иш чатоқ. У қолган бутун куч-қувватини тўплаб, Рисолатни бўйни ва тиззалари остидан кўтарди-да, ивиб оғирлашган шими почаларини шалопплатганча соҳилга

яқинлашди.

Хаёлида панжаларини қимирлатишга ҳам мажоли йўқдай эди. Билаклариди бўйига етган, дуркунгина, зангори ич кўйлаги баданига чиппа ёпишган соҳибжамол кўзлари юмук, ранги тамом бўзарган, лаблари ярим очиқ ҳолда, нафас олмай ётарди. Ўшанда мускулларида қаердан, қандай ғолибона қудрат пайдо бўлди – ҳалигача ҳайрон, Рисолатни бир шахт билан елкаси баробар кўтариб, қирғоққа ётқизди. Кейин ўзи ҳам тирмалашиб чиқиб, қизни ёнбошлатди-да, оёқларини жуфтлаштириб, сал кўтариб бир-икки силтаган эди, оғзидан сув варақлаб отилди... Рисолат секин ингради. Йигит ўзини ерга ташлади. Сўнг ғала-ғовурдан кўзини очиб, тепасида бири ғазаб, бири ҳайрат билан тикилиб турган ҳалойикни кўрди.

Дарё шаштидан бир оз тушган, лекин йиртқишлар ҳамласидан ўлар ҳолатда чошиб, хавф-хатардан қутулган, аммо ҳамон пишиллаши босилмаган йилқи галасидай бўғиқ шовулларди.

* * *

Дилоромнинг жасади икки кундан кейин Фарғона канали тўғонидан топилди.

Рисолат бир ҳафта деганда тилга кирди. Шунгача, Дилоромнинг ота-оналари «норасидамиз, кўзимизнинг оқу қорасини умрига зомин бўлди» деб, Рисолатникилар «бокирамизни бадном этди» деб, Рустамлар эшигининг турумини бузишаёзди. Шунгача Рустам туман ички ишлар бўлимининг ҳибсхонасида тергов бериб ётди. Унинг гапларига ҳатто яқинлари ҳам ишонмасди. Кейин Ҳалим қори ҳам, Рисолат ҳам Рустам олдида бурчли эканликларини англадилар. Йигит жасорати тўғрисида бировга мақтанмасди, лекин ич-ичидан қизга ўзини кўрсатиб қўйганидан, ўзидан мамнун эди. Барибир шармандали ҳол юз берди деган фикрни калласидан чиқариб юборолмаётган Ҳалим қори бу «шов-шув»нинг ҳадемай юртга тарқаб улгуришидан ҳадикланиб, ўзи орага киши қўйди. Ишқилиб, йигит ниятидан қайтиб қолмаганмикин?.. «Шундоқ мард ўғлонга қизимизни қўшқўллаб тутганимиз бўлсин...» Рустам эсанкираб, ўзини йўкотаёзди. Рисолатни кутқариб олдим, энди уни менга беришади, деган иддао хаёлига ҳам келмаган эди. Яна бир ҳол уни ғоят ажаблантирди. Рисолатлар тарафдан элчи келган кунданми ё ундан сал аввалроқми, у феълида қандайдир ўзгариш юз бераётгани – сипо тортиб, мулойимлашиб бораётганини, одамларга яхши назар билан қарай бошлаганини ҳис ётарди.

Рисолат ҳам энди онасининг сўзларига ерга боқиб, сукут билан жавоб берди. Асқар ҳануз сувга чўккан тошдай ном-нишонсиз, Рустам эса фойдага қолган жонининг ҳалоскори, эгаси эди. Қолаверса, энди унинг кимга тегиши барибирдай эди, илло, ҳамонки бир кимса билан ҳаётини боғлаши шарт экан, ростми-ёлғон севгисини очиқ айтиб юрган, сўзидан қайтмайдиганга ўхшаётган, юраги ботир шу Рустам маъкул эмасми? Тошқин воқеаси эсига тушса, қиз қирғоқда ярим яланғоч, беҳаёллардай ётган ҳолатини, Рустамнинг уни ўша алпозда сувдан кўтариб чиқаётганини кўз олдига келтириб, ўз-ўзидан уялиб кетар ва дилида йигитга нисбатан андак илиқлик пайдо бўлаётгандай, жисми-гани энди унга тегишлидай туюларди. Аммо Дилоромни ўйлаб, дарҳол турфа мулоҳазаларни бошидан ҳайдашга уринар, бевақт завола топган дугонасига юраги ачишиб (нима бўлсаям, яхши қиз эди), киприкларига нам сиза бошларди. Лекин энди у йўқ... Раҳматлини Рустам барибир яхши кўрмасдиям-ку... Бироқ яқин ҳамдами, қисматдошидан жудолик туфайли, Асқарнинг кўнгли қаттиқлиги, вафосизлиги сабабли юрагига хурсандчилик, ўйин-кулги сиғмасди. Онасига дил ёриб, бир неча бор тўйни пайсалга солди. Аммо қаллиқ қиз вақтни чўзишга қанча уринган сари, бераҳм кунлар елвизакдай визиллаб, уни дам сайин рағбатсиз васл тунига яқинлаштириб борарди.

* * *

Ниҳоят, важи қорсон, баҳоналарга ҳам асос қолмади. Тўй куни белгиланди. Рисолат

хонасига қамалиб, тўйиб-тўйиб йиғлар, аммо нега обидийда қилаётганини ўзи ҳам чуқур англамасди, фақат кўнгли тўлиб, кўзларидан беихтиёр қуюлаётган ёшни тўхтата олмасди.

Тўй ҳам ўтди. Рисолат Рустам билан қовушди.

Тошқин ва тўй ходисалари бир-бирига боғланиб, тилдан тилга кўчиб, ривоят тарзида кўшиб-чатилиб, кўшни қишлоқларга ёйилди. Воқеа иштирокчиларини биладиган, яқиндан танийдиганлар ҳам ҳар гал янги тафсилотлар билан бойитиб гапириб юришди. Хусусан, кино санъатига, адабиётга қизиқиши ниҳоятда кучли, мол боққани борганда ҳам қўлтиғидан муқовалари титилиб кетган семиз-семиз китобни қўймайдиган, ҳатто ўтни ҳам хиргойи билан ўрадиган Салим Рустамнинг қаҳрамонлик достонини тўйларда, турли давраларда мароқ билан айтиб берарди. Ҳикоя давомида жўшиб, ҳаяжонланганидан баъзида оғзидан тупуклар сачраб кетса ҳам парвойига келтирмас, охирида қойил қолганини писанда қилишни унутмасди. Шундай пайтларда, айниқса, Шавкат ғоятда ҳайратга тушиб, лаб-лунжини йиғиштиролмай илжаяр, дам киприкларини пирпиратиб жиддий тортар, ғурурланганидан турган ерида бўйи ўсиб кетаётгандай сезилар, тоғасига нисбатан меҳр-мухаббати ўша асов дарёдай ошиб-тошиб борарди. Болакай ҳовлиқиб уйга келарди-да, овоза бўлган фожейи ходисани янада батафсилроқ эшитиш мақсадида тоғаси ё келинаясига тирғалар, бироқ Рустам: «...бир пайт қарасам, сув кўпайиб, қизлар оқиб кета бошлашди, шартта ўзимни ташладим. Биттасини ушлолмадим, иккинчисини сочи кўлимга кириб қолди, бу – мана шу келинаянг эди», деб кифт қоқарди. Келинойиси эса унинг учун қиёматга айланаёзган даҳшатли тошқинни тутилиб-тўлқинланиб сўзлар, Рустамнинг довураклигини алоҳида таъкидлаб, йигит киши шунақа бўлиши керак, деб хулоса ясарди, ўзича таёқнинг бир учини кимгадир тўғрилаб.

Бу мавзу гоҳо-гоҳо эр-хотиннинг ўзаро суҳбатларида ҳам тилга олиб туриларди. Кўпинча Рисолат эсларди.

– Дилором сизни жудаям яхши кўрарди. Қизлардан биронтаси тегишиб, «ўша безори, жанжалкашни нимаси ёқади ўзи сенга?» деса борми, бечорани бурдалаб кўяй дерди. Югурганникимас, буюрганники деб...

– Раҳматли аломат қиз эди, лекин билардингиз, мен сизни...

– Мен шунчаки қизиқсангиз керак, деб ўйлардим.

– Чунки сиз... – Рустам бирдан дудукланади ва гапни буради. – Сиз сўзларимга тузукроқ қулоқ солмасдингиз.

– Ўзингизам томдан тараша ташлагандай, «менга тегасан...»дан бошлардингиз-да, одамни капалагини учириб.

– Юрагимда борини, гапни индаллосини айтардим-да. Мен шоир ё артист бўлмасам, қошинг унақа, кўзинг бунақа деган мақтовларни ўхшатолмасам. Бунақа юзаки хушомадларга тилим айланмайди. Менга ёқардингиз, бирдан-бир мақсадим сизга уйланиш эди, вассалом. Ниятим холис экан, мана, Худо ишимни ўнглади, бандаларга кўрсатиб қўйди.

– Ростданам аллакимлар билан муштлашиб юришингизни кўпчилик ёмон оларди-да.

– Мана, муштлашмаям қўйдим.

– Ҳа-я. Мениям туйиб турармикин, деб кўрқардим. Тўйдан кейин анчагача ҳадиксираб юрганман.

Рустам Рисолатга ўпкали нигоҳини тикади.

– Опқочинг-а...

– Рост-да, кейин ўзгардингиз-да.

– Сиз сабабли...

– Мен ҳеч ўйламовдим...

– Шунинг учун халқ шўхдан кўркма, писмиқдан кўрк дейди-да.

Рисолат яна мархума дугонасига қайтади.

– Дилором ҳам яшаши керак эди. Мен ўзимни унинг руҳи олдида айбдордай ҳис қиламан.

Ахир сиз мени эмас, уни кутқаришингиз ҳам мумкин эди-да, – жувоннинг дилида Рустам атайин мени тутишга ҳаракат қилган бўлса керак, деган гумон ҳам йўқ эмас эди.

– Сизни менмас, ўзингизни сочларингиз кутқарган – мана шу узун сочларингиз. – Рустам аёлининг қимтилган тиззалари узра кўз-кўзланиб ётган зулфи анбарафшонини ўйнамоққа тутинади, унинг паришон учларини бурнига тутди. – Аслида меням орқангиздан югуртирган мана шу сочлар эди.

Рисолат хижолатомуз жилмаяди.

– Сочим узун бўлмаганда орқамдан югурмасмидингиз? – синовчан сўрайди у.

– Ҳарқалай, кўзим дастлаб сочингизга тушиб қизиқиб қолганман. Кейин кўрсам, юзингиз ҳам, ҳамма жойингиз чиройли, келишган экан.

Рисолат бирдан енгил сесканади. Уйлари орқасидаги теракзорда илк бор айтилган ва кулоқларига жудаям ёқимли эшитилган сўзлар жаранглагандай туюлади.

– Энди оширвордингиз, бу гапни шоирларам сизчалик келиштиролмаसा керак. – Аёл жиддийлашади. – Майли, буни қўйинг, мен барибир Дилоромга ачинаман.

– Ҳа, ўшанда уни йўқотиб қўйдим, – дейди маъюс тортган Рустам бошини ликиллади. Хаёл унинг кўз олдига ўша мудҳиш манзарани келтиради. – Менимча, Дилоромни гирдоб тагига тортиб кетувди, уни қаёқдан излашнйам билмасдим. Кейин, бирданига икки кишини тутиш ҳам қийиниди, иккаланглар икки тарафда эдинглар. Умас, бумас, тақдир бу, Рисолат, Оллонинг иродаси. Раҳматли ҳур кетди, жойи жаннатда бўлсин.

– Ишқилиб, у дунёда мен билан юлишиб юрмасмикин, – дейди Рисолат ҳазилми-чин тарзда.

– Кўркманг, – қўл силтайди Рустам, – ўзим кафилликка ўтаман. Ундан кечирим сўраймиз. Парвардигор иноқ эр-хотинларни яхши кўрармиш, шунинг учун бизни ўзи ёрлақайди.

VI

Шундай қилиб, улар сокин, ҳаловатли ва анча-мунча ташвишли, оғир-енгил кунларни бошдан ўтказдилар ва умрлари йўлидаги кутилмаган, нотаниш бир бекатга, тўғрироғи, чорраҳага етиб тўхтадилар. Энди улар шу манзилда уловдан тушиб, хайрлашмоқлари ва бошларини ҳам қилганича бошқа-бошқа томонга қараб юрмоқлари лозим эди. Шунча замон бир ўринда бир-бирларининг нафасларини туйиб, ҳиду бўйларида баҳра, бадан ҳароратларидан қувват олиб келган жуфтликнинг бир олманинг палласидай иккига бўлиниб кетиши, борса қайтмас сўқмоқдан номаълум ёқларга равона бўлиши оғир савдо эди. Лекин улар ўзаро тинч сулҳ асосида шундай битимга келишди.

– Сиздан мингдан-минг розиман, сиз ҳам мендан рози бўлинг-а, Рустам ака, – деди Рисолат ерга боқиб. Унинг нам мижжаларини яшириш учун бош эганини пайқаш қийин эмас эди. – Билиб-билмай яхши-ёмон гапириб, дилингни оғритган бўлсам...

– Рисолат!.. – гапни бўлади Рустам бетоқатланиб.

– Кўнглингнидагидай ёстикдош бўлолмаган бўлсам...

– Рисолат, менга қаранг...

– Яна, дорилбақода менга тескари қараб, бошқаси билан кетиб қолманг, дейман-да...

Рустамга жувоннинг нозик қочиримли ҳазили ҳам ботмади.

– Илжираб ётган ярага туз сепишнинг нима ҳожати бор, Рисолат?

Рустам аёлни, иягидан кўтариб ўзига қаратмоққа, унинг юзларига ҳамдардлик билан тикилмоққа, кўзёшларини артиб қўймоққа чоғланди, аммо энди унга қўл теккизишга ҳадди йўқдек иккиланиб, шаштидан қайтди. Во, ажаб, нега энди?.. Ахир у йигирма йилдан бери ўзиники эди-ку, наинки шунча муддат бутун вужуд-таналари бир бўлган одамлар энди бегоналардай, бир-биридан бутунлай йироқлашиб кетишса? Ҳалитдан-а?.. Наҳотки бундан кейин кўча-кўйда рўпара келиб қолишсаям тузукроқ ҳол-аҳвол сўрашишга ўзларини ҳақсиз

билишиб, шунчаки кўз танишлардай, куруққина саломлашиб ўтаверишса? Ишқилиб, қиёмат дийдор бўлиб юришмаса, бас...

Рустам яхшилиқчасига жудолашув уруш-жанжал, «қўйдим-чиқдим» билан ора очди қилишга нисбатан қийинлигини, азоблигини англади.

Хуллас, бир неча йилдан буён хавотир билан кутилаётган «қора» кун ниҳоят етиб келган эди. Мана, эртага Рисолат акасиникига кетади. Хўш, кейин-чи?.. Рустам ғор оғзидай ютаман деб турган, ўлик чиққан уйдаи нохуш хужрага, харобадай файзсиз ҳовлига орқасидан биров сургандай калла суқишини, ўчоқ олдида кул титкилаб, қозон қайнатиб, идиш-товоқ ювиб, ҳафсаласизлик билан ковшаниб ўтиришини, бир кишилиқ ўрин тўшаб, совуқ кўрпа ичида ғужанак бўлиб, тик этса деразага бўйлаб ётишини кўз олдига келтирди-ю, этлари жимирлашиб кетди. Ўзини чалғитиш учун режалар туза бошлади, аввало Рисолатга бир нималар туҳфа қилишни кўнглига тугди: тозароқ матодан кўйлак, бошига солгани юпка рўмол мўлжаллади.

– Балиқ меъдага теккан. Анчадан бери ош емадик, эртага бозорга бориб қўй гўшти опкелсам... – деди тушлик устида. – Бугун ариқдаги жела, саватларни қарасам, дарёга эртароқ тушиб, кўпроқ балиқ тутсам...

Рисолат хомуш, у ўз хаёллари билан андармон эди. «Майлингиз...» деб қўя қолди. Кейин бирдан эсига келгандай, эртароқ қайтарсиз, деди илтимос оҳангида. Ичида ғалати бир ҳолат юз бераётгандай – юрак сиқилишими, зерикишми, ўзи ҳам аниқ билмасди. Назарида тоқатсизланаётганга, бесаранжом бўлаётганга ўхшарди. Аслида жувоннинг қалбида ҳам ёлғизликдан чўчиш туйғуси ғимирлай бошлаганди.

Рустам хотинининг авзоини сезди-ю, сезмаганга олди, нимаям десин, сабаби аён-ку. Унинг ўзи ҳам бу кунни қандай кечиктириш ва тонг оттириш ғамида эди. Унга қолса, шу оқшом ва туннинг жуда узоқ чўзилишини хоҳларди. Ичида шайтонми, бир нима бугун Рисолатга меҳр-мурувват кўрсатмаган дуруст, аксинча, уни совутадиған, кўнглини чўктирадиған ишлар қилиш зарур, дерди. Лекин бундай амалларни ўйлаб тополмасди. Аслида Рустам ўзи ҳақида Рисолатнинг ёмон таассурот билан кетишини сираям хушламасди. У хотираси қатларини титкилаб, аёлининг ўтган йиллар давомидаги номаи аъмоли орасидан ихлосни қайтарадиған, бездирадиған хатти-ҳаракатлар, муомалаларни ахтаришга тушди. Бир галги аразлашганларини эслади. Унда онаси ҳаёт эди. Бир ўтиришда кайф улфати билан айтишиб қолди. У бефаҳм, бефаросат «Рисолатни отасига қизингизни бир ўлимдан сақладим, энди у меники, деб шарт қўйгансан, йўқса у пихини ёрган зикна чол сенга арзандасининг тирноғиниям раво кўрмасиди, агар кутқариб олган бўлмаганингда Рисолат сенга билагиниям ушлатмасиди», деб жиғига тегди, яна, «аёл кишининг эридан ичи чиқмасаям бўғоз бўлиши гумон», деб уни камситди. Рустам чидаб туролмай, даҳанаки жангга унча уқуви, сабри йўқ эди, қўл отиб юборди. Чийралган, тўқмоқдай мушт залвори бир босқоннинг зарбидан кам эмас эди, ҳамшиша курси-мурси билан бетон полга гурсиллаб йиқилди, бурнидан шарқираб қон кетди. Ғавғо кучайди, шериклар Рустамни ҳазил кўтармасликда, кўполликда айблашди.

– Ҳазилмас бу! Ҳазил бунақа бўлмайди! – баттар тутақди у.

Қисқаси, аччиқ-тирсик билан тарқалишди. Рустамнинг шаънига «бир чиройли ўтиришни бопладинг, доим бир ишқал чиқармасанг, қусуринг қонмайди ўзи, уйланиб ҳам ўпканг босилмади. Рисолат сен билан қандай яшяптийкин...» деган таъналар ёғилди. Лекин энди у ўзини оғирликка олди, мелисага тушишдан чўчиди. Уйга келиб, бўлган воқеани тўкиб солди. Хотинининг уни жин каби кўзадан қайта чиқишга мажбур қилган хонасаллотнинг маломатига нисбатан тахминан: «бекорларни бештасини айтибди, ўз ихтиёрим билан текканман сизга, хоҳишим бўлмаса, шунча йил бирга яшармидим...» дейишини кутди. Ҳарқалай, шунга яқин сўзлар билан кайфиятини кўтариб, тасалли беришига ишонувди. Рисолат «чакки кипсиз-да, уриб...» деди. Файир ошна Асқарнинг холаваччаси эди. Рустамнинг хаёли шунга кетди. Яна бошвоғи ечилиб, қизишди.

– Демак, ўша аҳмоқнинг гапи тўғри экан-да, – деб юборди ўзини тўхтатолмай.

Аёл жавоб қайтармади, Рустамга орқасини ўгириб ётиб олди. Шундагина хол кўйганини англади. Кечирим сўрай деб оғиз жуфтлади-ю, пастлаган оловни гуриллатиб юбормай, деб ўзини тийди, тўғрироғи, узр-маъзурга ғурури йўл бермади, ғаламис, ичи қора ҳамтовокнинг пичинглари унга қаттиқ ботган эди. “Рисолат эрталабгача ҳовуридан тушиб қолади», деб ўйлади.

Барвақт туриб, онасининг: «Қаёққа, мунча эрта?» каби саволларига мужмалгина жавоб айтиб ишга жўнади. Ўша пайтларда колхозда юк машина минарди. Кечки пайт қайтганида ҳовлида Рисолат кўринмади.

– Келинингиз қани, ая? – сўради у ўзи хулоса чиқариб қўйган бўлса ҳам.

– Отасиникига кетди. Эрингиздан рухсат олганмисиз, десам, «кечаси кеч келди, эрта кетиб қопти», деди. Ораларингдан гап қочгани йўқмиди? – Санобар опа ўғлига разм солиб тикилди.

Рисолатнинг Рустамдан беижозат бир ёққа борадиган одати йўқ эди. У яна онасининг «хай-хай»лашига қарамай, ташқарига отилди. Гузардан қовун, тарвуз харид қилди-да, қайнотасиникига кириб борди. Илиқ қаршилаган Рисолат ичкаридан тўшак олиб чиқиб, чорпоядаги якандоз устидан солди, чой келтирди. Қайнота ҳам, қайнона ҳам «нима гап?» деб сўрашмади. Рустам бир пиёла чой ичгач, «Рисолатни опкетгани келувдим, бемахалда ўзи кўрқмасин деб», деди.

Йўлда, уйда ҳам кечаги гап-сўзлардан умуман оғиз очишмади.

Ундан аввалми, кейинми, шунга ўхшаш яна бир ҳолат юз берган. Ўшанда ҳам Рустамнинг ўзидан ўтувди. Жўраларини меҳмонга чақирганди, уларни кузатгач, «намунча ясаниб олдингиз?!» деб Рисолатни анча диққат қилган. У танишу бегона эркакка, жумладан, эрининг яқинларига дурустроқ кийимда кўринишни хушламайдиган ўзбек аёли ҳали дунёга келмагани, келиши ҳам дарғумонлигини билмасди.

– Ўртоқларингизни олдида рўдаполардай юришим керакмиди, – ажабланди жувон. У ҳар қандай эр хотинининг ўзгаларга, хусусан, оғайниларига келишганроқ, кўркамроқ кўринишини хоҳласа керак, деган тушунчада эди. Айниқса, бефарзанд эркакнинг бошқаларга қараганда ҳам рашкчироқ бўлишини биров эслатмаганди унга. Ўшандан кейин Рустам уйда гап бериш, умуман, гап ейишга чек қўйган эди.

VII

Рустам шошилмай машъал тайёрлашга киришди. Рисолатдан сўрамай, ўзи омборчани тинтиб-титкилаб, эскирган пахта топиб чиқди. Энди уни копток шаклида думалоқлаб, сим билан ўраб-чирмаб боғлаш, ўроқни киррали эговда, сўнг қум-қайроқда ўткирлаш ва бошқа керакли анжомларни ҳозирлаш керак эди.

Унинг балиқ овини ихтиёр этишдан яна бир муддаоסי – кўрпа-тўшак, майда-чуйдаларини туғиб-бўғаётган Рисолатнинг кўзидан нарироқда туриш эди. Аёл зотининг буюм, латага ўчроқлиги маълум. Майли, кўлига кирганини олсин, уйдаги бор бисотларини йиғиштириб кетсаям майли. Унга қийин, сидқидилдан қайишадиган бир меҳрибони, топиб-тутиб берадигани йўқ энди, ўзи бир жойда ишламас... Акасиникида зориқмайроқ ўтирар. Бош омон бўлса, дўппи масаласи қийинмас, харқалай, бу эркак-ку. Қолган-қутган нарсаларни ҳовлига элтиб, дарвозага тахта қоқиб, Россиягами, Қозоғистонгами отланаверсаям бўлади энди. Ўзи илгарилариям (онаси ҳаётлигида) ҳар замонда, бир нималарга муҳтожлик сезса, бошқаларга қизиқиб, ўша ёқларни кўзларди-ю, бунинг иложи йўқлигидан қўл силтаб қўяверарди. Кейин, бунга ёш-ёш куёвлари (каттароқлари ҳам) хорижда йиллаб бадар кетадиган, на ейишида лаззат, на яшашида маъно бор келин-келинчакларнинг ўтин-чўп, теша-кетмон юмушлари учун қўшни йигитларга мўлтираб, бозор-ўчарларда халта кўтариб, далаларда ўт юлиб, бошоқ териб юришларидан, тунларни совук

болишни кучоқлаб ўтказишларидан, уларнинг айримлари тўғрисидаги ҳар хил маза-бемаза миш-мишлардан хабардор Рисолат кўнмасди ҳам.

– Қўйинг, кунимиз ўтиб турибди-ку, бутун нон емасак, яримта ермиз, лекин тан-жонимиз соғ, кўнглимиз хотиржам. Худога шукр...

Ҳа, катта-катта еб-киядиган, ҳадеганда ўзини ойнага солиб, унга-бунга кўзи жаланглаб турган қиз, ўғилларимиз йўқ-да, агар бошқалардай сеп ташвиши, чек олиб уй солиш ғами бошини қотирганда, буям «дунёнинг нариги чекасидан бўлсаям, қандай қилиб бўлсаям пул топиб келинг» деб, икки оёғини бир этикка тикармиди, деб ўйларди ўшанда Рустам. Энди унинг мўлтирайдигани, «қўйинг» дейдигани йўқ, боши очиқ, истаган ерига бориши, жонига теккунча юриши мумкин. Узоқ-узоқларда, иш билан маврил бўлиб, юраги ёзилар... Бир йилми, икки йилми насибасини териб, беш-ўн танга пул жамғариб келса, рўзғорини яна бутлаб олаверади-да. Унгача кўникиб ҳам қолар...

Унинг хаёлини Рисолатнинг синиқ овози бузди.

– Рустам ака, манави пичоғингизни опкетсам, майлими?

Рустам илкис бош кўтарди. Аёлнинг қўлида амиркон қини ғарбга оғиб, тиғи бир қадар ўтмаслашган куёш нурида йилтираётган пичоқ турарди. Тилига калима келмай қолди. Яроғ отасидан ёдгорлик бўлиб, уни сабзи-пиёз тўғраш, умуман, рўзғорга мутлақо аралаштирмасди. Фақат кечда, ётишдан олдин олма, нок арчишгагина (қораси чиқади деб, анор, беҳига ҳам солишмасди) ишлатишиб, ўша заҳоти артиб-тозалаб, яна жойига – уйнинг тўри томонидаги девор бурчагига, қарийб шифт остига махсус қоқилган михга илиб қўйишарди. Рустам уни кўз қорачиғидай асраб-авайлар, дастаси ва ғилофига ҳар замонда ошдан кейин товоқдаги ёғ юқидан суркаб, тиғини кумлаб ювиб турарди. Қисқаси, Рисолат бу матоҳнинг эри учун нақадар азиз ва қимматлигини жуда яхши биларди. Балки хотини, юрагингизни суғуриб беринг, деса ҳам Рустам бунчалик эсанкирамаган бўларди. Лекин айна вазиятда жавдираган кўзларга қараб, бу ўтинччи рад этишнинг иложи йўқлигини ҳис этди.

– Бошқа ҳеч нарсангизга тегмайман, – деди Рустамнинг дами ичига тушиб кетганини ўзича баҳолаган Рисолат зўраки кулимсираб.

Рустам қизаринди.

– Мол-дунё сиздан айлансин, Рисолат. Қанийди ўзимниям қўшиб олиб кетсангиз...

Ниҳоят, ҳамма нарса тахтланди. Рустам пақирга солярка қуйилган иккита елим шишани солди, бир қулочча бош бармоқдай тутакни машъал симидан ўтказиб елкасига илган эди, уни кузатиш учун айвонга чиққан Рисолат беихтиёр жилмайди.

– Фижимланган эски шляпа, мўйлов камлик қияпти – Раж Капурнинг ўзи бўлардингиз.

– Ўзингизам аразлаб ўтирган Радҳадан қолишмайсиз, – деди Рустам, лекин шу заҳоти “араз” сўзини ўртага солганини ўйлаб, тилини тишлади. – Кўпроқ балиқ тутсин, деб дуо қилинг. Бугун овим юришадиганга ўхшаяпти. Кун иссиқ, балиқлар кечкурун хўрак излашади. Яна битта пақир олволсаммикин...

– Биттасиям етар, иккитасини кўтариш ҳам бор, – деди Рисолат.

Рустам энди қанча балиқ ушласаям, аёлга барибир эди. Лекин яна бир кунлик, бир кечалик ваколоти қолган завжининг кўнгли учун, «овингиз бароридан келсин, фақат жа ҳаяллаб кетманг-а, кўрқаман, юрагим нимагадир ғаш бўлиб турибди. Ҳавониям авзои бўлакчароқ», деди.

Рисолатнинг суст, дилгирлигини Рустам эртага юз берадиган айрилиққа йўйди ва таъби хира тортди. Шахти пасайди, лекин ўзини қўлга олиши лозимлигини англади.

– Яхши, тезроқ қайтишга ҳаракат қиламан. Эшикни маҳкам беркитволинг. Агар мени чақирмоқчи бўлсангиз, чирокни пастлатиб-баландлатинг. (Бу ерда электр йўқлиги учун мойчироқ, шам ё тошфонар ишлатишарди).

У хотинини кулдириш учун худди аскардай «честь» берди-да, орқасига айланиб, шахдам

қадамлар билан йўлга тушди. Бир оз юргач, секинлаб, ортига бирров кўз ташлади. Рисолат жойида қаққайиб турар, назарида у ҳамон паришон эди. Ростдан, ажралиш тўғрисидаги қарорлари тўғримикин? Кейин нима бўлади? Рисолат-ку, акасиникидан паноҳ топар, хўш, Рустам-чи, йўли очилмай, Россия тарафга боролмаса-чи? Унда у қаерда, ким билан яшайди? Турган гапки, дарё бўйида, қишлоқдан узоқда танҳо ўзи ҳаёт кечиролмайди. Ҳар қалай, маҳалла дуруст. Шавкат қачондир қишлоққа қайтар. Қайтмаса, Рустамга қийин бўлади...

* * *

Кун чиқишда, осмоннинг ер билан туташган қисмида кечадан бери айланаётган қора булут қуюқлашгандай кўринди. Фарбда эса, қуёш чўғдай яллиғланиб, пастга оға бошлаганди. Кун қизариб ботса, қизингни узат дейдилар, демак, ҳаво очилиб кетади.

Енгил шабада эсарди. Рустам қалинроқ бир нима кийиб олмапман, деб кўнглидан ўтказди. Эгри-бугри сўқмоқдан синиб тушган шох-шаббаларни қисирлатиб тепалаб бораркан, чиндан ҳам тезроқ қайтиш керак, деди ичида. Омади чопиб қолса, ярим соатнинг нари-берисида пақир тўлади. Бир челақ балиқ – ўн-ўн икки кило, демак, тўрт-беш мингдан бўлса, қирқ-эллик минг сўм. Майдалаб кўпроққа пуллаш ҳам мумкин, аммо чаканалаб ўтиргани вақти ҳам, имкони ҳам йўқ эди, тушликка Рисолат палов дамлаши лозим. Йигирма мингга дурустроқ бир кўйлақлик берар, тўрт мингга ярим кило қўй гўшти олади, қўй гўшти ейишмаганигайм йиллар бўлди-ёв, гуруч уйда бор, яхшиямки Қорадарё ўзанидан ҳар йили беш-олти сўтих кўриққа шоли экиб олади. Энди, ишқилиб, ўзангаям хўжайинлар чиқиб қолмаса...

Ўша катта тошқиндан кейин Қорадарё қайтиб гупирмади... Тепада сув омбори қурилгач, йилдан-йилга дарёнинг баракаси, файзи ўчиб борарди. Юқоридагиларнинг Орол, Орол деб эслари кетади, халқаро анжуманлар ўтказилади. Бу ёқларда омбор, тўғон қуриб, бўғиб ётишаверса, денгиз-қўлларга сув қайдан етиб борсин!

Шу йилларда кенг ўзаннинг у ер-бу ерида шалдираб оқаётган сув тизза бўйи, сал чуқурроқ, болдирдан келадиган жойлар ҳам бор эди. Балиқни айнан ана шунақа саёз шалдирамада овлаш қулай эди.

Рустам йўл-йўлақай Ўрмонча ичидан ўтган ариқнинг чуқурроқ камари оғзига, қамишлар орасига қўйган саватларни кўтариб қаради. Биттасидан иккита шим – мойбалиқ чикди, иккинчисида ҳеч вақо йўқ эди. Куни бўйи изғиб юрадиган молбоқар болалар, ўсмирлар саватларни шип-шийдам қилиб кетишган бўлса керак. Ҳа, шумғия-зараркунандалар!..

Кун батамом чўкди, лекин алвон шафақлари ҳали уфқни яллиғлантириб турарди. Рисолат бир ўзи, аёл киши, кўрқади. Шунинг учун Рустам дарё бўйида яшай бошлаганларидан бери деярли кечда балиқ овламас, ҳатто маҳалладаги гап-гаштаклар, улфатчиликларга ҳам қўшилмасди. Аслини олганда ёзда – таркибида “р” ҳарфи йўқ ойларда балиқ ейиш тавсия этилмайди ва урчиш мавсумларида уларни овлаш ҳам таъқиқланади. Лекин бу қоида ва қонунларни бирор марта, истисно тариқасида четлаб ўтса ҳеч нарса қилмас. Бозорда қишин-ёзин балиқ узилмайди-ку. Долзарбда ақча топишнинг бошқа чораси бўлмаса...

* * *

Рустам зумраша болалар оёғи камроқ етиб борадиган – нариги соҳилга яқин шалдирамаларда балиқ кўпроқ бўлишини тусмоллаб, ўртадаги тошлоқ ва кечувлардан ўтиб, қадамини жадаллатарди. Мўлжалдаги жойлардан бири – шалдирама шитоб оқадиган муюлишда пойабзалини ечиб, бошқа майда-чуйдалар билан пакана, тарвайган юлғун ёнига қўйди. Оёғига елим шиппакни илди. Думалоқланган пахтага солярка қуйиб, гугурт чакди, сўнг кулбалари томонга қаради. Масофа салкам бир чақирим бўлса-да, уй анча тепаликдалиги ва орада баланд

дов-дарахт йўқлиги боис ғира-ширада ҳам хийла аниқ кўзга ташланарди. Рисолат чироқними, тошфонарними ёқибди. Лекин ҳали атрофга тун қора чойшабини бутунлай ёзиб улгурмагани учунми, лампа хирагина милтиллаб кўринар, бу ҳолатда кўтариб-пастлатилганини яхши илғаш қийинга ўхшарди.

Рустам шими почасини тиззасидан юқорироққача шимариб сувга оёқ солди. Сув ғоят ҳузурбахш эди. Машғаланинг темир таёғини қийшайтириб, ёруғи сойга тушадиган қилиб, тошлоққа қоқди. Пақирни унинг ёнига ўрнаштиргач, бир қўлига тарашадай қотирилган нон солинган майда тўрли махсус халтани, иккинчисига ўроқни олди. Болдирни ҳам кўмиб-кўммайдиган тиниқ шалдирама остидаги катта-кичик оқ, қора, кулранг, носранг тошлар ёлқин шуъласида ярқираб, титраб-тебранар, босганда ёқимли ғижирларди.

Ҳамма ерда, барча соҳада ёлғиз одамнинг иши қийин-да. Ҳозир Рустамнинг қаватида яна бир киши бўлганда, у машғала билан пақирни кўтариб, ёнида ё қирғоқ бўйлаб бир-икки қадам олдинроқда бораверар, Рустам эса бир қўлида хўракли халтани сувга пишиб-пишиб, унинг ҳидига кела бошлаган балиқларни иккинчи қўлидаги ўроқнинг учи билан аста уриб, санчиб, челакка ташлаб кетаверарди. Бир ўзи ундай қилолмайди. Идиш билан машғалани жилдириб-жилдириб туриш керак.

Барча жондорлар ичида ҳидни узоқдан сезишда балиққа етадигани йўқдир-ов. Рустам тўр халтани солиб, бир неча лаҳза турди холос, бир суям, ундан майдароқ шим, оқ амурлар лапанглаб келиб, нонни юлқилай бошлади. Рустам ўроқни кўтарди-ю тиниб қолди, жониворларнинг халқачасимон даҳанларида шошқалоқлик билан хўрақни тишлаб-тортқилашаётганини, уларнинг аланга ёғдусида ялтираётган силлиқ танаси, нозик ҳаракатларини бир пас завқ билан томоша қилиб турди. Одамият табиат мўъжизаларидан бири, шундай беозор, жонон мавжудотни ҳам шафқатсизларча тутиб, бераҳмлиқ билан чопиб-тўғраб, жизғанагини чиқариб қовуриб, жиғилдонига уради-я. Инсондан ваҳший, қаҳри каттиқ махлуқ бўлмаса керак... Хўш, ўзлари-чи, Рустамбой? Бошқалар-ку ўз йўлига, ахир, сен шу бегуноҳ, беозор ҳимоясизларни кўриқлашинг, ҳар хил кушандалардан, бандаи офаткашлардан муҳофаза қилиб, асраб-авайлашинг керак эмасми?.. Тўғри, аммо Оллоҳ бу луқмаи ҳалолларни суюкли, азиз қуллари учун шифобахш таом сифатида вужудга келтирган экан-да. Улар еб турилмаса, дарё, денгизларга сиғмай кетади, кейин ўлиб сасийди. Парвардигор нафақат балиқларни, ер юзидаги айрим тақиқланган, ноҳалол ҳисобланганлардан ташқари жамики неъматларни башар фарзандининг нафси-манфаъатига шафе, тобе яратган. Хўш, зоти олий шунча марҳамату мурувватлар эвазига, миннатдорлигига нима қайтаради? Нима қайтариши керак? Тақво ва одоб, мўминлик, беш вақт намоз ва яна бир неча фарз амал. Афсуски бандаи беандоза, бепарҳезлар шугина вазифаларни ҳам ёлчителишмайди. Ҳатто, мутлақо захмату риёзат, фурсату маблағ талаб этмайдиган, аксинча, ўзига фақат наф келтирувчи, жаннатга киришига ишончли ёрлик аҳамиятидаги ҳалоллик, инсоф, диёнат, одабийлик каби оддий бандалиқ, умматлик бурчларига ҳам риоя қилмайдилар, билъакс, бундай шукрона ва оқилона амаллар ўрнига тесқари ишлар – бузғунчилик, ғайирлик, порахўрлик, қотиллик, дилозорлик, фаҳш ва бошқа таъқиқланган юмушлар билан ҳеч тап тортмай шуғулланиб, ўзларига берилажак ажр ва умрни қисқартирадилар-да, бировлар тутиб қолишга уринсалар, этакларини жаҳл билан силкиб, жаҳаннам сари ошиқадилар. Ножоиз хатти-ҳаракатлар, амалларга сарфланган вақтлар нафақат беҳуда, бехислат, балки кони зиён, кони увол, кони заволлигини, зинҳор-базинҳор чин умр саноғига қўшилмаслигини англамас ғофиллар каби иш тутадилар.

Рустам юқорига томон жилиб-жилиб, машғала ва пақирни силжитиб-силжитиб, ўроқлаб йигирматача балиқ тутганда росмана қоронғи тушиб, ҳарорат хийла пасайди, сув совуди, негадир балиқлар ҳам камайди. Бу содда, мўмин жониворлар ҳам анча муғомбир, устагар бўлиб

қолишганми, чўқилаб қочиб-чўқилаб қочиб, уч-тўртта кулча нонни паққос туширишди. Рустам бир балиққа ўроқ ё санчки урди дегунча шериклари яшин тезлигида тум-тарақай бўлиб кетишарди. Рустам шу қадар силлиқ, қўл-оёқсиз махлуқотларнинг хавф туғилган заҳоти ўқдай учиб қочиши, айникса паҳлавон инсон ҳам эвини қилолмайдиган кучли, шитоб оқимда ҳам юқорига қараб бемалол, чакқон суза олишларидан ҳайратланарди. Тўр халтани сувга одатдагидан узокроқ солиб турар, балиқларнинг аввал майдалари, кейин йириклари битта-иккита бўлиб кела бошлашарди. Афтидан энди қорнини анча тўйғазиб, нафси ором олганлари, чалароқ тиг еганлари қайтиб келмас, чамаси улар бошқаларни ҳам куролли «ёв»дан огоҳ этишарди. Ҳадемай балиқ бутунлай сийраклашди, йириклари деярли кўриниш бермай қўйди. Жажжи-миттилари ҳадиксирабгина яқинлашарди-да, яна бирдан дувуллаб «қуён»ни уришарди. Пақир тўлай деб қолувди, ҳар қалай, бугун иш ёмонмас, лекин Рисолатнинг бир ўзини ташлаб келгани яхши бўлмади, юраги кинидан чиқай деб ўтиргандир...

VIII

Шалдирама овози сал баландлагандай туюлди. Рустам буни атрофдаги ҳар хил сас-садолар ўчганидан деб ўйлади. Иттифоқо шишадай тиниқ, ялтироқ сув юзи хиралашиб, кўпаяётганини пайқади-ю, кўнглига ваҳима ўрмалади: наҳотки?..

У апил-тапил тошлоқ-ўзанга чиқиб қулоқ солди ва ер остидан келаётган кўрқинчли гулдирашни эшитди. Ҳа, бу шиддатли тус олаётган оқимнинг овози эди. Рустам машғалани, елим шишаларни ирғитди-да, зарур нарсаларни йиғиштириб, орқа-олдига қарамай зипиллади. Уйлари рўпарасидан анча юқорилаб кетган эди. У йўлни қийраҳонига солди. Шиппак шапиллаб ғашига тегар, тез юришга халақит берарди, уни ҳам ечиб отди. Соҳилгача яна учта шалдирама бор, ҳар бирининг оралиғи саксон-юз қадам келарди, оралиқлар эса тошлоқлардан иборат. Рустам ҳар қанча ялангоёқ юришга ўрганган бўлса-да, шитоб одим отганда қиррали тошлар оёғига ботар, гоҳо юлғун ё бошқа буталарнинг бутуқли новдалари юзини тимдалар, лекин у оғриғу ачишишларга парво қилмай, югуришда давом этарди. Гоҳо чуқурга мункиб, аранг ўзини тутиб қоларди.

Сувнинг шовқини тобора кўтариларди. Бу бало қаёқдан келдийкин? Ахир, йигирма йилдан бери бундай ҳодиса юз бермаганди-ку. Тўғри, катта қор ёққан, баъзи серёғин йиллари чапазак олма пишиғида дарё сал ҳовлиқиб кўпонларди, аммо бу даражага етмасди. Омбор очилиб кетса, вилоят етти газ сув тагида қолармиш, деган юракка гўлгула солувчи «миш-миш»лар ҳам анча пайсал топган, халқ хотиржамроқ яшай бошлаган эди. Ё, сув тўпланиши меъёридан ортиб кетиб, енгиллатиш учун тўғонни озроқ очишдимикин? Сувнинг совуқлигига қараганда шунақага ўхшарди. Ишқилиб, «Қора хўжа» бўлмасин...

Рустамнинг фикри-ёди шалдирамалардан тезроқ ўтиб олишда эди. Қоронғида қадамни бемўлжал ташлар, тошлоқда югуриш қийин эди, тошларнинг бир-бирини эзиб ғижирлаши ёқимсиз эшитиларди. Вақтнинг учқур оти одатдагидан ҳам жадал елаётгандай, йўл эса қисқармаётгандай туюларди. Ниҳоят, дастлабки шалдирамага етиб, унинг анча кенгайганини кўрди. Табиийки, ўзан ҳам чуқурлашган эди, сув тиззадан тепага чикди. Рустам челак ва ўроқ тутган қўлларини кўтариб, шалдирамадан ўтди, энди сув тўпикқа етган тошзордан яна чопира-чупир қилиб сура кетди. Товонлари остидан тирқираётган сув бўйни, бетларига сачрарди. Оғирлашган шимининг муздай почалари шалошлаб, илигига тегиб совқоттирар ва тез юришга ҳалал берарди. Пақир, ўроқни бир қўлига олиб, иккинчи қўли билан йўл-йўлақай камарини, шимининг тугмаларини ечди, ҳаққалаб, қоқилиб-суқилиб аввал бир оёғини, кейин иккинчисини чиқариб олди, енгил тортган матони сув бир ямлаб ютди-қўйди.

Энди сувнинг шовқини баралла эшитила бошлади. Рустам ҳансираб-пишиллаб, кучининг борица чопар, икки кўзи уйлари томонда, лекин чироқнинг шуъласи милтираб, аранг

кўринарди. Назарида Рисолат лампа пилигини тўхтовсиз пастлатиб-баландлатаётгандай эди. Бечорани ўтақаси ёрилмасайди, деб хавотирланарди. У хотинини ёлғиз қолдириб, овга тушганига афсусланарди. Сув кўз олдида ошиб-тошиб, пишқириб турса, бунақа ҳалокатни бир бор бошдан кечирган аёл кўрқмайдими, кўрқади-да. Тошқин ҳам бугунга қараб турган экан-а. Шунча йиллардан бери одамлар, экинзорлар, дов-дарахтларга ўзини тилло кўрсатиб, ўзани юқида жимгина жилдираётган дарё яна бир кун, бир кеча сабр қилса, кейин қанча кутурсаям майлиди. Узоғи билан бир соатда Рустам лаш-лушларини йиғиштириб, идиш тўла ўлжасини ортмоқлаб чиқиб кетган бўларди. Ё бу иши Оллоҳга хуш келмадимикин?.. Рисолатни кўнглини кўтариб кузатай девди-да. Қўй гўштига ош дамлашни мўлжаллаб, ўз амакиси, Рисолатнинг акасини эртага пешинга таклиф этиб қўйишувди, ош устида уларга ўз келишувларини, яъни яхшилик билан рўзғорларини бўлишмоқчи эканликларини билдириб, фотиҳа беришларини сўрашмоқчи эди...

Кейинги шалдирама янада тарвайиб, икки тарафдаги тошлоқни ҳам тўла эгаллаган эди. Рустам энди сонидан сув кечиб борарди. Беш-олти кило оғирликдаги челак билан шитоб ҳаракатланиш мушкул эди. Рустам балиқнинг ҳам, бошқа майда-чуйдаларнинг ҳам баҳридан кечиш даркорлигини англади.

* * *

Соҳилга юз эллик қадамча қолган, ўртада яна бир шалдирама (энди у шалдирама ҳам эмас) бўлиб, бу масофани ҳозирги вазиятда камида ўн беш-йигирма дақиқада босиб ўтиш мумкин эди. Сув энди тошлоқда ҳам болдирга чиққан, югуриш суръати тобора сусаяр, аммо Рустам мардона одимлар билан илгариларди.

«Рустам ака-а-а!..» деган қийқириқ келди. Ташқарига чиқиб, чирокни у ёқдан-бу ёққа тебратиб ишора бераётган бесарамжон Рисолатнинг жуссаси элас-элас кўзга чалинди. Қичқириқ дам ўтмай такрорланди.

– Бор-яп-ма-а-ан!.. – овозининг борича жавоб қайтарди Рустам энтиқиб. Лекин Рисолат эшитмади чоғи, чақиришда давом этарди.

Танаси вазминлашиб, қадами секинлашиб бораётган Рустам хотинининг овозидан, сергакланиб, жон-жаҳди билан олға интила бошлади. Миясида эса «у ваҳимада қолди» деган биргина фикр, фикр билан бирга боши ҳам айланарди. Вужудининг ярмидан тепаси қизиби, пешонаси, юзларидан тепчиётган терлар сув сачрамаларига қўшилиб кўзларини ачиштирарди. Сувнинг совуқлигини танасининг пастки қисми борган сайин аниқроқ сезар, айниқса, шилпиллаган калта иштон сонига чиппа ёпишиб, этини жунжиктирарди. Ишқилиб, охириги шалдирама-кечувдан ўтиб олса бўлгани. У ёғи ҳеч қанча эмас, аммо унғача ҳам анча йўл, анча муддат бор эди. «Рустам ака-а-а!..» деган ҳайқириқ эса тобора аниқроқ, тобора ваҳимали, тобора ташвишли ва изтиробли янграрди. Рисолатнинг қаттиқ хавотирланаётгани, тоқатсизланиб уй олдида у ёқдан-бу ёққа зир югураётгани, нима қилишини билмай, Рустамни чақираётгани – лоқал шу чорлови, нидоси билан унга далда, мадад бўлишга тиришаётгани аён эди. «Келяп-ма-ан, келяп-ма-а-ан!..» дея ўзича қаттиқ садо берарди Рустам, аммо ҳансирик билан қоришиқ, ҳадик, таҳлика залвори остида, дарё шовқини ичида қолган товуши ўзи ўйлаган даражада кучли, баланд эмас, борини ҳам шамол этакка – кунботарга учириб кетаётганди.

* * *

Ниҳоят, учинчи, сўнги кечувга ҳам етди, энди у ерда шалдирама – ўзан мавжудлигини фақат икки томонда сувдан учлари чиқиб турган, аранг кўзга илашаётган юлғун шохларидан тахмин қилиш мумкин эди, холос. Қорамтир ва куюқ сув ҳаммаёқда тенг, лимиллаб, чинакам

тошқинга айланаётганди. У кучайиб, одамни тебратадиган, сурадиган микёсга етган, Рустам энди гавдасини олдинга энгаштириб, бутун вазнини оёқларига солиб, қўлларини баланд кўтарганича, қорни билан сувни ёриб, панжаларини чимдиб босиб, олға силжирди. Шунда ҳам оёқлари мўлжалдан ўзга ерга тушарди. Сув қуймичдан ҳам ошган эди. Рустам энди қанча шитоб ҳаракат қилмоқчи бўлган сайин гандираклаб, қадамлари олдинга эмас, ёнбошга, оқим йўналиши сари кетарди. Сувнинг совуқлиги жонидан ўта бошлади. Юзлари кўкариб, кўзлари шокосадай кенгайиб борарди. Ёдига бирдан шифокор-табибларнинг бел-оёғини, айниқса човини мумкин қадар шамоллатмаслик, совқоттирмаслик, хатто зах ерга ҳам ўтирмаслик тўғрисидаги огоҳлантиришлари, шунингдек, бир оёғининг совуқ сувда пай тортиб қолиши эсига тушди. Бир неча йиллар бурун радикулит билан бели, қуймичи ва оёғи қаттиқ оғриб, шифохонама-шифохона даво излаб юрганида бир невропатолог чап тизза остидан ўтган йўғон пай-томирга ўнлик шприцда гидрокортисон дорисини юборган, бу тажрибавий муолажанинг нафи сезилмагану аммо кейин ўша пай ҳар замонда увушадиган «ҳунар» чиқариб, анча тинкасини қуритган. У ҳолат анча йиллардан сўнггина йўқолиб кетган эди. Охиргиси Шохимардонда, Ёрдан азизнинг қорли тоғлар билан туташ водийсида, сайхонликда ёйилиб, шовуллаб оқаётган, тиззадан ҳам келмайдиган муздай сойни кечиб ўтаётганида юз берган. У оёғини тўсатдан қиррали нарсага уриб олгандай ихраб, сувга чалқанча йиқилиб тушувди. Ўшанда ҳамсафар оғайнилариининг силаб-сийпалашлари билан акашак деган балодан бир чой қайнатим муддатда халос бўлган. Рисолат ўша ҳодисадан хабардор эди, унга бекор айтиб берган экан, ҳозир у шуни ўйлаб ташвишланаётгандир. Пай тортишиш жуда беъмани, бедаво нарса. Оёғинг бирдан ишламай, кесак бўлиб, ҳар қандай оғриқдан ҳам бемаза, ярамас бир нима вужудингни зирқиратиб, чимиллата бошлайди, ўзингния идора этолмай, фикри-зикринг увушган ерингдан жилмай қўяди. Яна ўша палакат такрорланмасин-да. Бугун энди уни сувдан кўтариб олиб чиқадиган одам йўқ. Биров хабар топиб етиб келгунча унинг жисми қаёқдаю, жони қаёқда бўлади – ёлғиз Худо биледи. Ҳа, ишқилиб, эсон-омон қирғоққа етиб олсин. Бундай тошқинда оёқ пай тортса, тамом, арзи ҳолингни ҳеч кимга айтолмай, икки қўлинг бошингда кетаверасан. Дод-войингни жон зоти йўқ бу маконда ким ҳам эшитарди?..

IX

Авайлаган кўзга чўп тушар. Сув бетида хас-хашак, майда шох-шаббалар оқиб, остида эса қандайдир дарахтларнинг тўнкасимон бўлақлари думалаб келарди. Рустамнинг тиззаси кўзига нимадир қаттиқ урилди, у чинқириб юборди, мувозанатини йўқотди, тўлқин уни ёнбошига ағдариб ташлади. Тамом, ҳаёт-мамотинг битди, Рустам!.. Сен ношукрлик касрига қолдинг. Оллоҳ сунмаган фарзандни деб... Кунинг баҳарнав ўтаятувди, кўплар сенга хавасда, хотинингга гап йўқ эди... Рустамнинг онгидан нари борса шунга яқин мулоҳазалар кечди, бошқа ўй бошига келиб ҳам улгурмади. Зеро, фикри-ёди қазойи муаллақдан омон қолиш, ўзини ўнглаб, кучли тўлқинга қарши курашиш ғами, қайғуси билан банд эди. Ростланиб олиш, тик туриш, ғайри-шуурий равишда қўл чўзиб, ниманидир тутамлашга уринарди. Икки-уч умбалоқ ошди, ҳайриятки ўзан унча чуқур эмас эди. Бели, елкаларига майинроқ нималардир уриларди. «Юлғун!..» – хаёлидан ўтди, пайпаслади, бармоқларига бир нима илашди, жон ҳалпида унга ёпишди, лекин чангалидаги нарса уни тутиб қололмади, аксинча у билан бирга кетаверди. Рустам қўлидагини ташлаб, бошқа бир балони ушлади, гавдаси айланиб, оёқлари оқим билан энгил суза бошлади. «Худога шукр...» кўнглидан ўтказди у, ҳали нима бўлиши номаълум, эҳтимол, бу болта тушгунча дам оладиган кунданинг қувончидай бир ҳолдир, лекин Рустам барибир рухланди. Чўқаётган чўпга ёпишар деганларидай, бунақа пайтда бир парчагина, пардай энгил хас ҳам офатдан кутулиш, жон сақлашга маълум бир сонияларга бўлса-да, илинж уйғотади. Ажали етмаса, чиндан ҳам ана шу чўп ситилиб, хилвираб турган умр риштасининг

узилмай қолишига баҳона, сабаб бўлиши мумкин.

Икки қўллаб юлгунга осилган Рустам бутанинг тағроғидан, йўғонроқ, бақувватроқ жойидан маҳкам чангаллаб, шу аснода товонларини сув тубига тираб, оёқларини йиғмоқчи бўлар, таёқдай қотиб қолган чап бути амрига бўйсунмасди, аксинча, чунон қақшатардики (хавф-хатар бир оз чекингач, оғриқ сезими кучайган эди), Рустам вой-войлаш, инграшдан ўзини тиёлмасди. Бир амаллаб соғ оёғини ерга қадади, шикастлангани эса ҳамон жонсиз, босишга унамасди. Муздай сув сон-саноксиз игналар каби баданига санчилиб, зириллатиб азоб берар, кафтлари, тирноқларининг учигача безиллар, юлгун сирғалиб, сидирилиб кетадигандай, бутани қаттиқроқ сиқимларди. У шунчаки тошқин билан эмас, ажал билан олишаётгандай сезарди ўзини. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Мабодо панжалари юлгундан чиқиб кетса, бас, қутураётган тўлқинлар гавдасини чирпиратиб, бир нимага уриши ё гирдоб қаърига улоқтириб, чўктириб юбориши турган гап эди. Шу аҳволда сувнинг совуғига қанча фурсат чидаши ҳам даргумон эди. Рустам бехосдан «Рисо-ла-а-ат!..» деб бақирди. Зеро, шу топда, бу яқин орада хотинидан ўзга кўмак сўрайдиган кимса ҳам йўқ эди. Аёл кишининг қўлидан нимаям келарди? Бақириб-чақиради, йиғлаб-сиқтайди... Балки Рустам айни дамда жувондан мадад умидида қичқирмагандир, шунчаки унинг номини атаб, овозини эшитиб, тасалли топмоқчи ва ҳозирча мавжудлигини, шу яқин-атрофдалигини сездириб, яна бир кечалик муҳлати, ваколоти қолган ёстиқдошининг безовта, хавотирли кўнглини бир оз хотиржам қилиб қўймоқчи бўлгандир. Сирасини айтганда, у жуфти ҳалолини нега, қандай мақсадда чақирганини дурустроқ идрок этадиган ҳолатда эмас эди. Афтидан таҳликали, қалтис вазиятларда каттаю кичик, ёшу қари тилидан ғайри ихтиёрӣ равишда отиладиган «Она-а-а!..» деган нидо ўрнига Рустамнинг юрагидан изтиробли «Рисолат» атамаси портлаб чиққан эди. Бу ҳайқириқ барча томирларидан сизиб келгандай, бутун вужудини зирқиратиб юборди. Шовқин билан омихта шамол «Рустам ака-а-а!..» деган садони келтирди. Остин-устун олам титраб кетгандай туюлди назарида. Гувлаган, қалдираган товуш, сув остидаги туйқус зарбдан эсанкираган катта-кичик, силлиқ, қиррали тошларнинг шарқираган саслари шу икки исмдан бошқа каломни яхши эшиттирмас, англаштирмас эди. Ҳолбуки, орадаги масофа унча узоқ эмас, агар кундузи бўлганида улар бир-бирларини бемалол, аниқ-тиниқ кўра олишарди.

Оғриқ пасаяй демас, совуқ эса, аксинча, кучаяр, лекин энди шундоқ тошқин ялаб, анча-мунча кўчириб тушаётган қирғоқ ёқасидаги кулбанинг қўланкаси, кулба олдида қўлида чироқ билан шу томон нарига интиқ мода кабутардек талпинаётган жонсарак ҳамёстиғининг юрагига яқин, қулоғига кадрдон овози, унинг ёнида тинимсиз хураётган Қайтмас, дарҳақиқат, Рустамга далда, куч бера бошлагандай эди.

– Рисо-ла-а-ат!.. – қичқирарди у. Бу қийқириқда илтижо билан бирга, эркакнинг аёлга, эрнинг завжасига меҳри, жудолик ҳадиги, ҳаётга ташналик, шунингдек, мардоналик, юпанч бериш муроди ҳам мужассам эди.

– Рустам ака-а-а!.. – чинқирарди Рисолат.

Бу жавоб-хитобларда қақшаб-титраётган мушфиқ, мунис жувоннинг мунгли фарёд-фиғони, азиз ҳамдамини йўқотиб қўйиш таҳликаси билан бирга «мен вафодорингизман, сиз – ҳаётим, борлиғимсиз, сизсиз ҳолим нима кечади?» деган, масъулиятга, хушёрликка ундовчи, тетиклантирувчи даъват ҳам борлигини англаш мумкин эди. Фақат Рустам ҳозир буни мушоҳада қиладиган вазиятда эмасди.

Эр-хотин бир-бирларини аниқ кўрмасалар-да, бир-бирига интизор, важоҳати бузуқ тун салтанатига ларза, титроқ солаётган нидолари ўзаро топишиб, қўшилиб, ҳамоҳанг жаранглар, бу жарангнинг акс-садоси эса тошқин ҳайқириғи билан араллашиб, бешик-бешик тўлқинлар узра жуда кенг қамровда тараларди. Аммо сув шовқини ва Қайтмаснинг безовта вовуллаши бир-бирига муштоқона интилган икки сазонинг орасига тушиб, тиниқлигига соя соларди.

Рустам ҳали-ҳамон лат еган оёғини сув остидаги тошлоққа босолмас, ҳамон дурустрок кимирлатолмас эди. Шунда у тахмин қилдики, тиззага шикаст етган пайтда, демак, увушиш ҳам бошланган, жонига ҳамон юлғун ора кириб турарди. Уни қўйиб юбориш, олдинга қадам ташлашни хаёлга келтириш ҳам душвор эди. Шу аҳволда қачонгача бардош беради-ю, кейин нима бўлади – Рустам буни ҳам билмасди, тасаввур қилолмасди, миясида бирон-бир жўяли фикрнинг ўзи йўқ эди. Қўллари қанчагача чидаса, шунча жон сақлаш мумкин эди, холос. Яхшиямки, шу ерда унинг бахтига пишиқ-чайир шу бутанинг борлиги, бошқа ҳар қандай ўсимлик аллақачон синиб ё айрилиб кетарди-ю, Рустам онасини учқўрғондан кўрарди. Балки бу Худонинг меҳрибончилигидир. Бошқача бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Демак, умид чироғини пуфлашга ҳали эрта. Оллоҳ кудратли ва раҳмдил: хоҳласа чўктиради, хоҳласа оқизади, хоҳласа омон қолдиради...

Х

Маҳалладан кўмак чақириш мумкин, лекин Рисолат бир чақиримдан зиёд жойдан одам топиб қайтгунча совуқдан тарашадай қотиши ёки қўллари толиб, юлғундан чиқиб кетиши ё хушини йўқотиши ҳеч гапмас... Хотини сал нарироқдан «Ёрдам беринглар!..» деб қийқирса-чи? Унда маҳалла ёпирилиб тушса, бир тутам бутага осилиб турган Рустамнинг ҳолини кўриб роса кулишмайдими? Эртага бу гап бутун қишлоққа тарқалмайдими? Ҳар хил миш-миш тўқилиб, Аскарнинг қулоғига ҳам чалинса-чи?.. «Ўзини эплолмайдиган ландовур Рисолатни қандай қутқариб олувдийкин?..» деб ўйламайдими? Бунақа шармандалик ўлимдан баттар-ку, ундан кўра... Лекин бир мўъжиза рўй беришини кутиб туравериш ҳам мумкинмас, қандайдир чора излаш, ҳаракат қилиш керак-ку!.. Бирдан Рустамнинг ёдига омборчадаги олтилик сим ўрамаси тушди, у узун – неча метрлиги эсида йўғ-у, юз эллик қадамлар чамаси наридаги шийпондан электр тортишга мўлжалланган, ҳар қалай, шу ергача бемалол етиши аниқ эди. Бир учини айвон устунига боғлаб, тортиб келинса, ўшанга осилиб, қирғоққа чиқиб олса бўларди. Бунинг учун кучли бир қўл зарур. Демак, барибир Рисолат Одаш полвонга бориши керак. Полвон уйда бўлмаса-чи? Унда, бошқа камида иккита йигитни... Шундай тошқинда, яна аллавақтда муздай сувга тушгани ким ҳам жон деб югуриб келарди. Бир нави унайдиган ҳам топилар, ахир, маҳалла издиҳомларида Рустам ҳамиша ҳозир у нозир-ку, аммо, шундай бемаҳалда, зим-зиё сўқмоқлардан Рисолат у ёққа бир ўзи қандай боради?.. Айтгандай, Қайтмас бору...

Рустамнинг бир хаёли ишқал оёғи ва қўлларида эди. Бўғинлари зирқираб, назарида бармоқлари бутанинг нозик учига яқин келиб қолаётгандай, чайир новдага янада қаттиқроқ, жон-жаҳди билан тирмашарди, кафтларига ғадир-будир танаси ботиб, тилиб, қонатиб юборгандай туюлар, панжалари ачишарди.

Шовқин сал сусайгандай эди, аммо тўлқинлар Рустам билан ўчакишгандай, унинг қаршилигини синдиришга жазм қилгандай, қорнидан зарб ва жаҳд билан орқага итарарди.

* * *

Рустам тун чуқурлашган сари зимистоннинг янада қуюқлашишидан чўчиётганди. Сувнинг тўқ ранги кечанинг туси билан уйғунлашиб борарди. Кўкда, гўё тўсатдан чироқ ёнгандай, лоп этиб саккиз-ўн кунлик ой кўринди ва унинг нурлари алғов-далғов сув юзасида сакраб-сапчиб жилвалана бошлади. Сиёҳий билан оқ, зулмат билан ёруғлик, дағаллик билан майинлик, ёввойи ваҳшат билан латиф бир маъсумлик ўзаро уйқашиб кетди, атроф – қорайиб пастлаган осмон ёришиб, бирдан дарпарда каби тепага кўтарилгандай, соҳилдаги кўкқайган уй, қўлида тошфонар тутган узун оқ кўйлакли аёл хийла равшан кўзга ташланди.

– Рисола-а-ат! – қичқирди Рустам энди унинг аниқ эшитишига ишонч ҳосил қилгандай.

Жувон питиллаб қолди, аммо чироғ ушлаган одам қоронғиликдагини яхши илғамайди-ку, «Рустам ака-а, қаерда-си-из?..» – деб нидо берди.

– Мен яқинда-ма-ан!..

– Нима бўлди-и? Нима қилай?.. – Рисолат сал хотиржам тортгани товушидан сезилади, сўзлар чиндан ҳам росмана тушунарли эди, чунки тошқин шаштидан қайта бошлаганди.

– О-ё-ғим у-ву-шиб қол-ди-и! – иложи борича қаттиқроқ бақирди Рустам. – Ом-бордаги симнинг бир у-чи-ни ус-тун-га бай-лаб, мен то-мон-га тор-тиб ке-лиш ке-ра-ак! Маҳал-ла-дан О-даш пол-вон-ни ай-тиб ке-ли-инг! Қайт-мас-ни бош-ла-во-лиинг!..

Қирғоқдаги оқ либос ғойиб бўлди. Чопқиллаб кетди боякиш, ишқилиб, Одашали уйда бўлсин-да, энди у ҳаллослаб етиб тушиб, симни бу ерга тортиб келгунча оёғи, қўллари чидаш берса, юлғун синиб ё узилиб кетмаса, бас. Рустам ўзини чалғитиш учун яна тахминий ҳисоб-китобда давом этди: маҳаллага югуриб, ўн дақиқада борса бўлади. Одаш полвонни чақириб, унга воқеани тушунтириб, у тайёрланиб (бир сидра қўшимча кийим олиши керак) чиққунича, камида беш-олти минут, хуллас, ярим соат кетади. Лекин ҳозир кечаси, бунинг устига аёл киши эркакчалик тез чополмайди, демак, кўпроқ фурсат ўтишиям мумкин. Мабодо Одашали уйда йўқ бўлиб, бошқаларни, масалан ака-ука Қобил ва Қодирларни қидиришга тўғри келса-чи? Унда, тамом бўлдим деявер, оғайни. Албатта, унгача бута ё қўл – иккисидан бири...

Рустам ҳамон бир оёқда жон сақларди: гавдаси тебраниб, мувозанатини йўқотар, азбаройи шудли, абжирлигидан ўзини аранг тутиб қолмоқда эди. Уни муқаррар ҳалокатдан омон асраб турган оёқ ва билакларининг ҳам мускуллари зўриқиб, қотиб бораётганини англари. Заҳира куч топиш зарур эди. Сув шовқини пасайгандан кейин оғриқ ҳам бир қадар енгиллаганга ўхшади. Иккинчиси билан жипслаштириш ва ерни босиш учун носоғ оёғини аста олдинга тортиб кўрмоқчи бўлди, лекин ҳайҳот, у жойида йўқ эди! Эсанкираган Рустам беихтиёр сийпалаб кўришни кўнглидан ўтказди, лекин юлғунни якка қўл билан ушлаб туrolмайман, деб ўйлади. Демак, оёқ чиндан ҳам увушиб, карахт бўлиб қолган. Бу фикр кўрқув ҳиссини жунбишга келтирди. Ҳаётнинг нақадар ширин неъмат эканлигини балки у умрида илк бор туймоқда эди. Яхшики, иккинчи оёғида бундай дард йўқ, акс ҳолда...

Рустам бошини кўтариб соҳилга қаради-ю, айвон ёнида тимирскиланаётган қора кийимли бир шарпага кўзи тушиб, оғриқни ҳам унутди... Шу пайт қароғлари кенгайиб кетганини ўзи пайқамас эди. Ким бўлди у, нима қилиб юрибди?

– Рисола-ат!? – чақирди асаблари таранглашиб.

– Ҳо-зи-ир, Рустам ака, хо-зир!..

У енгил тортди, аммо жаҳлидан тушмади, ғижинди, жон азизлиги туйғуси энди ўзга ҳиссиётларни икки ёнга суриб, олдинга юлқинарди. «Ҳалиям кетмабди-да. Роса толқон еб, сувга буюрадиган экан-ку. Шу пайтгача (гарчи кўп вақт ўтмаган эса-да, бу муддат Рустам учун хийла узок туюлган, наздида, Рисолат ҳозир ярим йўлга етган бўлиши керак эди) нима қилдийкин, ивирсиб? Шундай долзарб дамда кийим алмаштиришга бало бормиди?.. Бу ёқда мен нима аҳволдаю... Барибир хотин кишилигига борар экан-да. Ё, гапимни тузук укмовдимикин?..»

– Рисола-ат! – бақирди у яна.

– Мана-а, келяп-м-а-а-н, бир пас чида-анг! Худо жонингизни омон қилсин, эҳтиёт бўлиб турунг!..

Овоз янада тиниқ келди, шамол ва тўлқинлар важоҳати ҳам анча кучсизланган эди.

XI

Совуқ секин-аста вужудининг тепа қисмини – жикқа ҳўл қўйлаги чиппа ёпишган баданини ҳам забт эта бошлаган Рустам жунжикиб қалтирарди. Энди уй томонга астойдил тикиларкан,

Рисолат шу тарафга юраётганини элас-элас илғади. У қирғоқдаги зиналардан секин-аста пастга эниб келарди. Беихтиёр капалаги учди. Нима қилмоқчи бу эсини еган хотин?! Симни ўзи олиб келмоқчимми? Демак, унинг буйруғини чинданам яхши англамаган экан. Ҳозирги аҳволи ҳам ҳолва бўлиб қолмасайди...

– Қайтинг, Рисолат, қайти-и-и-инг!

Аёл эшитмадими, жавоб бермади.

– Рисо-ла-а-ат!.. – жони борича бақирди Рустам.

– Хавотирлан-ма-анг!

Аёл бошқа гап айтмади. У аллақачон сувга тушган, бўйи пасайиб, жуссаси кичрайиб кўринарди. Рустамнинг хуноби ошди. Шунча азоб-ташвишга энди буям иш ўздириб ўтирмаса гўрғайди. Тўлқин этакка суриб кетса борми... Ҳадик ваҳимага айланди, совуқнинг дами ўткирлашди. Иккинчи оёқ ҳамон қарахт. Рустам қон юришини тезлаштириш учун ҳаракатланиш керак, деган қарорга келди, миясида шу фикр туғилганидан суюниб кетди. Кўз ўнгида сув остида мураккаб машқлар бажарадиган уришқоқ йоглар гавдаланди.

– Эй Парвардигор, ўзинг мадад бер, иликларим, билакларимга куч ато айла!..

Бир оёқлаб, иккинчи, ғўладай жонсиз бутни осилтириб, шиддат билан оқаётган муздай сув ичида ўтириб туриш эса ҳазил эмасди. Аммо ҳар қандай иш, машғулот ҳам аввалида қийин кечади. Рустам оҳиста чўнқаймоққа тутинди. Дардманд, боз устига увушган пай тиз букиш, ростланишни мураккаблаштира ҳам оёқда ҳар қалай озгина сезги уйғонган эди. Бироқ энди салгина эгилишига оғриқ кучаярди. Рустам оёғи қарахтлиқ, акашакликдан озод бўлаётганига қувонди. Демак, синмаган экан, шунисиғаям шукур. У азобу машаққатни писанд этмай, тишини тишига қўйиб, чала-ярим ўтириб-тура бошлади, ланг оёқнинг инжиқлигидан ташқари ҳануз бўш келмаслик пайида шовқин солаётган сув шиддати эркин, дадил қимирлашга монелик қиларди.

Рустамнинг хаёли машқда-ю, икки кўзи хотинида эди. Рисолат масофанинг ярмидан ўтган, симни бир қўлида тортиб, таранглаштириб, иккинчисида ўрамни ёзиб, гавдасини орта ташлаган ҳолда орқачасига юриб келарди. Неча йиллардан бери яйдоқ тошлоқ бўлиб ётган ўзанда ҳозир гувуллаб оқаётган сув аёлнинг белига чиққан эди. Рисолат билан бирга, унга урилиб шашти қайтаётган, аммо яна андак кучаяётган тўлқиннинг умумий шовқиндан фарқланиб турган норизо, шикоятмуз овози ҳам яқинлашиб келарди.

Вақт ўтиши қанчалик мушкул туюлмасин, у барибир тўхтаб қолмайди. Вақт барчага, бутун мавжудотга ҳукмини ўтказадиган ягона қудратли куч, ҳеч ким, ҳеч нарса уни ўз измига сололмайди, уни бир лаҳза, бир сонияга ҳам юргизмай қўёлмайди. У бамисли мана шу тошқин – унга ғов, бўғов солишнинг асло иложи йўқ. Вақт учун хурсандчиликнинг ҳам, мусибатнинг ҳам аҳамияти, қизиғи йўқ, у – кўринмас юхо – ҳамма нарсани комига ютади, ўлигу тирикни, хўлу қуруқни ҳиссизларча босиб, янчиб, ҳатлаб ўтаверади. Ундан шафқатсизроқ, ундан меҳрибонроқ омил топилмайди. Одамзодни ниятига етказадиган ҳам, қабрга етказадиган ҳам – вақт. Айни дақиқаларда ҳам у ўз чизиғидан чиққани, ўз қонуниятидан чекингани йўқ. Рустамнинг тиззасига нимадир қарсиллаб урилиб лат еган лаҳзадан, мана, Рисолат ёнига яқинлашгунча у қанча заҳмат чекди, уқубат тортди, чинқириб вой-войлади, жиғибийрон бўлди, кўнглидан не-не хаёллар кечмади, ҳали яна қанча риёзат, қийинчилик кўради – у билмайди. Вақт миллари эса айланаверади ва неки мавжуд ва мухайё – шодликни ҳам, қайғуни ҳам ниҳоясига элтиб нуқта қўяди-да, ортига ўгирилмай, ёнига ҳам қарамай, йўлида давом этаверади. У асло секин юрмайди, юролмайди – шундай дастур, вазифа юкланган зиммасига, ҳатто ҳастахонаю ҳибсхоналарда ҳам фақат чопади, югуради, олтмиш, етмиш йиллик умрни ва ҳатто асрларни ҳам ҳаш-паш дегунча манзилга, ўтмиш, йўқлик қаърига улоқтириб ташлайди. Вақт – табиб, вақт – энг олий ҳакам! Асли у табиблиқдан ҳам, ҳакамликдан ҳам мутлақо хорижда, у шовқин-сурон ҳам кўтармайди, жимгина, сассизгина илгарилайверади ва шу аснода ҳар қандай муаммо, тугун

ўз-ўзидан ечимини топаверади – хаста тузалади ё дунёдан кўз юмади, низолар, ихтилофлар у ёки бу томон фойдасига ҳал бўлади, ким оромкурсидан қулайди, бошқаси амалга минади, ким орзусига етади, кимнингдир икки қўли бошида кетади... Бу борада фақат бир синоат – нариги дунёда вақт қандай кечишини (диний рисоалардаги хайратли, хайбатли хабарлардан ташқари) ҳеч ким аниқ айтолмайди. Бу дорилфано бандалари имконияти, онгидан ташқаридаги жараёндр...

Айни дамда эса вақт Рисолатни Рустамнинг ёнига олиб келди. Хотинининг сувга тушаётганини кўриши билан Рустамнинг ғайратига ғайрат, бардошига бардош кўшила бошлаган эди. Илло, заифа зотининг кўмагига муҳтожлик қанчалик хижолатли, қанчалик аянчли ҳол! (Ночорлик одамни нима куйларга солмайди!) Бунинг устига ўша кўмак етиб келгунча ё амалга ошгунча мўлтираб, қўл ковуштириб кутмоққа мажбур бўлиш эса бағоят малол – ғирт шармисорликнинг ўзи! Рустам рафиқасининг шарпаси юрагини умид билан қувватлантиргани, унда ишонч пайдо қилгани, мана шу умид ва ишонч уни тетиклантирганини рўйи-рост тан олгиси келмасди. Рисолат яқинлашар экан, у ўзини бардам, шижоатли кўрсатишга, юлғунни бармоқларидаги сўнгги мадор, ор-номус зўри билан аранг ушлаб турганини, совуқдан қалтираётганини, оғриқ ҳамон азоб бераётганини сездирмасликка тиришарди. Хаёлан яна йогларни эслаб, мен совқотмаяпман, оёғим ҳам оғриётгани йўқ, дея дилида такрорларди.

* * *

– Мана, ушланг, – деди Рисолат симни узатиб. Ойдинда унинг сув сачраган юзлари янада тиниқлашгандай, ёшариб кетгандай кўринарди. Сочларини ихчам турмаклаб, устидан Рустам шу йил эрта баҳорда туғилган кунига олиб берган шоҳи рўмолни ўрагани. Толим-толим қаро зулфлари рўмол ташқарисида қолган эди. Бошқа маҳал бўлганда ёдига ўша машъум, дарвоқе, унга Рисолатни «инъом» этган тошқин тушиши мумкин эди. Ўз бекасини муқаррар ҳалокатдан асраган халоскор, табаррук сочлар ҳақида эр-хотин кўп гаплашишар, шундай кезде жувон ички бир мамнуният, балки бир оз фахр билан узун кокиллари сийпалаб, ўйнаб ўтирарди. Бу сочлар, табиийки, илгаригидан бир оз сийраклашган, енгиллашган, Рисолат анчадан бери уларни орқасига ташлаб юрмай кўйган эди.

Рустам ўнг қўлини юлғундан бўшатиб, шудгорда ўрмалаётган қора илонни эслатувчи иланг-биланг симга чўзган эди, унинг учи тўлқинлар қатида кўринмай қолди – Рисолат Рустам тутди деган хаёлда кўйиб юборган эди. Яхшики сим Рустамнинг соғ болдирига урилди, у ўнг қўлида ҳамон юлғунни маҳкам тутганича, тимирскилаб, симни сув юзасига чиқарди. Шу аснода Рисолат Рустамга бақамти келиб, унинг чап кифти билан тирсаги ўртасидан ушлади.

– Келинг, кўлингизни кўтаринг, – деди у.

Рустам хотинига суяниб, иккинчи қўлини ҳам юлғундан эҳтиёткорлик билан бўшатди-да, симга икки қўллаб қарийб осилиб олди. Жувон эрининг қўлтиғига кириб, ўнг билагини белидан ўтказиб, маҳкам кучоқлади. Рустамнинг мускулларидаги таранглик бўшашгандай бўлди, орият ҳақидаги мулоҳаза, андишалар ўз-ўзидан чекинди, икки вужуд бир-бирига қапишган чоғда эркакнинг танасига тафт югурди, юзига яхдай сув ҳам совутолмаган илиқ нафас урилди, рўмол оғушидаги зулфи анбарнинг таниш, хушбўй хиди димоғини, ҳамиятини қитиклади, ўзини бардам ҳис эта бошлади. Энди бу ёғи енгилдай, соҳилга осонгина чиқиб олишадигандай туюлди. Иккинчи оёқ ҳам сал-пал босишга яраб қолган эди, аммо тош қаттиқроқ ботса, зирқироқ миягача чиқиб кетарди. Шу аҳволда шафқатсиз долғалар билан йўл талашиш, олишиш кони азоб эди. Хайриятки, улар қияроқ «сўқмоқ» солишлари мумкин эди. Нима бўлганда ҳам, аёл жинси ёнида ҳар қанча оғриғу, машаққатга чидаш керак, шарт! Хотин кишики, сочда “сочбоғи” билан шундай омонсиз тошқинда қутқаришга етиб келса-ю, у белда “белбоғи” билан

инқилаб-синқиллаб ўтирса, уят-ку. Тишини тишига маҳкам босишдан ўзга чора йўқ. Оҳ-воҳ билан дард пайсал топиб, кулфати енгиллашиб қолмайди-ку.

ХП

Рустам сим тутган қўлларининг бир унисини, бир бунисини олдинга ўтказиб, Рисолат ҳимояси, кўмагида оёқларини ҳам жилдирар, аммо жуда секин ҳаракатланишга тўғри келарди. Боз устига сувнинг залвори, қаршилигини енгиб, икковлашиб олға силжиш янада заҳматли, дарғазаб тўлқинлар аро қўлтиклаб, қўлтиқ остида қадам босиш эса баттар қийинчилик туғдирарди. Хотинининг елкаси тагида, унга осилиб юриш жуда ноқулай, нохуш эди, унинг баданидан инаётган ҳарорат, уятдан анча жонланган, дадилланган Рустамда алоҳида-алоҳида одимлаш фикри туғилди.

– Сиз аввалроқ юринг, Рисол, – шундай деб, симни таранг тортиб турди. Рисолат у билан ўрин алмашди.

Рустам бош чайқади, у ўзича аёлини орқадан ҳимоя қилиб кетишни кўзлаганди, лекин икки одам замбарда юк ташиганда асосий салмоқ олд тарафдаги шерик чекига тушади... Ҳозир ҳам айнан шундай – Рисолат сувни ёриб, йўл очиб бориши керак эди. Унинг эътирозига қарамай, яна жой алмашинишди. Ҳартугул, Рустам анча қувватланиб, бардамлашиб қолганди. Қора тун чойшабини йиртиб, қайсар тўлқинлар “ёли”ни қайириб, вабодай тошқин ҳамласи, ваҳмини синдириб, совуқ сув заҳрини ютиб, аччиқ шамол найзаларига ўмган тутиб интилиш қанчалик уқубатли, нечоғлик оғир бўлмасин, барибир илгарилашарди. Фалакда ой уларни ҳаяжон билан кузатар, вақт эса хижолатда, тахликада эди.

– Симни маҳкам ушланг, Рисол, – деди Рустам орқасига ярим қайрилиб.

– Ўзингизга эҳтиёт бўлинг, оёғингиз яхшими?

– Анча тузук. Нимага бундай қилдингиз?

– Уйда гаплашамиз.

Қадам-бақадам сурилишаркан, Рустамнинг дили ёришиб борар, жизиллаб ачишаётган қўллари, лат еган, қақшаётган оёғига «яна бир пас чиданглар, бир пасгина...» дея тасалли берар, ўтинар, баланд овозда «келяпсизми, Рисол, совқотмаяпсизми?» деб қўярди. Ичида ўзига ҳам Худодан куч-қувват тилар, завжаи муҳатарамасини паноҳида асрашни ўтинарди.

Рисолат оёғи чуқурликка тушиб кетса ё қиррали тошни босиб олса, беихтиёр “вой!” деб юборар, Рустам дарҳол имкони борича орқасига бурилиб, “нима бўлди?” деб ҳол сўрар, қаттиқ хавотирлангани овози оҳангидан билиниб турарди. Жувон дарров эрининг кўнглини тинчитарди-да, “менга қарайвермай, тезроқ юраверинг”, дея ундарди. У арғувоний вилвор кўйлак ва сафсарранг авра камзулда эди. Турмак, рўмолдан қочган хўл соч толалари манглайи, яноқлари узра силкиниб йилтилларди. Рустам билан изма-из борар, боягидек ҳар замонда тасодифан вой-войлашини ҳисобга олмаганда, тошқиннинг қаҳридан ҳам, юришнинг мушкуллигидан ҳам шикоят қилмасди. Хийла кучли, иродали экан, кўнгиллади Рустам, анча-мунча заифанинг бунақа синов, бунақа қийноққа дош бериши маҳол.

Шу лаҳзаларда Рисолатнинг ҳали миждаларига ажин ёндошмаган йирик кўзларига синчиклаб назар ташлаган киши унинг зинҳор оғринмаётгани, зорланмаётгани, аксинча, инсон ўз ишидан мамнун чоғларда зоҳир бўладиган шукуҳ ифодасини илғарди.

* * *

Бу гал вақт ҳам ўз қатъиятидан чекинди – узоқ ва ўта заҳматли туюлган масофа ё мўлжалдаги муддатдан анча тез босиб ўтилди ё камдан-кам ҳоллардагина раҳм-шафқат ҳисларига ён берадиган фурсат чиндан-да ўзини панага тортиб, қунишиб, қотиб турди. Ҳа,

ҳамиша музаффар ва ғолиб вақт шу оқшом дунёнинг овлоқ бир канорасида оддийгина бандалар, кўнгиллари ярим жуфтлик томонидан мағлуб этилди! Нафақат вақт, балки бу кеча фавкулудда кутурган дарё – тошқин ҳам ва яна таҳдидли, юракка кутку соладиган бошқа ёввойи кучлар ҳам енгилди! Бари, бари меҳр, муҳаббат ҳузурида, оқибат, садоқат қаршисида, жасорат, матонат қошида бош эгди! Ҳардамхаёллик, умидсизлик ишонч, жаҳду шижоатга мусаллам бўлди!..

Соҳилга яқинлашиб қолишганини кўрган Рустам симни қўйиб юборди. Бу ерлар чуқур эмас – тиззадан холос, тўлқинлар шиддати ҳам ҳамин қадар эди. У тўхтаб орқасига шарт ўгирилди-да, Рисолатни даст кўтариб олди, унинг уст-бошидан шаршарадай сув қуйилди.

У питирчилади.

– Нима қиялпсиз, уятсиз киши, туширинг, оёғингиз оғрийди...

Рустамнинг оёғи чиндан ҳам, аввалгича бўлмаса-да, симилламоқда эди, бундан ташқари унинг фаразича Рисолат шалаббо кийимда бир мунча оғирлашган бўлиши керак эди, аксинча, у енгил туюлди, «оёғим яхши», – деди у ва олдинга дадил интилди.

Кўп йиллардан, балки тўй оқшомидан буён бунақа ҳузур-ҳаловатни туймаган аёл тортишиб турган баданларининг мумдай майинлаша бошлаганини ҳис қилди ва эрининг бўйнидан гира солиб қучоқлаганича кўзларини юмиб олди. Рустам ҳам, Рисолатнинг ўзи ҳам унинг бошидан рўмоли сидирилиб, икки ўрим узун сочларининг ярми сув юзасида енгил селпиниб, эркаланиб сузаётганини пайқамас эдилар. Иккиси ҳам ўз хаёллари, завқлари билан банд – Рустам муқаррар ажал комидан соғ-саломат чиққани, Рисолатни ўз оғушида кўраётганидан ўзида йўқ, жувон эса, балки забардаст, баҳодир йигит қўйнида, ҳис-ҳаяжонлар гирдобиди яна жаннатий васл маъвоси – гўшанга томон бормоқда, қиз зоти умридаги энг лазиз, беназир ва бетакрор онлар нашъу намосини қайта сурмоқда эди...

* * *

Дарёнинг суйри, саёз жойларини шалолатиб, куруқ тошлоққа – зина йўл остонасига етишгач, Рустам ҳалоскорини эҳтиётлик билан, оҳиста ерга қўйди, улар ўзаро бағирлашганча, ҳамма нарсани, ҳозиргина рўй берган мудҳиш воқеаларни ҳам унутиб, бир неча сония туришди. Ҳуришни тўхтатиб, зиналардан югуриб тушган Қайтмас суйкалиб уларни искар ва ғингширди. Думи гажжак чипор мушук эса, жар лабида, буларга қараб бетоқатлик билан миёвларди.

Тошқин шовқини энди иккаласининг қулоғига ёқимли бир мусиқадай эшитилиб, дилларига ором бағишларди гўё.

– Рисолат... – деди Рустам бутун меҳри, қувватини шу исмга жо айлаб.

– Юринг энди, тезроқ уйга кирайлик, – Рисолатнинг овози майин ва бир оз ҳорғин эди.

Пиллапоярлардан бир-бир кўтарилиб (ҳамон оқсоқ оёғини авайлаб босаётган Рустам умр ҳамроҳининг қўлини қўйиб юбормасди), уй сахнига чиқишди. Сувнинг салқин шабадаси шу ерга ҳам баралла уриб турарди. Эр-хотин титраб кетишди. Рустам эшикни очди. Илиққина хона уларни паноҳига олди. Рисолат икки қанотли мўъжазгина жавонда таҳланган кийимлар орасидан қалинроқларини топди. Бир-бирларига тесқари ҳолда, Рисолат ўтириб, Рустам тик турганча уст-бошларини алмаштиришди. Совуқни энди сезгандай, Рустам баттарроқ дириллай бошлади. Унинг сўзи билан Рисолат тугиб қўйилган, тугилмаган бор кўрпа-тўшакларни (худди илк никоҳ кечасидагидек) апил-тапил тўшади. Рустам қалин, лўмиллаган ўрин қатига ўзини урди-да, уни ёнига чорлади.

– Келақолинг, совқотяпман.

– Спирт бўлганда баданингизга сурқаб, ишқаворардим, бекитган-секитган «анақа...»ларингиздан йўқми?

– Ҳа-а, «антахур» денг, «антахур»... Бўлиши керак, – деди хотинининг оқилона фикрдан

жонланган Рустам. – Омборда, бўш шишалар сақланадиган пласмасса яшиқда, – у ўрнидан тура бошлаган эди, Рисолат кафти билан “қимирламанг” деган ишорани билдирди.

– Мен сизчалик совуқ еганим йўқ, яхшироқ ўраниб олинг, – Рисолат елкасига жун рўмол ташлади-да, тошфонар билан ташқари чикди, бир оз ҳаялдан сўнг ёрлиғига «Андижон ароғи» деб ёзилган новча шишани ижирғангансимон кўтариб кирди.

Рустам чўккалаб ўтирди-да, шишанинг бурама қопқоғини очди. Дилида ярим пиёла ичворсаммикин, деган истак ғимирлади-ю, аммо ниятини Рисолатга ошкор этгиси келмади, бу зормандани хушламайдиган аёли шундай пайтда ичкилик кўнглига сиққанини.., деб нотўғри тушунмасин, ранжимасин, деди.

– Аввал сизга суркаймиз, – деди у куч билан жилмайиб. – Ечининг.

– Йўғ-е, нима деяпсиз? – эрининг кўзларига тикилди Рисолат.

– Сиз ҳам сувда анча юрдингиз, спирт, ўзингиз айтгандай, совукни захрини кесади. Сувда шабадалаган ёмон, одам қаттиқ касал бўлиб қолиши мумкин.

Рустамнинг барибир айтганини қилдиришини билган Рисолат иккиланарди.

– Тезроқ!.. – буюрди Рустам жиддий оҳангда.

– Хўп, қарамай туринг, – деди жувон ва ўрин четига омонат чўнкайди-да, қўлларини ёнбошидан ўтказиб, ҳозиргина кийган ҳаворанг помбархит кўйлаги, пуштиранг тунги либосининг орқа этагини қайириб, курагигача кўтарди, кейин бир қўлини елкаси оша узатиб, ушлаб олди.

– Бўлдим.

Ёш боладай одоб сақлаб ўтирган Рустам унга юзланди.

– Ётволмайсизми? Оёқларингизгаям суркаридик.

– Йўқ, орқамга суркасақ етади.

– Сал энгашинг бўлмаса.

Рустам «антахур»дан кафтига тўкди, ўткир ҳид гуп этиб хонага таралди. Рисолат бўш қўлида рўмолининг учи билан оғзи-бурнини беркитди. Рустам ароқни хотинининг қордай оппоқ, мрамардай силлиқ ва тиниқ бели, куракларига суркай бошлади. Бадан таранг ва иссиқ эди. «Иссиқчанмикин...» деган фикр Рустамнинг онгидан лип этиб ўтди. Қўлини Рисолатнинг қўлтиғи тагидан чўзаётган эди, у «ножўя ҳаракат қилиш йўқ, беадаб киши», деди-да, чиғаноғини биқинига қадаб, қимтиниб тўсинди.

– Ўпкангизгаям суйкамоқчийдим, – деди Рустам.

– Эътиборингиз учун, ўпка орқа тарафда бўлади, – эътироз билдирди Рисолат. – Фақат анатомиядан яхши ўқиганман деб мақтанардингизу...

Рустам кулди.

– Сиз ҳам анатомиядан яхши ўқиганакансиз-да, менга ўхшаб, асалим...

– Тезроқ бўлақолинг суюлмай, спиртни ўзи асосан сизга суйкашимиз керак.

Рустам бояги тахлитда уч-тўрт қатла кафтларига “захри қотил”дан қуйиб, Рисолатнинг орқасига обдан, беозор ишқади. Жувоннинг вужуди чўғдай қизиб кетди.

– Бас қилинг-эй, – деди у ва этагини туширди. – Ечининг.

Бир дақиқадан сўнг Рисолат тиз чўкканича, лаб-даханини қимтиган кўйи, калта иштонда мук тушиб ётган эрининг совукдан лоладай қизариб, товук терисига ўхшаб қолган этига – кураги, белу биқинларига, бакуват сон ва болдирларига ароқ суртаркан (оғриқли оёғи сийпаланаётганда Рустам секин “им-им...” деб қўярди), бу жисм, бу жуссанинг унга нақадар яқин ва азиз, ёқимли эканлигини кўнглидан ўтказарди. Бир оздан кейин Рустам ўгирилиб, чалқанчасига узала чўзилди. Рисолат унинг қорнидан пастига чойшаб ёпиб, муолажани давом эттирди. Кенг, қабарик ўмровга, киндик атрофига, елка-қўлларга майин шапалоғи билан “радди бало”ни астойдил, едириб суркади. Бадъаз тиззалар, болдирларга ўтди, оёқлар ости, товон,

панжаларни ҳам ола қўймай ишқаларди. Рустам эҳтиросли, меҳрли нигоҳини хотинининг бўғриқиб-қўпчиган юзлари, оловли кўзларидан узмас, Рисолат унга гўё эътибор бермасди. Охири чидолмай кулиб юборди.

– Мунча тикиласиз, мени кўрмаганмисиз?

– Ҳозиргидай ҳолатда кўрмаганман, – деди Рустам энтиқиб ва Рисолатнинг у ер-бу ерига тегина бошлади.

– Шилқимлик қилмай, те-ек ётинг! Кап-катта кишини қилиғини... Ёлғондакам қовоқ уйди аёл. – Менам бир жойларингизни чимдиб қўймай...

– Ажойибсиз-да, Рисолат...

– Бўпти, бас, – Рисолат нариги ёндаги кўрпага эгилган эди, Рустам унинг кифтларидан кучиб, чаптастлик билан бағрига тортди. Жувон қаршилиқ кўрсатишга ҳам улгурмади, бир оз типирлади-ю, жимиб, бошини ёстикдошининг кўкси билан елкаси орасига қўйди. Рустам устиларига кўрпа ёпди.

Ой деразадан яна бирпас мўралаб тургач, кўнгли тинчиган янгадай, кулимсиб четланди. Энди дарё ҳам қарийб аввалги меъёрига туша борарди.

*Андижон
2007-2009*

* * *

Камалакдан ранглар сув ичар,
Бу маъвонинг қўйнида оқиб.
Яшилликни қуёш ҳам қучар,
Минг бир рангли гулларни тақиб.

Тупрокда бир ажиб тилсимот,
Ҳовуридан шарбат тўкилар.
Мангу эрур бундаги ҳаёт,
Тириклиги жилмайиб турар.

Ўзанига сиғмайди дарё,
Қўпиради, тошади тўлиб.
Ўрикларнинг бағрида гўё
Мўғжалари гуллайди кулиб.

Терисига сиғмаган фасл
Ўз шаштига қилади амал.
Кўкатларда тиниқиб асл
Юз очади ҳаприққан ҳамал.

* * *

Тинади шовқиннинг шашти ҳам шу он,
Кенг хона сув сепиб қўйгандек –
Жим-жим.
Тикилган ранг-баранг чехралар ҳайрон,
Аталган гулларни олар экан ким?

Қутлуғ кун шарафи
Сўзларда яйрар,
Тўлғониб оқади туйғулар саси.
Кун келиб,
Бу боғда булбуллар сайрар,
Боғланиб кўнгилга кўнгил риштаси.

Уфурар бир хушбўй –
Юрак ҳаприқар,
Сочилиб кетишин истар шу онда.
Қараган ҳар кўзга оловлар ёқар,
Талпинар меҳрга,
Меҳр томонга.

Кўнгиллар йўл бермас,

Кўнгил ҳар ҳолда...
Начора,
Қўл чўзар сабр-қаноат.
Эзгулик опичлаб юрган бечора
Яхшилик тилайди уларга фақат.

Неларни истамас,
Хаёллар турли,
Қарашлар турфа ранг,
Чигал ўй, хоҳиш.
Ўрмалар гоҳ зимдан,
Гоҳида сирли,
Кўз тиккан бу олам –
Гўё нотаниш.

Жилмайиб кўясан,
Билдирмай, асло,
Ўзингдан не ўтса ўзингга аён.
Қувончинг борини кўрасан баҳам,
Гуллар улашасан,
Босиб ҳаяжон.

Ажабмас,
Бир куни хаёллар тинар,
Тушуна бошлайди гулларни улар.
Кўнгиллар боғида чечаклар унар,
Гул каби чиройли бўлиб кўнгиллар.

* * *

Оҳангларда оқади умр,
Ҳар зарбаси –юрак титроғи.
Гоҳида дил қилади хузур,
Тўкилади гоҳи япроғи.

Мавжланади биллурдай саҳни,
Уммонида кудрат урар жўш.
Юксакларга опичлаб руҳни,
Нурлантирар,
Айлайди сархуш.

Оқиб борар нотинч,
Тўлғониб,
Бу дунёга сиғмас нолалар.
Бир лаҳзада – гув этиб ёниб,
Вужудингдан узар толалар.

Исинади тафтидан бу тан,
Кувонч кувнаб,
Енгиллашар ғам.
Юрак – оҳанг туғилган Ватан,
Ўз-ўзини тинглайди одам.

* * *

Нигоҳларим излайди мадад,
Чора топмай ўртанар бағир.
Ҳикиллаб у титрайди беҳад,
Қийнар мени
Дардлар оғир.

Тоғу тошлар қимирлаб қўймас,
Бир ўгримас хатто ўт-ўлан.
Борлигимни дарахт ҳам билмас,
Бақиришу ялиниш билан.

Осмон узок,
Замин пойимда,
Бир ёғи кир,
Бир ёғи тиниқ.
Ташвиш ила турган жойимда,
Ташвиш нигоҳ ташлайди интиқ.

Нелар ўтса ўзинга аён,
Дард сипқорар бутун жон танинг.
Бу дунёда бўлсанг соғ омон,
Умидлари яшар эртанинг.

* * *

Сочилади ерга капалак,
Қўнаверар дуч келган ерга.
Оппоқ рангда яратган фалак –
Интилади далаю қирга.

Ҳисобидан адашар кўз ҳам,
Капалаклар босқини гўё.
Гўё улкан капалак – олам,
Оппоқ-оппоқ кўкдаги рўё.

* * *

Осмон яна бўзлади қаттиқ,
Қарсиллади чакмоқ тошлари.
Селлар куйди аччиқма-аччиқ,
Тоғ бўлди-ку замин дошлари.

Бу севинчми ёки дард, билмам,
Нелардандир юрак тўлгандай?!
Кўзёш тўкиб неки бўлса ҳам
Енгил тортгин, сочиб бўлгандай.

Қайтгил, яна кўнгил боғига –
Кулгулари таралсин унинг.
Ҳидларини бўйлаб доғидан,
Хотирангдан уйғот севгилинг.

* * *

Гоҳ дил эшигин қоқиб
Мўралайди хавотир.
Нотинчлик ўтин ёқиб
Айланар гирён, гир-гир.

Титроқ бармоқларини
Сеза бошлайди вужуд.
Комига тортар аста
Хаёл дашти – беҳудуд.

Нелар кечмас кўнгилдан,
Яна не менга тақдир?
Манзилга етмас хаёл,
Тинчимайди хавотир.

Беғубор оқшом, кўкдан
Ой ярқираб боқади.
Ёғдулардан гул ясаб
Чор-атрофга тақади.

Дил тубидан таскиннинг
Эшитилади саси.
Бу беғубор кўкламнинг
Эса бошлар нафаси.

ШЎРҚИШЛОҚ

Роман¹

Еттинчи боб

Раҳмон амакининг армони

Ёз қуёши заминни куйдиргудек аланга сочади. Одамлар шаҳарнинг соя-салқин боғларида жон сақлаб, иссиқ захрини кесиш учун яхна чой, газланган салқин ичимликлар ичиб, музқаймоқ ейдилар. Аёллар хитойча елпигичлари, эркаклар дўппилари билан юзлари ва бошларини елпийдилар. Машиналардан таралаётган аччиқ тутун ва иссиқдан шаҳар хавоси ёқимсиз ва дим. Очликдан ичаги ачишиб, иссиқдан тинкаси қуриган Шокир, кичик туманга етиб келиб, Маҳлиёга бой берган уйга кирди. Маҳлиё даъвогар келганини сезиб, ўзини касалга солиб ётиб олди. Уйдаги мулкнинг ўзи уч миллиондан ошиқ турарди. Жихозлар ярми сотилганда Шокир қарзидан қутилиб кетган бўларди. Маҳлиёга олиб берилган олтинлар ўзи миллиондан ошади. Маҳлиё шунинг ярмини берса, Шокир уни дуо қилиб кетишга тайёр. Аммо Маҳлиёни нафси йўлдан уриб, ўзини бало-қазога рўбарў қилди.

– Маҳлиё, – деди креслога чўккан Шокир, очликдан афтини буриштириб. – Бошимга тушган аҳволни кўриб турибсан. Аслида сендан бу нарсаларни бутунлай қайтариб олиш ниятим йўқ. Севгимиз ҳаққи-ҳурмати мени кўллавор. Уйни бермасанг, жихозларни ё олтинларни қайтариб бер. Мен ўзимни тиклаб олай. Ҳали сенга кўп фойдам тегади.

– Буни сира иложи йўқ, – инқиллади Маҳлиё. – Ойим бетоблар. Мени аҳволим эса мана бу. Раҳмингиз келсин. Россияга бориб озарбайжон болалардаги пулларингизни қайтариб олинг. Ахир уч-тўрт минг доллар пулингиз уларда қолиб кетаверадими?

– У пулларни ҳозир ундиролмайман, хотин, – деди хўрсиниб Шокир.

– Мени қийнаманг... – ўзини тўшаққа урди Маҳлиё.

– Бунча тошбағирсан, Маҳлиё?! – нафратли боқди Шокир. – Эрта-индин ота-онам, болачакам кўчада қолади. Мени тўғри тушун. Ҳамкорларимга қарз тўлаяпман.

– Нега тўлайсиз?

– Қоидаси шунақа. Қўл-қўлни танийди. Сендан ўз мулкимни сўраяпман-ку, Маҳлиё.

– Овора бўлманг, ҳеч нарса бермайман.

– Топган-тутганимни сенга сарф қилганман!

– Мен бўлсам сизга муқаддас баданимни бағишлаганман! – ўчакишди аёл.

– Жаҳлимга тегма, хотин!

– Сизам ҳадингиздан ошманг! – феъли бузилиб ҳурпайди у. – Ўтган куни ойимни ҳақорат қилдингиз. Мени урдингиз. Сиз ғўрлигимдан фойдаланиб, йўлдан оздириб, уйланиб олгансиз. Сиздан ўн ёш кичикман! Эҳтиёт бўлинг! Ойим сизни судга бериб қаматармишлар!

– Ойинг мени нега қаматаркан?!

– Сиз мени касал қилибсиз. Дўхтирлар аниқлашибди.

– Нима-нима?!

Бу найрангни кўрган Шокир кўнгли хира бўлиб ўйга чўмди. Қайнонаси ўшанда қизининг омадидан севинган бўлса-да, сир бой бермай бир-икки ой давомида қовоғини осиб юрган, кейин киришиб кетган ва қуёвдан анчагина нафланганди. Бу аёлнинг рўзғори, ўзидан ёш янги эри ва

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

такасалтанг ўғилчасининг сарфу харажати ҳам Шокир зиммасига тушиб қолган эди. Тўпори куёв Махлиёни айтарли олтинга тортиб олди деса хато бўлмайди. Шокир касод бўлгандан сўнг муттаҳам қайнона, бу ергага хўмрайиб келиб-кетадиган бўлди.

– Агар, мени тинч қўймасангиз, битта вараққа ҳамма гапни ёзаман. Кейин ўзимни ўлдираман! Эҳтимол сиз наша-паша чекарсиз, шунинг учун мени азоблагандирсиз...

– Нималар деяпсан?! – деди ғазабдан титраб Шокир. – Ҳамма бузуқ, ҳамма нашаванд сени атрофингда, қанжик!

– Нега тухмат қиласан?! – эшикни кўрсатди Махлиё чакчайиб. – А ну, пошёл!

– Пулларни қайтар, товламачи!

Махлиё сакраб ўрнидан туриб, югуриб айвонга чиқди. Кичик туманни бошига кўтариб овозининг борича бақирди.

– Вой дод! Ким бор? Милиса чақиринглар, кўшнилари! Вой дод! Ёрдам беринглар!

Чинкириқ кичик туманнинг баланд биноларига урилиб акс-садо берди. Қўрқиб кетган Шокир туфлисини қўлига олиб, уйдан чопиб чиқди. Зинадан пастга ялангоёқ югуриб тушиб, йўлак остонасида туфлисини кийди. Шўрлик ошиқ Шўркишлоқ қайдасан деб яна пиёда жўнади. У кейинги пайтларда негадир кўрқоқ бўлиб қолган. Қаршисидан келаётган нотаниш одам ҳам кўзига ҳақдор бўлиб кўринар, ўзини бутун дунё қаршисида қарздор ва айбдор сезар, қаерлардадир ўз ҳақи бор ёки йўқлигини эса эслолмасди. Эҳтимол соддалик қилиб тушкунликка тушиб қолгандир ёки Махлиё ичирган илму амаллар коридан ақлини йўқотгандир, хартугур эшонзода бойвачча бутунлай эс-хушидан айрилган эди.

“Ўшанда эс-хушим қайда экан? – деб ўйлади у. – Бу аёл нега бунча чиройли кўринди? Шунимаси чиройли? Бақрайган кўзларига бўёқ чаплаб, заҳил юзига қизил суркаб, халтадек осилган танасини кўйлак билан тортиб олади. Нега ўшанда мен тўғри фикрламадим? Кўнгли кирлигини нега ҳисобга олмадим? Алданган ғариб қиз бўлса, нега бирор ховлига кириб кўлини косов, сочини супурги қилиш ўрнига, бегона шаҳарда замонавий тарзда умр кечиради? Нима, шунча алдангани кўзига кам кўриндими? Йўқ, Шокир, бу алданган соҳибжамол эмас. Бу ҳаммани алдаб домига тортадиган озитқи! Алдоқчи, товламачи, ўғри, фоҳиша! Онаси билан тили битта буни. Агар ҳозир бу маҳлуқлар билан нон талашсанг, ўзингни ё қамоқда ёки касалхонада ёки бўлмаса қабрда кўрасан. Нашаванд, бандит, аёлларни зўрловчи ваҳший, деган бирор айб билан турмага тушасан. Ёки бирорта худобехабарга пул бериб, сени бир умрга майиб қилади. Унда қари ота-онанг, гўдак фарзандларинг хароб бўлади. Эҳ, Шокир, олдинроқ шу ақлинг қаерда эди?”

Шоҳбекатда “Дамас” машинасига суяниб, Аҳмад домланинг укаси Раҳматилла турган эди. У Шокирни кўриб, кўзи қувониб илжайди.

– Ҳа, ука? – деди Шокир ҳорғин саломлашиб.

– Бугун омад келмади, – деди ҳайдовчи хомуш. – Одам йўқ. Лоақал бензинга маблағ чиқариб олганимдаям майли эди.

– Омади кетган одамга ҳеч қаердан нажот йўқ экан ўзи... – ўқинди Шокир.

– Қишлоққа қайтамизми? – сўради Раҳматилла.

– Ҳа...

Икки омадсиз ҳамқишлоқ йўл бўйи ҳар соҳада ҳасратлашиб бордилар. Машинадан тушаётганда Шокир пули йўқлигини айтиб хижолат бўлди.

– Ука, оғир кунимда кор келдингиз, – деди. – Омадим келганда сизни асло унутмайман.

– Мен сизни яхши биламан, Шокир ака, – деди Раҳматилла. – Сиз барибир суяги бутун йигитсиз. Хижолат чекманг, сизга ярашмас экан.

Шокир бир томони адирлик, иккинчи томони маҳалладан иборат Адиркўчадан юриб бораркан, Раҳматилла билан бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Аҳмад домлаки ўз укасини аямабдими, Махлиёдан нима кутиш мумкин? Туғишганларнинг ҳам гоҳо ўзаро дўстлиги йўқ

бўларкан. Ининг яхшими ё дўстинг? Албатта иним яхши, агар у дўст бўлса!

Шу кунги очлик, чарчоқ, дилхасталик Шокирнинг хотирасига муҳрланиб қолди. Раҳматилла сиймосида ўзи кўрган дунё моли ўткинчи эканига чинакам ишонди.

* * *

Супада ёнбошлаб ётган Раҳмон амаки Султон хонасида маъюс ўтирганини кўриб, қизиқиб уни кузатди. Султон бир даста қоғозни титиб, нималарнидир ёзиб-хисоблади.

– Султонбой? – деди Раҳмон амаки ётган жойидан овоз бериб.

– Ҳа, дада?

Султон отаси ёнига келиб ўтирди.

– Нималарни ўқияпсан, ўғлим? Сендаям эс-хуш борми ўзи?

– Бор, – деди Султон. – Нима, мени жинни деб ўйлаганмидингиз?

– Деганим йўғ-у, кейинги чоғларда жуда ғалати бўлиб қолдинг-да. “Султон шилдир, Султон пачава”, деб номинг чикди, ўғлим.

– Нима билан вақтимни чоғ қилай бўлмаса? – сўради Султон.

Раҳмон амаки хўрсиниб бебош боласига қаради. Султон ота-онасини тез-тез хафа қилар, кейин уларни кучоқлаб, кечирим сўраб ўйинга тушар, ичиб олса ҳатто йиғлашдан ҳам қайтмасди. Баъзан хомуш ва ўйчан бўлиб қоларди.

– Султонбой? – ўсмоқчилади амаки чой хўшлаб. – Нега ўшанда йўл тўсадиган чегарачиларга ажратилган пулларни бермадинг?

– Қанақасига улар чегарачи бўлсин? – қовоғини уйди Султон. – Савдога борганингизда билардингиз. Олатаёқ кўтарганлар, ҳар қадамда йўл тўсиб, пул талаб қилаверади. Ҳаммасига пул тўлайверсам, буёққа нима билан қайтаман деб, қайсарлигим тутди.

– Бахилни боғи кўкармас, ўғлим. Тўлаш керак эди.

– Ортиқча пул бўлганида тўлардим, – куюниб тушунтирди Султон. – Жиян-ларимга қишки ботинка, пальто олай дегандим-да. Ахир акам бепарволигини биласиз-ку. Уйимизда битта “КамАЗ” имиз, битта “Жигули” миз бўлса, оборотда қирқ миллион пул айланса, жиянларим эски туфли кийса ғалати-да. Ҳар бир йўлтўсарга бир дастадан пул бераверсам, бозорга сўппайиб кириб борардим. У ерда пулларни акам жарақлатиб санаб олади. Янгамни бетига қандай қарайман, деб шу аҳволга тушдим. Янгам бўлса, акамни ёнини олиб, мендан хафа бўляпти. Мусичадай эрларини мен банкрот қилибман.

– Ҳа, – ўғлига ачиниб уни кучоқлаб қўйди ота. – Бўлар иш бўлибди, ўғлим. Чой куйиб берайми? Чой ичасанми?

– Ичмайман, раҳмат, – Султон кўлидаги қоғозларни кўрсатди. – Мана бунда бизни бошқаларда қолиб кетган ҳамма ҳақларимиз ёзилган. Озарбайжон, бошқирд, ўрис болаларда ҳақимиз қолган. Руслардан орттирган Володька деган ошнаимиздаям анча-мунча пул бор. Маҳаллий таниш-билишлардаям бор. Лекин улардан пул олиш жон олиш билан баробар. Улар ҳам бизга ўхшаб йўлсиз. Акам калласи ачиб ҳамма пулини Маҳлиё билан унинг онасига олдириб қўйган. Ҳозир ҳам нима қилаётганини ўзи билмайди. Сизни дуоларингиз билан Америкага бориб олсам, бир-икки ойдаёқ ҳамма қарздан қутиламиз.

– Америкага сени ким жўнатади? – хўрсинди Раҳмон амаки.

– Бир яхши инсон, – меҳри жўшиб Шурик делавойни эслади Султон.

– Барака топсин, – деди Раҳмон амаки ўша яхши инсонни алқаб.

Дарвоза очилиб, харобу хаста, очу наҳор, эзилган кайфиятда Шокир кириб келди. У енгил саломлашиб, отасининг ёнида ўтирди-да, Султонга юзланди.

– Султон, Баҳромдан икки юз мингни олганмидинг?

– Ҳа, – деди Султон.

– Тезроқ ўшани акашга бериб қўй. Қачон олгандинг ўзи?
– Пул йўқ, ака, – деди Султон ботинмайроқ.
– Нега йўқ? – феъли айниб гезарди Шокир.
– Уни мен тошкентлик Делавойга бериб юбордим.
– Нима?! – Шокир ирғиб ўрнидан турди. – Унга нега пул берасан?
– У мени Америкага юборади. Паспортига виза очдириб берди.
– Ҳой, аҳмоқ! Эшакмия еганмисан?! – бақирди Шокир. – У сендақадан юзтаси қозонини сувга солдириб қўйган, эшшак! Нега унга ишонасан? Нега?!
– Содик акашга нега пул берамиз? – хайрон бўлди Султон. – Акашни ҳамма бойлиги бизни пешона теримиз.

– Бунақа гап савдода йўқ! – сиқилиб бўғилди Шокир. – Ҳазиллашмай пулни ўрнига қўй.
– Пул Делавойда кетган дедим-ку!
– Қачонгача мени чув туширасан! Ўлдираман сени!
– Бўлди-да, ака! – баланд келди Султон.

Шокир Султонни қулоқ-чаққасига зарб билан урди. Султон акасига қўл қайтарди. Бундан Шокирнинг ғазаби қайнаб, уни аямай савалай кетди. Раҳмон амаки шошиб ўрнидан турди.

– Ҳой, бола, тўхта! Тўхта! – деди қалтираб.

Тўполондан капалаги учган Карима хола, Ойхон ва Обида ҳовлига чопиб чиқишди. Аёллар орага тушишдан қўрқдилар. Раҳмон амаки орага кириб уларни ажратди. Жанжал тўхтади. Султон қонли тупугини ютиб, алам билан ҳарсиллаб сўкинди.

– Сени ака дейишним истамайман! – деди ғазабдан қалтираб. – Сен қанча-қанча пулларни Маҳлиёга сарфлаб юбординг. Бизлар бу ерда сувоғи кўчган уйда мастава ичиб яшадик! Сен бўлсанг, Маҳлиё билан кошонада коньяк ичиб, қазии еб гаштингни сурдинг! Ақлимни таниганимдан бери хизматингни қилиб югурдим! Эвазига олганим шу бўлди! Бор ўша ғарингни олдига!

– Унга тил теккизма, ҳайвон! – хасми ҳалолини ҳимоя қилди ўдағайлаб Шокир. – Тилингни тий, бола.

– Тиймайман! – ўчақишди Султон. – Сени хотининг ғар! Буни ҳамма билади. У Алишергаям, Ҳамидгаям, менгаям осилган! Сен лўхсан, лўх! Ҳолинг қалай энди-а?!

– Унингни ўчир! Бу гапингни исботи борми?!

– Бор, хоҳлаган одамингдан сўра! – кўзларини чақчайтирди Султон.

Ногоҳон Шокирнинг ёруғ дунёси қоронғи бўлди. У Маҳлиёни ҳалол эмаслигини оз-моз билар, пушаймони ичида юрарди. Лекин ўз укаси, ҳамкор дўстларига ҳам суйилгани шаънига ёмон доғ эди. Ҳақиқат баъзан оғудек аччиқ бўлади. Шокир аламини кимдан олишни билмай, вужудида ғазаб тўлиб- тошди. Кўзига бақрайиб турган бешафқат укаси тишидан заҳар томизган илон бўлиб кўринди. Уни муштлаб, тепкилаб аёвсиз ура бошлади. Султон оғриқ зўридан бақириб қарши ҳужумга ўтди. Аёллар чинқириғи, эркаклар ур-сур наъраси, дупур-дупур, тарақа-туруқ товушлар Шўрқишлоқ осмонига кўтарилди. Салим ва Зоҳида девор ортидан бўй чўзиб жанжални томоша қилдилар. Юз йиллар давомида ибодатгоҳ бўлган, Эшондада эшон ибн Зуннур эшон хонадони бамисоли шайтонлар қароргоҳига айланди. Раҳмон амаки ҳай-ҳайлаб бақириб югурди.

– Биринг ўлиб, биринг қамалиб, қариганимда хор қиласанларми?! Тўхтат! Тўхтат!

Раҳмон амаки чопиб орага кирди. Гафлат босиб, Шокирнинг дайди мушти чолнинг мўйсафид чехрасига урилди. Чол кўзи қорайиб, супа ёнига йиқилиб қолди. Қулоғи чип битди. Карима холанинг жаврагани элас-элас эшитилди.

– Отангни ўлдириб қўйдинг, Шокир! Турғиз отангни! Турғиз!

– Дадам тирикларми?! Тирикларми?! – йиғлаб юборди Обида.

Мунгли фарёдни эшитган, шўрлик ота ҳушдан кетиш ниятидан қайтди. “Болам ҳомиладор,

кўркиб қолса яхши бўлмайди, – деб ўйлади чол ва бир амаллаб кўзини очди. – Вой, болагинам-а, ўзинг кўр бўлсанг, қийналиб бола туғиб нима қилардинг... Мен болаларимдан нима кўрдиму сен нима кўрардинг? ”

Шокир ва Султон чолни кўтариб олиб, авайлаб супага ётқиздилар. У бўйнини чўзиб, қақшаб йиғлаётган Обидага қаради.

– Тирикман... Обида қизим, кўркма... Кўркма...

Аммо у ўрнидан туришга мадор тополмай, кўзларини юмиб ётиб қолди. Кўз олдини тобора қуюқ туман қоплаб, ўзини ўзга бир фазода кўрди. Худди туш кўраётгандек, отаси оламдан ўтган кечадаги воқеалар кўз олдидан бирма-бир ўта бошлади.

* * *

Аҳволи оғирлашган куни тунда Эшондада эшон, ўз фарзанди Раҳмонга кўнглини очиб, нималарнидир айтгиси келди. Уни юз истиҳола билан ёнига чақиртирди. Шамоллаб қолган Шокир шу кеча қаттиқ иситмалаб ётганди.

– Ўғлим, – деди эшон мунгли овозда. – Бизни вақту соатимиз битган кўринади...

– Дада, сизам юрагимни эзманг! – жеркиб берди Раҳмон. – Бир томонда Шокиртойни иситмаси тушмаяпти. Бу ёқда сиз ўламан деб кўрқитасизми?

– Э-э! – хижолатга ботиб қоқсуяк кўлларини фотиҳага очди бемор. – Илоҳим, болагинамни дардига шифо берсин. Шокиртой омон бўлсинлар. Бизни ёшимизга етсинлар. Бой йигит бўлсинлар. Халқни бошини силаб юрсинлар. Дийдор қиёматлик бўлмасин дегандик-да, болам. Токчадаги дадамдан қолган Қуръонни олиб, ёстигимиз остига қўйиб қўйсангиз. Дилимизга далда бўлиб турсин...

Раҳмон токчадаги сариқ рангли духоба ғилофли Қуръон китобини олиб, ёстиқ остига қўйди. Эшондада эшон Қуръонни қулоғи билан ўқимоқчи бўлгандек ёстикқа қулоғини босиб жилмайди.

– Бўлдими, дада?

– Бўлди, – им қоқди эшон ва қадоқ кўллари билан ўғлининг кўлларини аста силади. – Вақтингиз бўлса, келиб биз билан бир оз диллашиб ўтирарсиз, нуридийдам?...

– Хўп-хўп, – деди Раҳмон ўрис. – Сиз кўнглингизни тўқ қилинг, бардамсиз, дада. Қари ўламан деб, ёш кетаман деб кўрқитаверса, ҳаётимиз ҳаёт бўладими...

– Ҳа, албатта, албатта... Биздан дилингиз оғримасин, ўғлим...

Бу Эшондада эшоннинг ўз боласига айтган сўнгги сўзлари эди. Раҳмон амаки доғда қолди. Ярим тунга бориб, бувасининг дуолари мустажоб бўлиб, Шокиртой иситмаси тушди. Эшоннинг эса жони узилди.

* * *

Кучли зарбдан кўз олди туманлашган Раҳмон амаки бир амаллаб кўзини очди. У қаддини ростлаб, бир оз вақт ҳолсизланиб ўтирди. Кейин хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Аёллар жўр бўлдилар. Жанжалкаш ўғиллар, сувга тушган мушукдай шумтираб, супада ўтириб қолишди.

– Кечиринг, хўжайин, – деди айбдор Шокир бошини эгиб. – Кечиринг...

– Кечиринг, дада, –қўшилди Султон.

– Мен сизни эмас, Султонни урмоқчи эдим, – деди Шокир.

– Султонни нега урасан? – милмиллаб йиғлади чол. – Ахир Султон жигаримни бир парчаси-ку, болам?! Уни нега урасан?!

– Мен хато қилдим. Кечиринг, дадажон...

Раҳмон амаки тобора хўрлиги келиб, ўқириб йиғлади.

– Мен бечора кечиргани қаергаям борарди. Мен подшоҳмасман. Ёки худомасман, болам. Кечирадиган тожу тахтим йўқ. Аслида ҳамма хатони мен қилганман! Мен! Ҳаммасига ўзим айбдорман... – Кўксига мушт урди у. – Мен нега шундай азобларга қолдим... Нега ҳамма болам шўрпешона бўлди? Нега Обидам кўр бўлди?! Биласанми?! Мен ота-бувамни илмига хиёнат қилдим. Бехудо кофирларга қўшилиб, авлиё отамни устидан кулдим. Топган оқибатим мана! Мен аҳмоқ мусичадай ўлими олдидан отам дилини оғритдим. Шокиртой иситмада ётибди, сизга нима бор хархаша қилиб дедим. Охир-оқибат Шокиртойим муштини едим! Ҳаммасига ўзим айбдорман! Ўзим!

Раҳмон амаки марҳум ота-онасига аза очиб узоқ йиғлади. Девордан мўралаб жанжал томоша қилаётган Зоҳида билан Салим ҳам юм-юм йиғлашди. Карима хола ҳам жўрлашиб, эрини бошини силаб юпатди.

– Бўлди қилинг, йиғламанг, дадаси... Болаларимиздан оғринманг... Отасини ранжитмаган бола бор эканми? Одам Атониям болалари қийнашган экан. Шўрингиз бўлмаса Шўрқишлоқда туғилармидингиз, дадаси?..

Саккизинчи боб

Одамгарчилик

Раҳмон амакининг қизи Назирага уйланган Октябр Нуғмонов ўзига Октябр ибн Партком дея тахаллус қўйди, Раҳматли отаси Содиқ партком кутубхонасига қамалиб олиб, эски ёзув машинкасини ишга солди ва илмий рисола ёзди. У ичкиликни кўп ичганидан, ҳаётини воқеаларни аниқ шарҳлолмаса-да, равон тилда ижод қила оларди. Муаллиф илмий рисолага қандай сарлавҳа қўйишни билолмай узоқ ўйлади. Ва ниҳоят унга “Одамгарчилик қоидалари” деб ном беришни маъқул топди. У ароқ ичмаган кунлари, ширин орзулар қанотида учар, асарини Назирага овоз чиқариб ўқиб берар, хотини алла эшитган чақалоқдек мудраб, хуррак отиб ухлаб қолар эди.

– Шуям одамгарчилик бўлдию?.. –Октябр хафа бўларди, ойна олдига ўтириб олиб, қўлини қилич қилганча, овозини баланд қўйиб ўқишда давом этарди.

“Биз – одамлар, – деб ёзади Октябр ибн Партком ўз асарида, – одамгарчиликни унутиб қўйдик! Ҳаммамиз ўз фойдамизни кўзлаб яшамокдамиз. Аслида бизлар, бир-биримизнинг бахтимиз учун курашиб, ҳалолу пок яшашимиз керак. Бегоналар кулфатига йиғлашимиз керак. Ўз нонимизни бировларга бериб, улардан пул олмаслигимиз керак. Дўконларда ароқ-виноларнинг нархи ошиб кетди. Хўш, нега шундай бўлди? Бунга ким айбдор? Албатта, биз ўзимиз айбдормиз. Биз ўз фойдамизни эмас, одамгарчиликни кўзлаб яшаганимизда, нарх-наво кўтарилиб кетмаган бўларди. Нима учун нонвой нонни қимматлаштириб қўйди? Нега қассоб гўштнинг нархини оширди? Ҳайдовчилар нима сабабга кўра йўловчилардан катта ҳақ олишяпти? Чунки улар пулни севишади. Бизнинг барча кулфатимиз пулга нисбатан муҳаббатимиздан келиб чиқмоқда!”

Ушбу мушоҳадалар билан танишган Шоди пиён илиқ сўзлар айтди.

– Қойил, – деб мақтади у. – Одамгарчиликни бошлаб шарҳлабсан.

“Биз ўзаро қандай муомала қилишимиз керак? – битигини Шоди пиёнга ўқий бошлади ибн Партком. – Бир-биримизни “ўртоқ” деб чақиришни ташлайлик. Масалан, хотинлар билан эркакларнинг ўртоқчилиги қандай оқибатга олиб келади? Буни изоҳлашнинг ўзи ҳам сиёсий шармандалиқдир! Амалдор билан амалдор, чайқовчи билан чайқовчи ошначилигини қандай изоҳлаймиз? Шўро даврида бу илллати урчиб кетиб, раҳбарият орасида нолойиқ шахслар жуда кўпайди. “Суя-суялизм” авж олиб борди. Натижада тузум инқирозга учради. Биз эскилик

сарқитини қоралаймиз ва ҳар қандай мешчанликни йўқотамиз. Энг улуғ ном – “Одам” деган ном. Шунинг учун бир-биримизга “Эй, одам!” деб мурожаат қилсак, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу сўзни эшитган ҳар бир киши зурриёдини эслаб қолади ва ўзида одамгарчилик фазилатини пайдо қилиб, жиний фаолиятини тўхтатади. Акс ҳолда у ҳайвоний хулқда яшашда давом этаверади ва ҳеч қачон одам бўлмайди!”

Октябр ва Шодмон кайфлари ошиб қолган чоғларда қоидалар мутолаасидан чарчамас, бир-бирларига “одам” деб мурожаат қиларди. Бор-йўғи қирқ варақлик рисолани, Куръон оятларини тафсирлагандек тафсирлаб, бақириб-чакираверган ошналар ҳамма емакхоналардан ҳайдалишди. Оқибат топган-тутган пулларига ароқ олиб, кўчада тик туриб ичиб, уй-уйларига тарқаладиган бўлишди.

– Барча даҳолар мана шундай қувғинга учраган, – сўз қотади Октябр чайқалиб. – Биз тобора ўсиб боряпмиз, Шоди одам.

– Тўппа тўғри, Октябр одам! – завқланиб хитоб қилади Шоди пиён. – Маркс ҳам, Энгельс ҳам бизни олдимизда копейка бўлди!

Қадрдон улфатларлар Назиранинг тилла узугини сотиб, пулини ичиб тугатишди ва янада машҳур бўлиб кетишди.

* * *

Бир куни шаҳар марказидаги пивохонада Октябр оғайниси Шодмон билан кўпроқ ичиб кўйди. Шодмон ичкиликдан ўзга нарса ҳақида ўйламасди. Октябр эса унга нисбатан олифтарок. Шунинг учун ўзини устоздай тутди.

– Одам нима учун туғилади? – деб бақирди у пивобарни бошига кўтариб. – Одам бу дунёни англаш учун туғилади. Сен, Шоди одам, ҳаётни англайсанми?.. Бирор марта бу аҳмоқ калланг билан “ҳаёт нима ўзи?” деб ўйлаб кўрганмисан?

– Ҳа, – деди Шодмон. – Шунинг учун алкаш бўлиб қолдим-да, ошна! Эҳ, ҳаёт, онангни! Буни мен тушунмасам ким тушунарди.

– Сен пармани тушунасанми, одам?! – у бармоғини чаккасига кўйиб парма каби айлантирди. – Бу ҳаёт – парма! Учи ичинга кириб олса бас! Айланаверади, айланаверади, айланаверади. Борган сари ичинга йўғон дастасиям кириб боради. Сен эса бундан беҳабарсан! Бир куни даҳшатли кризис! И, тамом, сен йўқсан! Ҳаёт шакар билан бошланиб, туз билан тугайди! Тамом! Капут! Бу ҳаётда яшашдан ҳеч қандай наф йўқ!

– Йўқ! – бош чайқади пешонасини столга уриб Шодмон. – Фойда йўқ, Октябр одам! Юз граммданам фойда йўқ! Битта отиб олсанг ҳаёт сеники. Қолганини онасини...

– Аммо, – деди файласуф Октябр фикрга толиб – яшаш керак. Жуда керак.

– О-о-о! – деди Шодмон уни маъқуллаб, кўлини бигиз қилиб. – Албатта яшаш керак! Иложимиз йўқ! Йўқ бошқа илож, Октябр одам!

– Аслида, шартга ўлиб кетсангам бўлаверади! – яна файласуфона ўйга чўмди Октябр.

– Секин гапирасанми? – тутуриқсиз Шодмон унга жўр бўлди. – Ўйлаб ўтирмай ўлиш керак. Бу ҳаётни онасини!.. Ҳаётда ҳақиқат йўқ!

– Бир ёклама ўйласа шундай. Лекин, Шоди одам, – кекирди Октябр. – Ҳаётда ҳақиқат бор.

– Правильно! – охирги ароқни унга сездирмай, стаканга қуйиб ичиб юборди Шодмон. – Ҳақиқат бор! Уни биз кўрмаймиз, холос, Октябр одам.

Октябр чала чекилган сигаретини туташтириб, тутундан ачишган кўзини қисиб, Шодмонга тутун пуфлаб, бўш шишани текшириб кўрди.

– Мен кўнгил дардига малҳам қидириб, ҳамма давраларга бордим. Отам қизил эди. Уни фалсафасидан кўнглим айнирди. Мен радиони қисқа тўлқини орқали “Америка овози”ни тинглаб ўсганман. Ҳамма партияларга бордим. Муллаларга бордим. Кўнглимни дардига даво

топмадим. Кимга қарама бойишни, раҳбар бўлишни хоҳлайди. – Октябрь бўш шишани силкиди. – Ҳаммаси худди сенга ўхшаб ўғри! Ҳаммаси ваҳший! Мен бу дунёга бировни ўлдириш ёки бевақт ўлиш учун эмас, яшаш учун келганман! Ёки гапим нотўғрими?

– Истинная правда! – йиғлади Шодмон, ўсиқ мўйловига бурнини оқизиб. – Ҳа-ҳамма бир нарсага интилади. Б-бир нарса бўлса оз... Ҳа-ҳаммага етмайди... Кел, бир ўпай сени, одам!

– И-и! Ошна, бурнинг оқиб кетди, артиб ол, – жирканди Октябрь, улфатининг мўйловига қараб ва файласуфона ўй суриб уҳ тортди. – Эҳҳе, сени устинг кир, уларни эса ичи кир. Ҳаммангиз жирканчсиз. Унингизам, бунингизам кўнглимни айнатасиз... Минг лаънат сизларга! Мен бобом Нуғмоновга ўхшаб, одамларни ўлимга маҳкум қилмайман. Отамдек совун кўпигига ўхшаш маъруза ўқимайман. Менга бу оламдан ҳеч нарса керак эмас! Мен одамгарчиликни тарғиб қиламан!

– Тўппа тўғри! Бу ишда отангни арвоҳи сенга ёрдам беради! – деб ғулдиради юзини столга қўйиб мудраётган Шодмон.

– Йўқ, Оля, – деди кайфи ошган даҳо, – биз энди бошқа йўлдан борамиз!

– Ким Оля? Оғзингга қараб гапир, Октябрат! – хафа бўлди Шодмон.

* * *

Эшонзода Назира парткомвачча Октябрнинг хурмача қилиқларидан безор бўлди. Айниқса узугининг сотиб ичиб юборилиши ва ўзига нисбатан “хотин одам” деб мурожаат қилинишини сира кечиролмади. У охирги пиёз ва ёғни, жиз-биз қилиб нон билан еб олгач, ўғлини, яъни эри айтмоқчи, “ўғил одам” Жаҳонгирни, қайнсинглиси “Лемарэн одам” – Оминанинг уйига олиб келиб ташлади. Октябрь ўз фарзандини жуда севади. Тўрт ёшли Жаҳонгир ҳам усиз яшолмайди. Назира бўҳчасини қўлтиқлаб, Раҳматилла “Дамас”ига ўтириб, Шўрқишлоқ қайдасан, деб йўлга тушди. У илгари бир оз эркатой, сарвкомат, кулиб турган жозибатор қиз бўлиб, унга Шўрқишлоқдаги кўп йигитлар ошиқ эдилар. Тўй хабарини эшитиб, баъзилари ароқ ичиб, мастлик қилиб йиғлаб-сиқташди. Бундай адолатсизликдан ғазабланган йигитлар куёв Октябрь ва унинг жўраларини дўппослашга ҳозирлик кўриб қўйишди. Хайриятки, Шокир ва Султоннинг ҳайбати қалқон бўлиб, тўйга келган куёв жўралар бир амаллаб омон-эсон ўз уйларига етиб олишди.

Назира машинада бораркан, шуларни эслаб кўзига ёш олди. Лекин ўғли Жаҳонгирни эслаб, жилмайиб юзи ёришди.

– Сиз Октябрь алкашни хотинисиз, а? – сўради олдинги ўринда ўтирган йигит. – Кеча эрингиз кўчада ғирт маст юрган экан. Оёғида ўрнамайди денг. Сизга қийин бўлди-да.

– Нега алкаш бўларканлар? – аччиқланди Назира. – Ҳечам алкашмаслар. Ҳозир мени эрим катта илмий иш ёзиптилар. Бошлари чарчаганда, бир оз ичиб улфатчилик қиладилар-да. Сизга оғирлиги тушмасин, бўптими?!

Машинада ўтирганлар орасида, ноқулай вазият юзага келиб, сукунат чўкди. Ҳайдовчи хушламайгина ғийбатчи йигитга қараб танбеҳ берди.

– Ўйламай суйламанг, ука, – деди у ва Назирага хайрихоҳ назар ташлади.

– Раҳмат, синглим. Ниятингизга етинг. Эр йигитни бошидан ҳар турли савдолар ўтиб тураркан-да. Илоҳим, эрингизни илмий ишларига ривож берсин.

Назира қишлоққа етиб келиб, уйи яқинида машинадан тушиб қолди. Хижолатдан боши эгилди. Қўлидаги бўҳчасини кўриб, кўчада турган аёллар унга қарашар, бошига тушган кулфатни билгилари келар, узоқроқ гапга солишга уринардилар. Назира ҳеч кимга сир бермай, уйига етиб олди.

* * *

Раҳмон амаки ўша кунги жанжалдан кейин, хафаланиб супада ётаверадиган одат чиқарди. Уни елиб ўтирган Карима хола, пичирлаб қайнонаси ўргатган дуоларни ўқир, эрининг дардига худодан шифо сўрарди. Обида эса отасининг бошини босиб ўтирар, оғир ўйга чўмган эди. Қўшни ховлидан шанғиллаб Зоҳиданинг қарғгани эшитилди. Салим уни ҳақоратлаб бақирди. Бир нарсалар тарақлаб кетди. Девордан гуп этиб бир тугун тушди.

- Нима?! – ҳамма бир овоздан хитоб қилди.
- Булар уйимиздан йўқолган нарсалар, – деди Обида.
- Сен қаердан биласан? – деди ишонқирамай Карима хола.

Ойхон шошилиб тугунни ечди.

- Ия! Рост экан! – деди ажабланиб.
- Ростданми, қизим?.. – ялт этиб Обидага қаради хола.

Раҳмон амаки ҳам супага келтирилган тугундаги товоқлар, пақир, мотоцикл чироғи, ўрок, қош тергичларни томоша қилди.

- Сен бўлсанг Ойхонни айбладинг, – деди у кампирига.

– Ҳеч-да! – Карима хола хижолатга ботиб Ойхонга қаради.

– Мен Ойхонойим кимлигини билмасмидим? Ойхон, сизга бирор марта тухмат қилганмидим?

- Йўқ, – ноилож алдади келин. – Ўзимни онамсиз-ку, ойижон...

Карима хола топилган нарсалардан ҳам кўра кўпроқ Обидага термилиб қолди, кўз ўнгида қизи авлиёга айланди.

- Бу хонадонда ўғри йўқ, – деди Обида. – Жоҳиллар борлиги рост.

– Бу жаҳолат қаердан пайдо бўлди ўзи ҳайронман... – кифтини қисди Раҳмон амаки.

– Бу жаҳолат сизни жаҳлингиз, дада.

– Нега мени жаҳлим бўлсин, қизим?

– Ахир биз туғилганимизда жаҳл қилишни билмаганмиз. Ҳаммасини сиздан ўргандик. Ойим иккингиж жуда кўп уришардинглар. Ёқуб акам, Шоқир акам, мен йиғлаб, сизларни ажратардик. Эсингиздами?

- Эсимда...

– Олим акам сен жаҳлдорсан дейдилар, – кулди Обида. – Сизни қизингизман-да.

– Сен ҳечам жаҳлдормассан, – Карима хола гапни бўлди. – Сен, қизим, авлиёсан. Қайнатамдан сенга юққан авлиёлик бор. Дадамиз ҳамма нарсани олдиндан билардилар. Бундан кўра дуо қил, Обида. Ишларимиз тезроқ ўнгланиб кетсин.

Хотинига Раҳмон амаки жўр бўлди.

– Бекор гап, қизим, ҳечам жаҳлдормассан! Сен фариштани ўзгинасисан. Бирорта болам сенга ўхшамайди. Нега ўхшамайди? Уларни мен мана шундай расво қилиб ўстирдим. Сен кўрлар мактабида ўқиб, мени захримдан омон қолдинг! Ойингням ноҳақ айблардим. Ҳамма айб мени ўзимда.

– Мендаям айб етарли, – тан олди Карима хола. – Бундан кейин нолимайманам, қарғанмайманам. Одамлар ўз боласига вақти келиб юкинаркан десалар ишонмасдим. Мен бугун Обидамга юкиндим.

– Яхши ёки ёмон яшаш ўзимизга боғлиқ, – деди Обида. – Лекин анави тугунни бугун девордан ташлаб қўйишларини мен олдинроқ билардим.

– Ўзимизни Зоҳидахон-да, а? – сўради Раҳмон амаки.

– Бировни айблаш гуноҳ, – деди Обида. – Зоҳида опамиз яхши инсон.

– Келинглар, – деди Карима хола. – Бундан кейин тинч яшайлик. Ўлмаганимизга шукур қилайлик. Дадаси, келинг, бир дуо қилинг, бундан кейин ҳаммамиз тинч яшайлик.

Эшонзодалар ихлос билан қўл очиб, узундан узок дуо ўқишди. Дуо тугамай туриб, дарвоза

тарақлаб очилди ва уввос солиб йиғлаганча Назира кириб келди. У ҳе йўқ, бе йўқ бўҳчасини отиб юбориб, супада ўтирди-да, болалигидаги каби лабларини чўччайтириб, йиғлашга тушди. Кап-катта хотин шундай хунар қилса кимнинг ақли шошмайди. Хонадон аҳли каловланиб қолди.

– Нима бало, – деди типирчилаб Карима хола. – Қўшнилар бу тугунни амал қилиб ташлашдими? Уйимиздаги жанжаллар буниқига кўчиб ўтсин дейишган-да! Ҳа, худо беҳабарлар! – девор ёнига бориб бор овозда қарғана кетди. – Илоё, ким шу хонадонга ёмон кўз билан қараган бўлса, кўзи оқиб тушсин! Амал қилганларни амали ўзига қайтсин! Бу ифлосларни дастидан кўчиб қутуламан шекилли?! Ҳа, узун-қиска бўлмай ўлгурлар!

– Ҳой, муттаҳам бола!?! – Назирага бақирди Раҳмон амаки. – Бу нима қилиқ? Тўхтат йиғингни!

– Ҳа? Эринг урдими?! – сўради Карима хола Назирага яқин келиб.

– Йўқ! – йиғлади Назира.

– Уйингга қайтиб кетасанми?

– Йўқ!

– Ҳа, ергина ютгур! Ўз ташвишимиз озмиди?! Сен нега келдинг?!

– Бўлмаса қайга борай? Очиқ мозорга борайми?!

– Бошимга бало бўлиб туғилган экансан, яшшамагур!

– Ойи?

– Нима дейсан?

– Болам шаҳарда қолди. Бориб опкелиб беринг!

– Уни опкелиб ўлигимга азоб тушибдими? – шанғиллади хола. – Сенларни дастингдан сабру бардошим адо бўлди!

– Олиб келинг боламни! – бақирди Назира.

– Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Кимга керак бўлса ўша югурсин!

– Чидамасангиз нега туғдингиз?!

Назира яна-да баландроқ йиғлашга ўтди. Раҳмон амаки асаби бузилиб, Назирага бақира кетди:

– Нега яна қочиб келдинг, муттаҳам?

– Уйда егани нон қолмаса нима қилай? Очимдан ўлайми? Ўлайми?!

Карима хола қони қайнаб, чойнақдан совуқ чой қуйиб ичди. Асабийлашиб, ўзини босолмай, нари-бери юрганча жаврашга тушди:

– Илоё севгинг билан қўшмозор бўлгурлар! Ўшанда айтганман-а! Айтганман! Эркак қуда сиёсатдон экан шундан эҳтиёт бўлайлик деганман! Ҳа, севишмай қуриб кет! “Шўрқишлоқдан эртопар қизлар чиқиб қолди”, деган гапларниям кўтариб юрдим. Қайнотанг нима дерди? – партком Нўғмонов иборасини эслади хола. – “Қўлни-қўлга бериб, ўртоқ қуда, порлоқ келажакка борайлик. Ўлсак келажак авлод хотирасида абадий қолайлик! Авлодларимиз осмонни эгаллашади!” Ҳе, ордона! Шуми осмонни эгаллагани?! Битта хотинини эплаб боқолмаса, осмонни қандай эгаллайди?! Яхшиям қайнотанг эртароқ ўлиб қолди, бўлмаса неварамни оти Гагарин бўларди! Унингни ўчир!

– Қорним оч! – ҳиқиллади Назира.

– Бор, ошхонага кириб ул-бул нарса еб олақол, – деди Раҳмон амаки. – Овқатни супага олиб келишгунча ҳориб қолмагин яна!

Назира ҳар гал шу қабилда томоша кўрсатиб, бир амаллаб уйга кириб олади. Шундан кейин уни ҳеч ким уришиб ҳайдамайди. Бирор ҳафта қорни тўйиб овқатланиб, кучга тўлиб яна шаҳарга қайтади. У бугун ҳам ҳар галгидек, алоҳида таклиф кутиб ўтирмай, қўлини ишқалаб ошхонага кириб кетди. Шу десангиз, бечора қиз ширин таомни жуда яхши кўради-да. Айниқса, унга Ойхоннинг қўли хуш ёқади. Аммо у бу сафар дастурхонга қўйилган овқат ва нонни кўриб,

бир оз хайрон бўлди.

– Бу қандай овқат, янга? – деб сўради хонтахта ёнига ўтириб.

– Бизам қарзга ботиб, ғариб бўлиб қолдик, – деди Ойхон. – Ўзга илож йўқ, ўргилай!

Назира ғамга ботиб хўрсинди.

– Жувон ўлгур найранг қилиб, акагинамни синдирди-да.

Раҳмон амаки, Карима хола, Ойхон, Обидалар, Назира қорнини тўйдириб олгандан сўнг, уни орага олиб мириқиб суҳбатлашдилар. Узоқ жаҳл қилишгани учун руҳият посангисини ростлашди чоғи, ҳар доимгидан узоқроқ қулишди. Болаликдаги хурмача қилиқларини эслатиб, Карима хола Назирани мазахлаб ўтирди. Октябр билан Назира эшонойимнинг муҳаббатлари ҳақида гап очилиб кетди. Карима хола наштар санчиб ҳазиллашди:

– Ҳа, севгини катта сийғоқларга чиқарган экан. Биз кичкина бир одаммиз. Ниманиям тушунардик.

– Ойи...! Уфф! – зарда қилиб минғирлади Назира.

Ёши ўн тўртга чиққанида ҳам бу уйкусевар қиз бир-бир “иш” кўрсатиб қўярди. Карима хола, шу қизининг келажакдан кўрқиб, юрак ҳовучлаб юрарди. Олдинги наштардан кўнгли тўлмаган хола, шуларни эслаб, қизини яна бир марта узиб олди.

– Ҳа, қиз боққанни шўри қурсин. Уёғини ўпириб келармикинсан, деб кўрқсам, буёғидан кўзингни ёшлаб келдинг, – тиржайди у. – Қайнота-қайнонангга, эринг Октябрга мослаб туққан эканман ўзиям! Ўхшатмаса учратмас! Эринг илмий ишлар ёзиб турибдими ишқилиб? Ҳукуматдан пул келай деб қолдими?

Қариндошлар қаҳ-қаҳ уриб қулишди.

* * *

Эртасига ҳовлида Шоқир, Султон, Назира ва Обида, Ойхон ва Карима хола жамланиб қолишди. Тушга яқин эшонлар хонадонига худонинг назари тегиб, ҳатто Ёқуб қонқайнатар ҳам аҳвол олгани келди. Султон қувониб Шоқирга кўз қисгач, Ёқубни қучоқлаб кўтаринки руҳда хитоб қилди:

– Бугундан бошлаб бу улуғ кунни ҳар йили ҳайит сифатида нишонлаймиз!

– Ола-а!.. – базўр иршайди эринчоқ Ёқуб.

Ёқуб – Раҳмон амакининг катта ўғли. Гавдаси юмалоқ, юзи сариқ ва сергўшт, билаклари йўғон, сертук, кўзи сал кўкка мойил, бир оз жаҳли тез ва бир вақтнинг ўзида анчагина бепарво. У шифтга тикилиб сукут сақлаб, бемалол беш-олти соат бир жойда ўтира олади. Шунчалар эринчоқки, юзига икки пашша қўниб хунар кўрсатса ҳам кўримамай ўтираверади. Эшонлар оиласида биргина шу сўзамоллик санъатидан бенасиб қолган. Мабодо зарурат сезмаса, бемалол бир-икки ҳафта гапирмай юради. Шўрқишлоқ йигитлари бу аҳволига ажабланиб ёқа ушлайдилар. Уйланмасдан аввал бир чиройли йигит эди. Ароқ ичиб маст бўлиб қолса, “бир ўпай, отам!” деб чолларниям хол-жонига қўймай, кўчама-кўча ортидан қулаб юрарди. Ана шундоқ йигит мана бундоқ гум бўлди-қолди. Нега бундай бўлиб қолгани сабабини Карима холадан бошқа ҳеч ким билмайди. Қизиқувчилар бу ҳақда ундан сўрасалар:

– Э-э-э!, – дейди хола кўл силтаб. – Бунга хотини нобопроқ нараса едириб қўйган!

Ёқуб гапни судраб гапиради, жаҳли чиққан ёки қувониб кетган чоғда, “ола-а-а!” деб хитоб қилишдан нарига ўтмайди. У супада ўтирганда соат ўн эди. Орадани уч соат ўтгунга қадар икки оғиз сўз айтди, холос.

Роппа-роса тушида ҳовлига ибн Партком ҳаллослаб кириб келди.

– Салом! Салом! Салом! – деб бидирлади у, ҳаммага юзланиб. – Меҳнаткашлар оммасига алангали салом!

– Ассалому алайкумни қудам раҳматли тушириб қўйганди, ўғли бечора ҳалиям излаб

тополмайди, – деди хушламасдан Карима хола. – Поёндозга қайга борай энди.

– Сўлим Шўрқишлоққа гавжум Наманган шаҳридан алангали салом! – ҳамма билан бирма-бир кўл олишиб сўрашди Октябр. – Биламан, ҳаммангиз оммавий равишда мендан аҳвол сўрамоқчисиз. Ҳамма ишлар жойида. Фақат, шу десангиз, бизни маликаи Дилором йўқолиб қолдилар. У киши мабодо бу ерда эмасмилар? Сизларданам бир ҳол-аҳвол олай, деган мақсадда, қуруқ бўлсаям шошилиб келавердим. Дастурхонга овора бўлманглар. Қуруқ келдим, қуруқ кетаман. Дадажон, битта зажигаюший фотиҳа беринг! – Октябр Раҳмон амакининг ёнига ўтириб, ундан олдин фотиҳа ўқиб кўяқолди. – Ҳай, майли. Бирлигимиз йўқолмасин. Омин!

– Тавба, – деди Раҳмон амаки бош чайқаб.

– Ҳамма гап шундаки, дадажон одам, – саволни кутмай, ахборот берабошлади куёв. – Мен вазият тақозосига кўра, вақтинчага, беш-олти йилдан бери ишламай турибман.

– Ҳа, беш-олти йилдан бери, – им қоқди чол маъқуллаб.

– Ҳа, бор-йўғи беш-олти йил. Оч қолганимиз йўқ, – деди у Ойхон келтирган нонни ўзи ушатиб, бир бурдани тишлаб чайналаркан. – Мусулмонга нима керак? Мана шу нон керак. Шу сабабдан шўролар ўзбекларга фақат нон беришарди, холос. Нону иймон дейдилар, тўғрими, дадажон? Ўзбекка иймон бўлса бўлди-да. Бошқа нарсанинг нима ҳожати бор? Ҳик! Ҳик! – ютган луқмаси томоғига тикилиб, қийналди ибн Партком.

– Ойхон, тезроқ чой келтиринг, – деди Карима хола. – Яна нон тикилиб, шундай куёвимдан айрили-и-и-иб қолмай.

– Назирахон одам кўринмайдилар? – сўради Октябр.

– Назира! – чақирди Карима хола. – Чик, Октябржон келди, қизим.

Ичкари хонадан Назира чикди. Остонада эшикка суянганча, тирноғини ўйнаб, ерга қараб тураверди. Ойхон чойнакда чой келтирди. Қишлоқча усулда Октябрга катта пиёланиб тўлдириб чой куйиб берди.

– Раҳмат, янга одам, – деди Октябр пиёлани олиб ва ясама хурсандлик билан Назирага юзланиб кулди. – Ия, сизам шу ердამидингиз? Ахир биз сиз билан ҳиёбонда учрашмоқчи эдик-ку!

– Қайси ҳиёбонда? – тўнғиллади Назира.

– Севишганлар ҳиёбонида-да, – Октябр чойни иссиқ хўплаб қўйиб, ютиб ё туфлаб юборолмай ранги бўзариб кетди.

– Вой, бечора, – деди Ойхон четга. – Оч экан...

– Уфф! Уфф! Уфф-у-у! – Меҳмон оғзини катта очиб, оғзидаги чойни пуфлаб совутди, чойни ютиб олгач, енгил тортиб, юзига қон югурди. – Хайрият, ўтиб кетди...

– Нега хайрият дейсиз? – йиғламсиради Назира. – Мен уйингизга қайтиб бормайман. Мени олиб кетаман деб овора бўлманг.

Октябр ғайрат билан нон еб, чой ичишга тутинди.

– Ундай деманг, Назирахон. Ҳали ҳаммаси жойига тушиб кетади. Мен ҳозир катта-катта илмий ишлар қиялман. Кейин жуда бойиб кетамиз, – у атрофдагилардан нажот кутиб, ҳамманинг кўзига бирма-бир назар солди. Ўзига ҳамфикр тополмагач, кўзи ожиз Обидага юзланди. – Тўғрими, Обида опа?

– Тўғри, – им қоқди Обида. – Ҳаммаси ўтиб кетади.

– Уйда егани нон йўқ, – йиғлади Назира. – Бу киши бўлса, сиёсат сотганлари-сотган. Одамгарчиликка тўғри келмас экан деб, ҳамма ишдан бўшайверадилар. Қуруқ гап билан тирикчилик ўтармиди. Бунинг устига ичганлари-ичган.

– Одамгарчилик масаласи, бугунги кун тартибида турган энг муҳим масала, – деди Октябр. – Ўзингиз ўйлаб кўринг. Биз нима учун қийим қиямиз? Чунки, бизлар онгли мавжудотмиз. Одам бўлганимиз учун севамиз, ишлаймиз, уяламиз, ашула айтиб, ўйинга тушамиз, шеърлар ўқиймиз, суҳбатлар қурамиз. Эй, одам, агар бир-бирингни ҳаққингни еб, тошбағирлик қилиб қорин

тўйдирсанг, овора бўлиб одамчасига яшашинг шартми? Уй-жой, кийим-кечак, бу бош оғриғи рўзгорни нима ҳожати бор? Ундан кўра яланғоч юриб ўрмонда яша! Бирорта маймунга уйланиб олиб, дарахтма-дарахт сакраб юравер!

– Яна қанақа маймунга уйланмоқчисиз? – аччиқланди Назира.

– Бизга биттаси етиб ортади, бошқасига уйланиш ниятимиз йўқ, – деб кесатди Октябр. – Хуллас, азизлар, одамгарчилик туйғуси ҳаётда жуда муҳим. Тушуняпсизми? Агар бизлар инсон бўлсак, бизларга пулнинг нима кераги бор? Ундан кўра одамгарчиликни ўзини қўлласак-чи? Масалан, Шокир акам одамгарчилик қилиб, ҳозир менга бир қоп ун беради. Уни ҳисобига, бир карра одамгарчилик ёзилади. Кейин Ёқуб акам ўз машинасида мени уйимга ташлаб келади. Машина ҳаққига ўз киссасига бир норма одамгарчилик ишлайди. Шунда, энг бой одам ким деб сўралганда, энг кўп одамгарчилик қилган одам бой бўлиб чиқади. Замонлар ўтиб, одамгарчилик бобида миллионер бойлар пайдо бўлади. Миллиардерлар пайдо бўлишиям мумкину лекин бу ақлга сиғмайди. Бу ҳақда илмий изланишлар олиб бориш лозим.

– Хонаки даҳо яна сиёсат бошлади, – деди Назира кесатиб.

– Хўш, унда чет эл билан қандай алоқа қиламиз? – сўради кулгиси қистаб Шокир.

– Уларда доллар, танга, рубль, манат, гривен бўлса, ташки савдо қандай йўлга кўйилади?

– Мол айирбошлаймиз, ака одам, – уқдирди Октябр. – Тушуняпсизми? Биз уларгаям одамгарчилик қиламиз. Уларга текинга нон берамиз, ош берамиз, маиший хизмат кўрсатамиз. Эвазига улардан бир тийин олмаймиз! Улар ўз қилмишларидан уялиб, ҳамма пулларини ўтга ташлаб ёқиб юборишади. Хижолатдан қизариб, лавлаги бўлиб қолишади! Мени тушуняпсизми? “Ўзбеклар ана шундай яшаркан! Бизлар шўрпешона бўлиб, нега бу аҳволда тентираб юрибмиз,” деб йиғлашади. Баъзи ажнабий сиёсатдонлар, бу шармандаликка чидолмай, ўзларини ўзлари отиб ташлашади. Ҳамма миллатлар тўғри яшашни ўрганиш мақсадида, эшигимизга бош уриб келадилар. Бойликларини бизга ташлаб, бу ердан одамгарчилик олиб кетишади. Давлатимиз бой бўлади. Ҳаммамиз пулларимизни ўчоққа қалаб юборамиз.

– Ола-а-а! – қорнини силкиллади кулди Ёқуб. – Пула-а? Пу-у-ул! Пулдан ҳеч ким кечолмайди.

– Ундан кўра ҳалол ишлаб, ҳалол пул топиб, бой бўлинглар, ўғлим, – деди амаки.

– Йўқ, асло, дада одам! – деди қизишиб Октябр. – Пул бор жойда одамгарчилик адо бўлади! Бундай ёмон ишга қўл уриб бўлмайди. Ана! Бойлар шаҳарда тўлиб ётибди. Ҳаммасини қўш-қўш хотинлари, машиналари бор. Сасиб ачиган пуллари, чанг босган олтинлари беҳисоб. Аммо одамгарчилик ноль! Ҳаётлари ғурбат! Тунлари ўғридан кўрқиб ухлолмайди шўрликлар. Улар шўро давридаям пуллари сандиқда сасиб ётган чирик бойлар эдилар. Энди бу касалликлари юз баробар кучайиб кетди. Шуям бойлик бўлдимми? Мана, мен улардан кўра бойроқман, яъни одамгарчилик масаласида бойман. Шу бойлик менга етиб- ортади.

– Бой бўлсангиз нега қорнингиз оч, бой почча? – кулди Султон.

– Чунки, ҳозирги банкларда, одамгарчилик деган пул бирлиги муомалага киритилмаган, – хўрсинди Октябр ва нон чайнашда давом этди. – Бу нонни ичида ғичирлаган нарса бор экан. Сизларга одамгарчилиги йўқ кашшоқ савдогар ун сотибди.

– Шунисигаям шукур қилинг, – деди Назира. – Одамгарчилик дейверасизу узугимни ўғирлаб, сотиб ичиб юбордингиз. Шу ишингиз одамгарчиликка тўғри келадими?

– Бу арзимас техник хатойимни кечиринг, – парво қилмай чайналди Октябр. – Ошнам Шодмон одам иккаламиз чойхонада хамир овқат ичаётгандик. Сизни узугингизни унга кўрсатиб мактандим. У Шодмонни қошиғига тушиб кетди. Шодмон хамирошга қўшиб, узукния ютиб юборди. Ҳалигача кетини пойлайман, қани эди чиқа қолса? Яқинда дўхтирлар қорнини ёриб олиб беришармиш. Сиз асло узукдан хавотир олманг. Узук жудаям ишончли жойда турибди.

Обида шарақлаб кулиб юборди.

– Бўлди, – деди йиғлаб Назира. – Ҳадеб мазах қилаверманг. Узугимни топиб бермасангиз

сиз билан ортиқ яшамайман! Билдингизми?! Яшамайман!

Орага совуқ сукунат чўкди. Оила аъзолари ҳам, куёв ҳам ноқулай аҳволда қолдилар. Обида бир оз аччиқланди чоғи, пешонаси тиришиб, қошлари чимирилиб, лаблари титраб, узун киприклари пирпиради.

– Назира, – деди қўлидаги узукни ечиб. – Ма, ўша узукни ўрнига меникини олақол.

– Ўзинг-чи, опа? – югуриб бориб узукни олиб томоша қилди Назира. – Шу узугинг жудаям чиройли-да!

– Бугундан бошлаб узук сеники, – деди Обида. – Бояги сўзни эса қайтиб оғзингга олма.

Одамийлик ҳаракати доҳийсининг иштаҳаси бўғилиб, қўлидаги нонни дастурхон четига қўйди. Боши эгилиб, узоқ жим қолди.

– Ундай қилманг, Обида опа, – деди минғирлаб. – Мен албатта ишга кириб, ўша узукни қайтариб олиб бераман. Сиз мени одамгарчиликдан чиқарманг. Мана, мен бирпасда қашшоқ бўлиб қолдим. Ҳаммасини сиз ютиб олдингиз. Узугингизни қайтариб олинг.

– Менга уни кераги йўқ, – сўқир кўзларини юмди Обида. – Мен барибир узук чиройидан баҳра олмайман. Олтинни мисдан ҳиди орқали ажратаман. Сизларни кўзингиз яшнайдди. Сиз яхши одамсиз, Октябржон. Сизни ҳурмат қилганим учун бердим. Ошнангиз Шодмонни қорнини ёрманглар. Бечорани бола-чақасига жабр бўлади.

Назира хаёли бўлиниб, қўлидаги узукка тикилди. Уни ҳар ҳолатга солиб томоша қилди. Обидани кучоқлаб, юзидан ўпиб қўйди. Карима хола эса пешонасини тириштирди. Обида ва Олим ўзларига тўқ яшайдилар. Ортиқча хашамга берилмайдилар. Меҳнатсевар Олим кўп ишлайди, тузуккина пул топади. Баъзан иш вақти тугаса ҳам, дастгоҳдан турмай ишлайверади. Минғирлаб қўшиқ айтиб, шукур қилиб, намоз ўқиб, ўтган ота-бувасига атаб қуръон тиловат қилиб, зерикиш нима билмай яшайди. Карима хола шуларни ўйлаб, яна ожиз Обида ва Олимни илоҳий мақоматда кўрди.

Кеч киргунга қадар Октябр куёв Шўрқишлоқда меҳмон бўлди. Султон уни ўз хонасига олиб кириб, унга яқин келажакда қилажак сафари ҳақида мақтаниб кўп гапирди. У орзу-хаёлларга берилиб, тошкентлик Шурикни, унинг устози мама Розани оғиз кўпиртириб мақтади. Сухбатга яқун ясаркан:

– Мана шунақа, почча, – деди ширин энтикиб. – Бизам америкалик бўлиб кетдик. Яқинда жўнаймиз. Элчихонадан хабар келишига қараб турибмиз, холос.

– О, америкалик ўзбеклар! – хитоб қилди Октябр. – Ватангадо шўрпешоналар! Уларга ачинаман. Афсус, уларни кутқаришга ҳозирча ожизмиз. Уларни бойлик деган аждарҳо ютиб юборган. Одамгарчилик эса адо бўлган! Сиз, Султон одам, у ерга боргач, Америка халқига менинг номимдан салом айтинг.

– Хўп, – деди Султон ваъда бериб. – Саломингизни албатта етказаман. Эҳ, сэр печчо! Билсангиз эди. Билл Клинтон билан учрашмоқчиман. Унга айтадиган кўп гаплар бор. Шўрқишлоқ меваларини Нью-Йоркда, Вашингтонда сотиш керак.

– Ҳа, сиз ҳақсиз! – деди қайнисидан беш баттар хаёлпараст Октябр, камоли ишонч билан. – Уларга қийин. Бечоралар банан, какос, ананас, манго-панголарни ейвериб ичлари шилиниб адо бўлган. Бизда эса... эҳе-е! Улар билан яқиндан танишиб олгач, ҳаммасини биз томонга даъват қилинг! Биз албатта уларни оғир азобдан халос этамиз.

Шу пайт хонага Назира кириб келди. Уни нўқиб имо-ишора қилди. Иккиси Раҳмон амаки ҳовлисини тезда тарк этди. Назира, Обида ўз фикридан айнаиб қолмай туриб, тезда қочиб қолишнинг тараддудиди эди. Октябр ва Назира шаҳарга жўнашди. Кўчада Олапар билан ёнма-ён ўтирган Шароф, улар билан илиқ саломлашди. Октябр Шароф дўкандорни кучоқлаб, икки бор кўтариб ташлади.

– Одамгарчилик қилиб, бизни шаҳарга ташлаб қўйинг, божа одам.

– Бензин йўқ, иним, – деб алдади Шароф.

– Эҳ, дўстим Олапар одам, – уни нари суриб, итнинг бошини силади Октябр. – Хўжайининг катта хатога йўл қўйди. Бугун у бир пачка одамгарчиликни ютқизди. Унга ачинаман.

Тўққизинчи боб

Қонқайнатар Ёқуб

Раҳмон амакининг катта келини Дилбар уйда ўтириб, мол-қўй боқади. Ёқуб бир ҳафтада уч марта мол бозорига боради. Мол сотиб, ўрнига янгисини олиб келади. Дилбарнинг жаҳли чикса, жағи чарчагунча жаврайди. Ёқуб эса юз оғиз гапга бир оғиз қайтим бермайди. Ойхон айтгандай, Дилбар анчагина шаллақи, бекбурдроқ урукқа мансуб. Ёқуб уни индамай бўғиб ўлдиришга қасд қилгандек, гапирмай эзгани-эзган. Дилбар у билан уришиб хумордан чиқолмай, тез-тез пастдаги маҳаллага тушиб, ўз уруғи билан уришиб келади.

Бир куни Ёқуб машинасини патиллатиб бозордан қайтди. Катта жанжалга хумор бўлган хотини, енгини шимариб уришишга чоғланди. Дастурхон устида асаби бузилиб, сўроқ қила бошлади.

- Ола сигирдан қанча фойда қолди?
- Нима ишинг бор? Ола-а-а!
- Оласигирни бир челақ сути бор эди?
- Буники йўғаканми? – ғулдиради Ёқуб.
- Икки коса кўк сут берди, холос. Касалга ўхшайди. Ола сигирдан қанча фойда қолди?
- Ўттиз минг.
- Ўттиз минг фойдага ка-а-атта сигирни топшириб келдингизми?
- Ола-а!
- Қачон сут-қатикқа ёлчиймиз, дадаси? Ғунажинларни, бузоқларни олиб-сотаверинг. Сигирга тегманг!
- Хўп! Э-э-э!
- Ёқуб деворга суянганча ўтирган жойида ухлаб қолди.

* * *

У кўча-кўйда ичиб-чекиб ёки хотинлар олдида “иш” кўрсатмайди. Топган-тутганини уйига ташиб келади. Султон айтмоқчи, Ёқуб ҳақиқий пок виждонли каламуш. У доим қайнилари қуршовида юради. Ўртанча қайниси Толиб, Ёқубга панд бериб, бир молнинг пулини еб кетди. Ёқуб орани очиқ қилиш мақсадида тортишиб жанжал бошлади. Хотини ўз инисига жон тортиб уни бу йўлдан қайтарди.

– Оларсиз шу ордона молни пулини, – деди у хафа бўлиб. – Бегонага кетмабди-ку? Ахир сизни шу акаларим етаклаб одам қилиб юришибди. Мол-қўй, мошина, ховли-жой, дастмоя пулимиз бўлса... Беришар шу пулни мавриди келса... Ана, жонажон укаларингиз бор-будидан айрилиб, қозонини сувга солиб ўтирибди. Жа “КамАЗ” олиб, “Жигули” миниб керилиб кетишганди. Ойхон сузилганларини айтмайсизми! Мақтанманг кўп, овсин, жўжани кузда санаймиз дегандим. Айтганимдай бўлди.

- Ҳозир уларни нега тикиштирасан? Толибдан гапир! – деди Ёқуб ўдағайлаб.
- Э, керилманг! – бўш келмади Дилбар. – Иниларингиз ҳозир очидан ўляпти. Қорнингиз тўйганига, ховлингиз сотилмаётганига шукур қилиб ўтираверинг!
- Уларни бир йўклаб қўяймикин? Ола-а-а! – ташвишланди фикри бўлинган Ёқуб, бирдан жигарларини эслаб.

– Нима?! – аччиқланди Дилабар. – Эсингиздами?! Онангиз бизни битта тешиқ тоғорани тенги қилмаган. Султонни ҳашарга айтганимизда келганмиди, а? Келганмиди?

– Ола-а-а, – ғижинди у. – Мен сенга келган дедимми?

– Мени акаларим бўлса, бу ерда туну кун меҳнат қилишган. Лойларга беланишган.

– Пул бергандим-ку.

– Вой-вой-вой?! – лабини бурди Дилбар. – Ўша пулга мардикор ишлайдими? Ҳамма берган пулингиз бир бўлиб, тўртта устани тўрт кунлик ҳақи. Улар бир йил ишлаган бу ерда. Ҳа! Бир йил!

– Йўғэ-э! Ола-а-а! – хўмрайди Ёқуб. – Худди Толибга ўхшаб алдайсан-а-а! Лекин тунда бу сўлоқмон эр белини уқалаб ўтирган Дилбарга дили юмшаб кўрғон беради². У нима деса рози бўлиб, уйку аралаш маъқуллаб ғўнғиллайди, танаси яйраб аллаланган чақалоқдек уйкуга кетади. Бундай ғаройиб гипноз таъсиридан нафақат Ёқуб, ундан зўрроғи ҳам соғ чиқолмаган бўларди.

* * *

Карима хола билан бу қорамағиз юзли келин йиғинларда бир-бирларининг кўзларига қарамай кўришадилар. Эни ва бўйига бир қарич кўринадиган Дилбар Карима хола қошида ёлғон тавозе сақлаб, хушомад гап қилади. Эл кўзига ўзини хокисор, меҳрибон келин қилиб кўрсатишга уринади. Ахир унда ҳам қиз, ўғил бор, эртага бировнинг эшигига супурги кўтариб боради. Кампир эса йўкотадиган ҳеч нарса йўқ. У дуч келган жойда келинини очиқ-ойдин гап билан узиб олади. Муғомбир Дилбар эл-юрт олдида сир бермай, бу томошани ҳазилга айлантириб хиринглайди.

Пирмат чолнинг набира тўйида, адиркўчалиқ ва қорачўққилиқ меҳмонлар бир уйга ўтиришди. Бир томонда Карима хола, Ойхон, Насиба, Зоҳида, Захро, иккинчи томонда Дилбар ва қорачўққилиқ келинлар жойлашдилар. Карима хола олди-қочди аския-пайровлари билан меҳмонларни узоқ кулдирди. Дилбар қарзга ботиб ҳолдан тойган ғариб қайнона ўрнида мақтанчоқ эшонойимни кўриб, тилини тишлади. “Отдан тушсаям эгардан тушмайди-я кампир ўлгур!” – деб ўйлади у.

– Шўрқишлоққа хотин ўғирлайдиган дев келса, биринчи Қорачўққига келаркан, – деди Карима хола қошини қоқиб, бўянган келинларга сирли тикилиб.

– Ҳа-а-а-а!! – уни тезлашди хангоматалаб аёллар жўрликда.

– Нега Карима хола? – ўсмоқчилади бир муғомбир жувон.

– Шу десангиз, қорачўққилиқ келинларни девдан қизғонадиган қайнонаси йўқ экан-да!

Меҳмонлар қотиб қулишди. Қорачўққи баланд адир устига жойлашган янги маҳалла бўлиб, у ердаги ҳамма оилалар ёш. Қайнонаседан қочган келинлар ўз билганича кун кечиради. Қариси йўқ маҳалланинг париси йўқ дейдилар. Дилбарнинг маҳалласи бефайз. Бу аския маъносидан қитмир аёллар холанинг Дилбарга меҳри йўқлигини англаб қолдилар.

Меҳмонлар баробар кўзғалишди. Ёқуб эски “Москвич” машинасини патиллатиб, хотинини олиб кетишга келди. Дилбар ҳамманинг олдида керилиб, орқа ўриндикқа ўтирди ва қайнонасига ишора қилди.

– Юринг, ойижон, сизниям ташлаб ўтамин.

– Кўйинг, қизим, кўй-эчки қамайдиган мошинага мени қамаманглар. Икки қадам юрсам уйимга етаман, – деди хола ва Ёқубга ништарини санчиб олди. – Ҳа, ўғлим, сенам тупроқдан ташқарида юрибсанми? Бемаҳалда якка-ёлғиз қолиб кетма. Эҳтиёт бўл. Дилбарни этагини маҳкам ушла. Шундан бошқа киминг бор, болам?

² Кўрғон беради – енгиледи.

– Чиқмайсизми мошинага? Ола-а-а!

Ёқуб бу ердан тезроқ кетмаса иши ланж бўлишини тушуниб, моторга ўт берди. Машина патиллаб тўйхонадан узоклашди. Ёқилғи қамалиб қолиб, мўрисида кетма-кет паққиллаб овоз чиқди. Карима хола эса қўшнилари Захро ва Зоҳидани яна кулдирди.

– Ана, болагинамга зўр келиб орқаси пақиллаб кетди.

– Касали бор-да, ойижон, – деб кулди техника сирларидан хабардор Ойхон.

* * *

Карима хола янги хабарни эшитиб юраги эзилди. Шокирнинг дўстлари у билан орани очик қилмоқчи бўлишибди. Бу дегани, Шокир яна бир миллион сўмдан ортиқроқ қарз тўлаши керак. Шокир ғамга ботиб, бошини кўторолмай ётиб қолди. Хола ноилож катта ўғли Ёқубни маслаҳатга чақирди. Ёқуб машинасини қалдиратиб келиб, дарвоза олдида тўхтатди. У ҳар хил хаёлга бориб, ҳадиксираб уйга кирди.

– Ҳа-а? – деди супада ўтирган отаси ва онасига қараб. – Қалай?

Ёқубнинг саломи ҳам, ҳол сўраши ҳам шу бўлди. Карима хола уни ёнига ўтқазиб олиб, бўлиб ўтган воқеаларни бир сидра айтиб берди. Ёқуб хомуза торта-торта эшитди. Қулоғига гап кирмас, эртанги бозорга қайси молни олиб бориш ҳақида ўйларди.

– Мени эшитяпсанми? – хомушланиб сўради онаизор.

– Ах? – унга диққатини бурди Ёқуб ва дарров ўзини ўнглади. – Ҳа-а-а.

– Ҳовлимизни сотамиз шекилли, ўғлим.

– Нега сотасизлар? Ола-а-а – афтини буриштирди Ёқуб.

– Бир миллионни тўлашга пулимиз йўқ-да, ўғлим. Ҳовлини сотмасак бўлмайди. Нархи уч миллион эмиш. Сендан ўзга сигинадиган кишимиз қолмади, – деди хола. – Шунга нима дейсан?

– Нима дейман?

– Бирор нарса десанг-чи? Ўзинг туғилиб ўсган ҳовли-ку бу!

– Ола-а, буни билиб турибман.

– Билиб турган бўлсанг ўйлаброқ гапир!

– Нима дей?

– Пул бериб турасанми бизга?

– Билмасам...

– Пуллар сеникимми? – қони қайнаб ғазабланди Карима хола. – Уйдаги молларинг икки миллионга етиб қолар?

– Хотиним билади-да, ойи, – деди Ёқуб уялмай-нетмай.

– Сен эркакмисан ўзинг?

– Шунақа-ю, бемаслаҳат иш қилиб бўлмайди-да.

– Хотининг унамайди барибир.

– Қайниларимдан сўрай-чи.

– Ўзингча бирор нарса десанг-чи.

– Бир гап айтолмайман дедим-ку! Ола-а-а! – ғазабланди Ёқуб. – Ҳамма ишни Шокир қилди. Пулни биз тўлаймизми, ойи?

– Бу барибир бермайди, онаси, – деди супада ёнбошлаб, суҳбатни тинглаётган Раҳмон амаки энсаси қотиб.

Карима хола барини тушунди.

– Ҳой, гаранг! – деди кўрсаткич бармоғи билан унинг пешонасига нуқиб. – Сенам одаммисан? Шундай қийин кунларимда менга кор келмасанг, қачон кор келасан? Хотининг сенга ахлатини едириб қўймаса шундай бўлиб қолармидинг? Ахир қайтариб берамиз олган пулимизни! Хўпми? Лоақал қарзимизни ярмини тўлагин.

- Хотинимдан сўраб кўрай-чи, ойи! Ола-а-а! – ғазабланиб қичқирди Ёқуб.
- Нега менга бақирасан?! – баландроқ келди хола. – Ўғил бўлмай ҳар бало бўлгур! Бизга жонинг ачийдимми ё йўқми?
- Қачон келсам жанжал! Қачон келсам мени ғийбатим! Хотинимгаям кун бермасдингиз! Шу ердан кўчиб кетиб қутилганман! – йўғон овозда чўзиб-чўзиб бақира кетди Ёқуб. – Хотиним иккаламиз ўлиб берсак, болаларимиз етим бўлса, кўнглингиз ўрнига тушадими? Шу ғурбатхона ҳовли эсимга тушса юрагим эзилади! Сотилса-сотилиб кетар!
- Пул берасанми? – ўшқирди Раҳмон амаки. – Берасанми, бола?!
- Билмадим дедим-ку!
- Бермасанг кўзимдан йўқол! Бу ерда бўқирма, итвачча! – қўл силтади амаки. – Йўқол уйимдан!

* * *

Ёқуб машинасини чанг кўчалардан ҳайдаб бориб, адир орасидаги йўлдан бурилиб, Қорачўққи йўлига ўтди.

“Сенлар мени, адир устидаги дашту биёбонга ҳайдадинглар, – дея ўйлади у. – Арзимаган ёрдам бериб, ҳамманг четга чиқиб олдинг. Уй-жой қиламан деб, кечасию кундузи юртма-юрт, бозорма-бозор изғидим. Ўзимни тиклаб олгунча она сутим оғзимга келди. Ёрдамим керак бўлганда эсинга тушдимми? Ола-а-а! Мен қайниларимни кўзига мўлтираб, бозор юришни ўргандим. Шуларга суяниб уй қурдим. Қайси биринг қарашдинг? Кўкрагимга офтоб текканда, топганимни сенларга бериб, яна оч қорин билан ҳансираб югуриб юрайми? Ҳеч қачон. Шокир бузукни касрига ҳамма иш орқага кетди. Ҳали Султон валакисалангни уйлантириб қўйиш керак. Унга пул бериш керакдир? Оласан-а, оласан... Мени болаларим келса кел демайди. Ҳамма меҳрини Шокирни боласига беради. Қизларини боласи келса, эркалатиб бошига кўтаради. Мени учта боламга бўлса кўз қирида қарайди. Хотинимни ёмон кўрсанг, боламниям ёмон кўрасанларми? Сенларга набира-ку. Менга деса ўлиб кетмайсанларми! Сенларни уйинг уй эмас, жиннихона. Яна оқсуякмиз деб керилганига ўлайми...”

Машина адир устидаги асфальт йўлдан Қорачўққи томон елиб боради. Баланд адирдан ям-яшил Шўрқишлоқ кафтдек кўринади. Ёқуб хом ғиштдан бўлса-да, бежирим қилиб қурилган, оқлаб бир оз жило берилган ҳовлисига етиб келди. Экиб қўйган икки юз туп тераги икки том баробар ўсган. Машина овозини эшитиб, катта ўғли Бобур, кичиги Шерзод ва кенжатай Шохиста чопқиллаб кўчага чиқдилар. Фарзандлар оғушида Ёқубнинг дили яйраб кетди. Қўшнилар тўпланиб туришганини кўриб, иштонсиз қизчасини уйга ҳайдади.

- Бор, уйга кир, иштонингни кийиб чиқ, қизим!
- Сиз билан бораман, – кўнмади қизи.
- Бобур, укангни кийинтириб чиқ, ўғлим, – катта ўғлига буюрди. – Нега иштонсиз юрибди уканг? Бу аҳмоқ ойинг қаерда ўзи, Шерзод?
- Молларга қараяптилар, – деди Шерзод ва укасини туртди. – Уйга кир!

Ёқуб қўшнилар томон юрди. Асли у, битта Раҳмон амаки эмас, қорачўққиликларнинг ҳам конини қайнатиб туради. У фойда чикмайдиган ишга сира бош қўшмайди. Аҳрор ҳисобчи ҳаммани тўплаб ҳокимга боришни маслаҳат солди. Шу қаторда Ёқубни ҳам даврага тортди. Бир тўда қорачўққиликлар бир ёқадан бош чиқаришди. Ёқуб ўзини олиб қочди. У Дилбарнинг олдидан ўтиши лозим эди.

– Ёқубжон, – деди ёши элликдан ўтган оқсоч Аҳрор. – Бу ой бизга умуман сув келмади. Мен қўшниларни тўплаб ҳоким олдига кетяпман. Сизни ўрикларингиз баргини ташлай бошлабди. Ҳадеб ўзингизни гўлликка урманг.

- Ким тортяпти, ака, – деди Ёқуб.

– Эрта-индин бодомлар ҳам баргини ташлаб юборади. Шу боис ҳоким билан бир чўқишиб олайлик. Сувимизни чиқариб берсин. Насосни таъмирлашга ҳалиям пул ўтказмабди.

– Ола-а! – ташвишланди Ёқуб. – Ўтган гал борганимизда Қурбоналиев хафа бўлди, Аҳрор ака.

– Бу ерда олтмиш хонадон экин-тикинидан айрилди. Дарахтларимиз қуриб қолса бу жазирамада нафас ололмай қоламиз, – деди куйиниб Аҳрор. – Ёки буни сизга қизиги йўқми? Вақт ажратинг, Ёқубжон. Кемага тушганни жони бир.

– Вақт қайда дейсиз. Мен эрта бозорга бораман. Молларни ювишим керак. Бозорни биласиз-ку!

– Қонимни қайнатманг, ука, – аччиқланди Аҳрор. – Эл бошига иш тушганда мадад бўлинг. Жуда бўлмаса яхши кунингизда ошингизни еймиз, ука. Бирга бориб, сизам бизга далда бўлиб туринг. Ёки паст қишлоққа тушиб, отангизни уйида яшамоқчимисиз? Бу ҳовли-жойингиз қуриса қуриб кетаверсинми?

– Ола-а-а! Ҳеч қаерда тинчлик йўқ, – ғулдиради Ёқуб.

– Буни паст қишлоқдаги ота уйи яқинда сотилади, – деди қўшниларида бири. – Раҳмон акам ўзи шу ерга кўчиб чиқса керак. А, Яшка? Тўғрими?

– Ола-а! – ғазабланиб ғийбатчига ўқрайди Ёқуб.

* * *

Қони ҳеч кимга қўшилмаган Ёқуб бу ишга ҳам қўшилмади. Қорачўқкиликлар ҳоким қабулига ўзлари кетишди. У эшикдан кириб, бу хабарни айтиши биланок:

– Катталар билан ўйнашманг, – деди қўлини бигиз қилиб Дилбар. – Бир кунмас бир кун ҳокимга ишингиз тушар?

– Тушар, – деди тусмоллаб Ёқуб.

– Қурбоналиевни назаридан қолманг – тўхталиб мақсадга кўчди Дилбар. – Ойингиз нима дейди?

– Бир миллион пул керак эмиш.

– Нима?! – сапчиб тушди Дилбар. – Жанжалга чақиришса бора кўрманг. Айтгандай, ҳозирок ойимларниқига бориб келинг. Арзон кунжара келганмиш. Акам бир тонна гаплашиб берармиш. Бора қолинг.

– Бўпти, – йўлга отланди Ёқуб. – Зўр иш бўпти-да.

– Ҳа, айтгандай, – тугун узатди Дилбар. – Манави мантиларни ойимга ташлайсиз. Кейин тезроқ қайтиб келинг. Иккинчи таомни ўзимиз еймиз. Қорнингиз тўқми?

– Қорним оч-у, кел майли, олдин бориб кела қолай.

– Онангиз тушлик едирмай жўнатдимми? Мени онам бирор марта шундай қилганмиди?

– Бўпти, кўп вайсама, – деди Ёқуб.

У тугунни олиб, машинасини елдириб йўлга тўшди. Ёқуб хотини ва қайнонасида мамнун. “Биров қадрингга етмаса, биров етар экан, – дея ўйлади у машина моторини ўчириб. – Ота-онамдан кўрмаган яхшилиқни шулардан кўрдим. Дунёда яхши одамларам бор”.

Мотори ўчирилган машина товуш чиқармай, нишоб йўлдан ғалтакарава каби ғириллаб борар, Ёқуб қайнонаси ҳақида ўйлаб ширин антикар, рулни бошқарар, бурилишларга етганда тормоз тепкисини босиб-босиб қўярди. У уч километрлик йўлни доим шундай усулда босиб ўтиб, куйида жойлашган Шўрқишлоққа тушиб боради. Бу нодон ўғил бир ҳақиқатни тушунмайди. Онаси ҳеч қачон пишиб турган овқатни едирмай туриб, уни юмушга юборган эмас. Агар Дилбар Ёқубни Карима хола севгандек севганида, аввал қорнини тўйдириб, кейин онасиникига юборган бўларди. Лекин Ёқуб қорни тўйгач, чарчоқ ва таом таъсирида оёқ-қўли бўшашиб ухлаб қолади. Натижада, Дилбар ўз онасига илинган таом, айтилган вақтида ўз

манзилига етиб бормайди. Дилбар, Ёкубнинг хулқ-атворини жуда пухта ўрганган, қандай “қамчилаш” ва “хала санчиш”ни яхши билади. Ўта оқилона услубда, ўз эрини миниб олган бу аёл ўзи ҳам тинимсиз меҳнат қилади. У ўз оиласини она асаларидек асрайди. Шу оила учун куйиб-ёниб яшайди. Хоҳлаганида захрини солиб, хоҳлаганида асал тутқазади. Лекин у ўз қайнонасидан кўп қарғиш олмоқда эди. Балки қариган чоғида ўзи ҳам келинларини қарғаб ўтар, ахир, бу дунё қайтар дунё дейдилар.

– Онангиз, никоҳимиз куни атига битта мошина жщнатган, холос, – дея тез-тез гина қилиб туради Дилбар. Қариндошларимни тўй куни усти очик мошинада олиб келишган. Ўзимгаям шунақаси хизмат қилган. Одам хўрланса шунчалик хўрланар-да!

– Ола-а-а! – уф тортади Ёкуб. – Ўшанда битта сен хўрланибсанми! Менам хўрланганман, хотин! Ҳадеб эслатаверма! Уфф!..

* * *

Карима хола гинахонликда келини Дилбардан қолишмайди. Шўрқишлоққа ўзини қандай тушириб олиб келишганини эслаганда ҳасратидан тутуни чиқади. Қони қайнаган Раҳмон амаки нос чекиб, бақириб бермагунча жаврайверади. Карима хола Эшондада эшоннинг шаҳарлик муридларидан бирининг қизи бўлиб, отаси камбағал косиб эди. Раҳмон ва Кариманинг тўйи бўлган йилларда, Эшондада эшон базўр тирикчилик қиларди. У чоғларда колхоз катталари қамалиб чиққан руҳонийга кўмаклашишдан хайиқардилар. Эшондада шаҳарлик келинни олиб келиш учун якка от қўшиладиган арава ҳозирлади. Чилдирмасини кўтариб, ўз ташаббуси билан тўйга етиб келган Тиллаҳон очик:

– Менам бораман, эшон ака, – деди. – Розимисиз ёки уйимга қайтиб кетаверайми?

– Энди... – деб томоқ кирди Эшондада эшон бир оз тараддудланиб. – Меҳмон атоийи худо. Шу яллага ҳожат йўқ эди-ю, аммо ўз оёғингиз билан келибсиз, бунинг ҳам бир ҳикмати бордир. Борсангиз бораверинг.

– Яшанг, эшон ака! – деди Тиллаҳон очикнинг сатанг дугонаси. – Тўйингизни қиздириб бир дуоингизни олайлик.

– Етти пуштингизга етадиган дуо оласиз, Тиллаҳон опа! – деб орага суқилди Қобил фронтчи. – Мени хотиним Санобар билан Ҳалима янгамам борадилар.

– Урро-о-о! – хоҳолади Тиллаҳон очик. – Тўйдан кейин отамлашарканмиз-да, фронтавик! Ҳа-ҳа-ҳа!

Ёши эллиқдан ўтган Тиллаҳон очик, қоп-қора, бақувват, овози йўғон, бир шиша ароқни ичиб, гўр-гўр кекириб, ўнгу сўлга оғишмай кетаверадиган эркакшода аёл эди. Бу қориндор паҳлавон хотин, намоз ўқишдан олдин ихлос билан таҳорат қилар, иштонининг липасидаги тухумдек носқовоғини ҳам бир бор сувга чайиб олиб, яна липасига қистирар, намоздан кейин каппа-каппа нос чекиб, ўз яқинларига охират азобларидан панду насихат айтиб, дўзах азоблари билан уларни кўрқитар, баъзан ўзи ҳам ўз ваҳимасидан кўрқиб кетиб, дўриллаб йиғлаб юборарди. Чилдирмани ҳамма сатанглардан кўра қаттиқроқ чалар, оғзини тўлдириб йўғон овозда ашула айтар, қўшиқ орасида кўзига ёққан йигитлару қизларга гап сотиб, “вой, жонингдан-ей, фалончи, қани мени ёшлигим!” деб хайқириб кўярди.

Ҳорунбойнинг қизи Ҳалимабегим, Қобил фронтчининг хотини Санобар чевар, Тиллаҳон очик, унинг яллаци дугонаси ва яна тўртта кампир, Эшондада эшондан оқ фотиҳа олиб, аравага ўтириб шаҳарга бордилар. Камтарона тўйхона мўъжазгина эди. Меҳмонлар тўкин дастурхон атрофида ўтириб, тўйиб еб-ичгач, қайтиш тараддудига тушдилар. Нортожи чинкироқнинг аравага ўтирган шаҳарлик келин ўқиниб йиғлади. Отасининг ночор дўстига келин бўлиш пешонасига ёзилган Карима тенгдошларидан жуда уялди. Бирорта ҳам дугонаси ёнига кириб, Шўрқишлоққа боришни истамади. Карима икки кўшни жувон кузатувида, кампирлар ва

яллачиларга қўшилиб, аравага ўтириб Шўрқишлоқ томон йўл олди. Кампирлар Тиллахон очик бошчилигида ёр-ёр айта бошлади. Нортожи чинқироқ бир қулоғи чиноқ, бақириб сўзлайдиган тўпори киши эди. У дала йўлида арава ҳайдаб, тўй ва маъракаларда жарчилик қиларди. Умри давомида шу хунаридан бошқа бирор ишни қойиллатолмади. Шўрқишлоқдан четга чикмаган, ўнг қўл ва чап қўл қоидаларини тушунмайдиган ўқувсиз аравакаш, шаҳар кўчаларидан ўтиб, Шўрқишлоққа етиб келгунча йўлдаги аравакашлару ҳайдовчилардан кўп дакки еди. У катта тошйўлдан Шўрқишлоқ томонга бурилиб, пахта даласини кесиб ўтган тутлар қатори орасидаги йўлдан бораётганда, ғазаби қайнаб тил-забонсиз отни аямай савалади.

– Чўх, оққулоқдан қолган ҳароми! Кўзингга қараб юрмайсанми?! Сени касрингга ҳаммадан сўкиш эшитдим!

Эллигинчи йилларда бу қари отни Ислям татарнинг отаси, мана шу эски аравага қўшиб, колхозда гўнг ташиганди. Чинқироқ “оққулоқ” деб, Абдулла татарни назарда тутарди. От жонивор йигирма ёшдан ўтган бўлса-да, ҳали ҳам бақувват эди. Қаригач айёрликка ўтиб олган кучли от, бехос урилган қамчидан жони ачиб, шаталоқ отиб чопиб кетди. Чинқироқ шўрлик қари отнинг бундай кучи борлигини билмасди, аравани бошқоролмай қолди. Тизгинни зўр бериб тортгани билан хуркиб кетган от, бошини бир томонга қийшайтириб, тобора тезликни ошириб чопаверди. Аравада йиғлаб бораётган келинчак шўрликнинг қўрққанидан дами ичига тушиб, шотига ёпишиб калима ўгирди. Вағир-вуғур гап сотиб, чилдирма чалаётган кампирлар дод солишди.

– Тўхтат ҳаром ўлгурни, чиноқ ўлгу-у-у-ур!! – деб бақирди Тиллахон очик. – Ергина ютгур, аравадан тушиб олай, сочингни битталаб юлама-а-а-ан! Ҳа, онангни ... сени!

– Войду-у-уд! Войду-у-у-уд! – дея дод солишди ёпинғичли кампирлар. – Ким бо-о-р! Аравани тўхтатингла-а-а-ар!

– Э, бақирмангла-а-а-ар! – улардан ҳам баландроқ чинқирди аравакаш. – Отни хуркитмангла-а-а-ар! Отни-и-и-и!

– Парвардигор! – дея овозининг борича нола қилди Тиллахон очик. – Паранжи ташлаганим учун ўзинг кечир! Агар шу балодан эсон-омон қутилиб олсам, эскича ўқийман, отин ойи бўламан! Нос чекишни ташлайман!

Гилдирак йўл четидаги тошга урилиб, ўқидан чиқиб кетди. Арава бир томонга оғиб, кампирлар ва келин юмалаб тушди ва тўпроққа беландилар. Арава сал нарида тўхтади. Ўрнидан туриб, хуши ўзига келган Тиллахон очикнинг феъли айниди. Қўлига иккита муштдек тош олиб, энсасини қашлаб турган Нортожи чинқироқ томон чопди. Аравакаш буни кўриб ура қочди.

– Тўхта, халқ душмани! – дея бақириб унинг ортидан тош улоқтирди Тиллахон очик. – От савашни сенга кўрсатиб қўяман, шўртумшуқ! Тўхта-а-а! Ҳа онагинангни ... сени!

Тасодифми ёки эшонларнинг кароматиданми, бирор кишига ҳам шикаст етмади. Аёллар ўринларидан туриб, кийим-бошларини қоқдилар. Қўшниларида бири келинчак устига ёпилган чодирдаги чангни қоқиб, бағрига босди.

– Шўрим бўлмаса Шўрқишлоққа келин бўлармидим, янга, –дея йиғлаб юборди Карима.

Унинг ҳолига ачиниб, шаҳарлик кўшни жувонлар ҳам йиғладилар. Ҳорунбойнинг кенжа қизи Ҳалимабегим жуда бамаъни аёл эди. Келинга яқинлашиб уни кучоқлади.

– Каримахон, – деди у кўзларига термилиб. – Асло бундай деманг, ўргилай. Сиз келин бўлиб бораётган хонадон авлиёлар макони. Ота-онангиз шу хонадонга юкиниб фарзандли бўлишган. Отангиз билан эшон акамнинг дўстликлари охираг дўстлиги. Ҳозир рўй берган ҳодиса сизга бир умр дарс бўлсинки, сизни аравада боришингизни пиру устозлар руҳлари хоҳлашмади. Агар ақлингиз бўлса, қайнотангиз билан қайнонангизни хузурларига пиёда боринг. Катта аркону давлатга эга бўласиз.

Нортожи чинқироқни қувиб етолмай, эркакчасига сўкина-сўкина ортага қайтган Тиллахон очик, тўпроққа беланган чилдирмасини ердан олиб, дўпиллатиб чангини қоқди. Асабийлашиб,

кўйлагининг этагини шимарди, липасидан носқовоғини олиб, бир чеким нос отди.

– Вой онангни эмгур! Рухонийни тўйида ўлиб кетишимга бир баҳя қолди-я! Ҳа, ошсирамай ўлай! Эшон барибир ароқ қуйиб бермайди!

– Боя чекишни ташлагандингиз-ку, очиқ?! – қаҳ-қаҳ қулди Ҳалима бегим.

– Э, ўртоқжон, – қўл силтади сатанг. – Жони кўзига кўринганда одам нималар демайди. Бир пиёла ароқ ичволганимда настроением ўрнига келган бўларди.

– Самад полвонга айтаман, бугун сизга ароқ қуйиб беради! Чалинг чилдирмангизни, ўртоқ! – дея буюрди Ҳорунбойнинг қизи ва Санобарга юзланди. – Ўйнанг сизам, чевар! Акагинамни тўйларини шу ерданоқ киздириб борайлик.

Тиллахон очиқ чилдирмасини чалиб қуйлаб юборди. Ҳалимабегим ва Санобар чевар ўйинга тушиб, келинни орага олганча Шўрқишлоқ томон юрдилар.

Ўнинчи боб

Дўстлик

Шўрқишлоқ табиати ғоят сўлим. Қишлоқ ўртасидан жануб томонга қуйилаб оқувчи сойнинг суви жуда кам. Қадимги аждодлар сувга ташна бўлиб яшаганлар. Эндиликда қишлоқ яқинида катта ва кичик каналлар оқади. Қишлоқда илгари юзтача хонадон яшаган, холос. Ҳозирда эса пасттекисликда мингдан ортиқ, адирликлар устида уч юзтача хонадон жойлашган. Бу хонадонлар ва экин ерлари каналдан тортиб чиқарилувчи насос сув билан суғорилади. Илгари қишлоқ марказида битта мактаб, битта дўкон, битта маиший хизмат кўрсатиш уйи, битта медпункт бўларди. Қишлоқ халқи рўзғор ташвишида туман марказига қатнаб умри ўтарди. Марказдан узоқда жойлашган барча қишлоқларда “учар” йигитлар ҳожат чиқариш учун керакли нарсаларни шаҳардан етказиб келишарди. Мана шундайлардан бири Шокир, майда-чуйда темир-терсақларни йиғиб келавериб, Зуннур эшондан қолган табаррук ҳовлини ажойибхонага айлантирди. Бу баттол эшонзода ҳамма нарсани сотарди ва сотиб оларди.

Бир куни Раҳмон амаки билан шаҳар бозорида кезиб юрган Шокир битта подшипникни харид қилиб халтасига солиб олди.

– Бу темирни нима қиласан? – деб сўради амаки тушунмай.

– Сатимбой тракторчига пуллайман, – деди Шокир.

– Сени шунақа бола бўласан, деб ўйламагандим, – аччиқланди Раҳмон амаки. – Зуннур эшон ўз авлодидан сенчалик фойдахўр чайқовчи чиқишини билганида, жойномозига ўт қўйган бўларди!

Шокир илжайиб қўя қолди. У барибир ўз билганидан қолмасди. Эртасигаёқ подшипник хабарини эшитган Сатимбой Шокирни излаб келди. Унга уч баробар кўп пул тўлаб, раҳмат айта-айта подшипникни олиб кетди. Шокир яхшигина механик, ҳайдовчи, ҳунарманд, тижоратчи ва чидамли деҳқон эди. Қурилишга борса андавани қўлга олиб, девор сувокқа тушиб кетар, пул унса лой қориб ғишт қуйишдан ҳам қайтмасди. Хотини Ойхоннинг айтишича, ухлаб ётганда ҳам қўл бармоқлари қимирлаб турармиш. Бирор ишни бошласа, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам шошилтириб қийнаб юборади. Илк мустақиллик йилларида у ўз оила аъзоларини жамлаб, икки гектар ерни ижарага олиб деҳқончилик қилди. Ижарачилар орасида катта хирмон кўтарди. Пулларни эса сарфлашга шошилмади. Пулга мухтож бўлиб қолган кишиларнинг ишдан чиққан энгил машинларини сотиб олиб, ҳовлига судратиб келтирди. Раҳмон амаки бундан норози бўлиб жавради:

– Нега юрмайдиган мошиналарни олиб келдинг, жинни?! Қолган пуллар қани?!

– Ҳаммасини запчаст олишга сарфладим, – деди Шокир.

– Ҳа, жинни, каллаварам! – бақирди ота шўрлик. – Умримда бир марта бой бўлувдим, совурдинг! Ҳа, аблах савдогар! Чув туширдинг мени! Чув туширдинг!

Шокир аввалига хунар-техника билим юртида ўқиб, кейинчалик ўртоғи қрим-татар йигити Фиратнинг устахонасида ишлаб, машиналарни таъмирлашни яхшигина ўрганган. У тузган режа ҳам ёмон бўлиб чиқмади. Қиши билан тинимсиз меҳнат қилди. Орадан уч ой ўтгач, шўрқишлоқликлар ҳайратда қолишди. Олтита енгил машинани таъмирлагач, уддабурон Шокир, уларни вилоят марказидаги катта бозорга олиб чиқди. Бир “Жигули”ни ўзида қолдириб, бештасини сотди. Ўрнига битта “КамАЗ” сотиб олди. Алғов-далғов даврда келган шу омади туфайли иши юришиб кетди. Укаси Султонни ёнига олиб, машинасида юк ташиб, мевафуруш савдогарларга хизмат қила бошлади. Олдин қозоқлар ерини кезди. Кейин сибирликларга витамин ташиб бойиб борди. Атрофига бирин-кетин савдогарлар, боғбонлар ва деҳқонлар тўпланишди. Эшонзодалар тўғрисида тарқалган бошқа миш-мишлар эса тагсиз гап-сўзлар эди.

* * *

Савдогарликни орзу қилган ошна-оғайнилар, танишу нотаниш кишилар Шокир ортидан соядек эргашиб юришарди. Содик акаш, Алишер ва Ҳомиднинг хангомаларини айтаверсангиз тугамайди. хангома адоғига етмайди. Улар илк танишув чоғида Шокир ва Султонни шаҳар истироҳат боғига таклиф қилишди. Дид билан тузатилган дастурхон атрофида бешта тадбиркор давра куриб ўтиришди.

- Ака, – деди Султон, – нега булар бизни сийлашяпти?
- Биз билан бирга ишлашмоқчи, укаш, – деди у.
- Ўзимиз яхши ишляпмиз-ку? Нима қиламиз ортиқча ташвиш орттириб?
- Булар кўшилса нима бўпти? Карвон кўп, ризқи бошқа.
- Ўзингиз биласиз, – деди Султон.

Бир қадахдан ароқ ичиб, овқатланиб бўлишгандан сўнг, савдо услуги ва йўллари ҳақида сўз кетди. Ҳомид, Содик ва Алишер Россия бозорига мол юбориб кўришмаган, дастмоялари озлиги учун ҳар нарсадан ҳадиксираб иш юритардилар.

- Эҳ, Шокиржон, пичоқ бориб суякка етди, – деди Содик акаш. – Бизам катта-катта пул топмасак бўлмас экан. Мурувватингизни дариф тутмай бизни етакланг, иним.
- Ризқимга шерик кўшилди деётгандирсиз? – кулди Ҳомид.
- Бировни ризқини биров еёлмайди, – деди Шокир.
- Раҳмат, – деди барваста Алишер куллуқ қилиб. – Яхши одам экансиз.

Содикнинг ёши қирқ бешларда. У тепакал, қориндор, ингичка овозли, ҳасраткаш киши. Хурсанд ўтирганда ҳам хўрсинаверади. Жаҳли эса бурнининг учида туради. Биров билан муомала қилса, етти букилиб, мулозаматни меъёридан ошириб юборади. Ёнида турган киши ҳам бу ҳолатдан хижолатга ботади.

– Болалар катта бўлиб қолишди, – деди у кайфи ошгач, тили равонлашиб. – Замон мана бундай бозор иқтисодиётига ўтиб кетди. Ўзинг учун ўл етим, деган замонга келиб қолдик. Кўпроқ ишлаб, камроқ емаган ниятига етолмайди. Биз кўзимиз кўр, йўл кўрмаган кишилармиз, ука. Мусофирчиликда бизларни қўллаб турасиз-да.

– Майли, – деди Шокир. – Исмоилжон, Набижон деган ҳайдовчи ошналаримиз бор, шуларни кўмакка чақирамиз. Сизларга юк тўплаб берамиз. Ҳаракат қилаверинглар. Бозорга борганда ўзим сотишиб қўяман. Сизни ёшингиз улуғ экан, ака. Элликдан ошганга ўхшайсиз.

– Соч эртароқ тўкилган, холос, – кулди Содик. – Сиздан бор йўғи ўн ёш каттаман. Хижолат қилмай, бемалол оғир ишларниям буюраверинг.

Алишер Султондан беш-олти ёшлар чамаси катта, қора тўриқ йигит. Ўртоқлари кулишиб, уни Алекс деб чақирадилар. Ҳомид эса уятчан, жуссаси кичик, қўйкўз, мўйлов қўйган, сипо

кийинадиган ёши ўттиздан ўтган йигит. У кўпроқ Султоннинг кўнглини олиш билан банд бўлди.

– Қисқаси, – деди у, – Шокир акамизни бизга худо етказди. Эҳ, Султонбек, сизни бахтингиз бор экан. Худо сизга шундай жаҳонгашта акани ато этибди. Бизларга ака насиб қилмаган. Бошимизни у тошдан бу тошга уриб яшаб келяпмиз-да, ошна.

Мақтабни зўрға тамомлаган қишлоқи Султон пачава, мақтовлардан мойдек эриб, акасига ғурурланиб қараб қўйди.

* * *

Шокир навбатдаги сафарда янги ҳамкорларни қўшиб олиб, яна битта қўшимча машинага юк ортиб Россияга жўнади. Тюменга мева олиб борувчи шоввозлар ўша кезларда салмоқлигина пул ишлаб топишарди. Шокирга эргашиб, шаҳарлик ҳамкорлар қаердан ва қандай усулда мева-чевани арзон олиш йўлларини ўргандилар. Янги таниш-билишлар орттирдилар. Улар ҳалол, одобли ва меҳнаткаш йигитлар бўлиб, бирорталари ножўя ҳаракат қилмас, ҳатто рус ерларида ҳам ўзбекча тавозени тарк этмас эдилар. Биринчи галги сафар давомида, Шокир янги ҳамкорларни қўй сурувини ҳайдагандек олдига солиб ҳайдаб юрди. Султон юк тўплаш мақсадида қишлоқда қолганди. Шокир уни ташлаб кетганига пушаймон бўлди. Бозорга етиб бориб, машиналарни тўхтатиб, юкларни туширишини тайинлаб, ўзи меҳмонхонага кетди. Меҳмонхонада жой ва тушлик ҳозирлатиб бозорга қайтиб келди. Юклар ҳамон туширилмаган, янги ҳамкорлар эса миллати номаълум маст кимса билан қизишиб тортишмоқда эдилар.

– Нима қиляпсизлар? – деди аччиқланиб Шокир. – Харидорлар келиб кетишяпти-ку! Бу алфозда кечиксак яхши бўлмайди. Ҳўл мева бу!

– Мана бу одам ҳеч нарсани тушунмасдан “йўқ” деб туриб олди! – куйиниб жавради Содик акаш. – Юкларни пажалиста туширайлик десам, “нет!” дейди! Худони зорисини қилдим. Мана, Алишержонам ётиғи билан тушунтирдилар. Ҳомид орага тушди! Тўғримми, Ҳомид?

– Жуда қайсар бола экан-да бу, Шокир ака, – тасдиқлади Ҳомид.

Энсаси қотган Шокир бозорда бемақсад кезиб юрувчи пиёнистани кетига бир тепиб ҳайдаб юборди.

– Пошёл отсюда!

Кайф пиёниста ҳиринглаб кулиб нари кетди. Ҳамкорлар анграйиб қолишди.

– Нима бўлди? – сўради Ҳомид. – Туширишга рухсат бердимми?

– Бу нега рухсат беради, ука, – аччиқланди Шокир. – Калланглар жойидами ўзи? Бу бола бозорда ишламайди. Тавба, жинниям одамдан бўларкан-да. Қутиларни туширинглар!

* * *

Кейинги сафарларда юз берган воқеалар бундан ҳам қизиқ. Қозоғистон йўлларида бораётган Содик бошчилигидаги “КамАЗ” машинаси, Шокирникидан олдинга ўтиб йўл босди. Шокир чарчаб қолиб, мизғиб олиш мақсадида орқа ўриндиқда ётди.

– Кечроқ уйғот, Султон, қўлим зирқираяпти, – деди у.

– Майли, бемалол ухлайверинг, ака, – рулга ўтирди Султон.

Олдинда бораётган машинани милиция олатаёғини кўтарган фуқоро кийимидаги йигит тўхтатди. Унинг қўлида уяли телефон бор эди. У Содикни машинадан тушириб, қўлини кўтартириб қўйди. Хўжақишлоқлик ҳайдовчилар – Набижон ва Исмоил Содикдан ҳам содда эдилар. Улар ҳам Содик акашга тақлидан қўлларини кўтариб машинадан тушдилар. Йўлтўсар йигит машина кабинасини тинтув қилиб, уч минг доллар солинган чарм кармонни топди.

– Буни мусодара қиламиз, – деди у рус тилида.

– Нимага? – норозилик билдирди Содик. – Бу пул ўртадаги пул. Болалар хафа бўлишади.
– Чево? – тахдидли бокди йўлтўсар.

Содик кўлини тушириб:

– Бу пулга биз ДСП тахта олмоқчимиз, – дея изох берди.

– Руки вверх! – буюрди йигит.

Улар кўлларини кўтаришди. Йигит йўл четида турган “Жигули” машинасига ўтириб жўнаб кетди. Беш минутлардан сўнг Султон, бошқараётган иккинчи машина воқеа содир бўлган жойга етиб келди.

– Ҳа? Нима гап? – сўради Алишер машинадан тушиб.

– Нега бундай турибсизлар? – ажабланди Султон.

– Ҳалиги, текширадиган киши уч минг долларни олиб кетди! – деди Содик мултираб.

– Ким? Нега?! – аччиқланди Султон.

Шокир уйғонибоқ вазиятни тушуниб етди. Ўзи рулга ўтириб газни босди. Бир соатлар чамаси қувишиб, йўлтўсар ортидан етишди. “Жигули”ни тўхтатиб, йигитни дўппослаб, ундан пулларни қайтариб олди.

– Тезроқ кетақолайлик бу ердан! – деди кўрқувдан дағ-дағ титраб Содик.

– Нега кетарканмиз?! – пулни эринмай санади Шокир. – Бу аблаҳдан ҳали солярка ҳақиниям ундириб оламиз.

Содик акашнинг Шокирга нисбатан ихлоси яна ҳам ошиб кетди. Ҳамкорлар ҳисобли дўст айрилмас қабилда иш тутиб, баъзан тушликка сарфланган чиқим устида ҳам талашиб-тортишардилар. Шокир бундай дўстликка ажабланиб кулиб кўярди. Султоннинг эса ғаши келиб, бу тирик-товонлардан тезроқ қутилишни истарди. Шокир кўпчиликнинг оши ширин, иши баракали бўлишини яхши биларди. Шу боис уларнинг камчиликлари ва хатоларини тез-да кечириб юборарди. Аммо замон чархпалаги чаппа айланди. Шокир етакчилигидаги савдо ишлари катта зарар билан яқун топди. Мана, вақту соати битиб, ғалвирни сувдан кўтарадиган пайт келди.

* * *

Шўрқишлоқликлардан панд еган жабрланувчи Содик акаш, арзу дод билан суд маҳкамасига кириб борди. Юрист уни илиқ муомала билан кутиб олди. Содик акаш унга бор ҳасратини тўкиб-солди.

– Пичоқ бориб суякка етди, иним, – деди у ўксиниб.

– Ҳа, – деди юрист, – пичоқ... пичоқ...

– Бу озмунча пулмас аммо.

– Ҳа, анчагина, – мудради юрист маъқуллаб.

– Шунини нима қилиш керак?

– Нима қилсангиз экан-а?

– Ким? – ажабланди акаш кифтини қисиб.

– Сиз-да, – деди у.

– Ҳа-да, шунини айтаман-да, нима қилишни билолмай қолдим! Замон адо бўлган экан, иним. Пичоқ бориб суякка...

– Совуқ курул бу... Буни кўйиб турунг, – деди юрист чимирилиб. – Хўп, сиз у одамга пул берибсиз. Уни ҳозир қарз тўлашга пули борми?

– Йўқ-да, – аччиғланди акаш, терлаб кетган ялтироқ бошини рўмолча билан артиб.

– Хўш, сиз кредитор банкмисиз? Бераётган суммангиздан наф олаётган бўлсангиз, нега давлатга фоизини тўламаяпсиз?

– Ким? Менми?

- Сиз-да.
- Ахир мен унга ҳаққимни олдириб қўйганман-ку? Нега бировга олдириб қўйган пулим учун давлатга фоиз тўлашим керак?
- Демак, сиз унга нақд пулни фоизга бермагансиз.
- Йўқ, бирга ишлагандик, унда каттагина ҳақим қолиб кетяпти, – тушунтирди у.
- Биз сизларга ўз ҳуқуқингизни таниб олинг деб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ югуравериш, туфлимиз йиртилиб кетди, – хафа бўлди юрист. – Нега унга ҳаққингизни берасиз? Ўртада шу савдони тасдиқловчи шартнома ҳужжатлари борми?
- Йўқ, – деди акаш.
- Демак, Шокир икковингиз ўз даромадингизни солиқ идораларидан, божхона мутасаддиларидан яширгансизлар. Икки кишимидинглар?
- Йўқ, тўрт кишимиз, – оғзидан гуллади Содик акаш.
- Демак, уюшган жиноятчилар гуруҳига аъзо экансиз, – аниқлик киритди юрист.
- Йўқ! Нега аъзо бўларканман?!
- Орангизда шунча кўп маблағ айланаркан, фойдангиз фалон пул экан, – аччиғланди юрист.
- Нега бу тўғрида биз беҳабармиз? Агар сиз давлат билан ҳамкорликда иш олиб борганингизда, ҳаром ҳаққингиз ҳаром қўлларга ўтиб кетмаган бўларди. Тўртовингизни батафсил ўрганиб, жиний жавобгарликка тортиш керак! Олган фойдангиз мамлакат ҳудудида етиштирилаётган маҳсулот эвазига келган. Ҳамкорларингиз ким?!
- Пичоқ Содик акашнинг суягига бориб етди. У юристга ялиниб-ёлбориб, бир амаллаб маҳкамадан эсон-омон чиқиб олгач, парвардигорга шукрона келтирди. Бир ой давомида Зоҳидани қизғонган Салимдек, Шокирда қолиб кетган пуллари ҳақида ўйлавериб, уйқусизлик дардига чалинди. Бир баҳонада ишдан ҳайдалган синфдоши, собиқ ҳуқуқшунос Асадилла разборчи ҳузурига борди.
- Пичоқ бориб суякка етди, синфдош, – деди у.
- Мениям, – деди юзи чўтир Асадилла. – Шўрқишлоққа қачон жўнаймиз?
- Эртагаёқ!
- Очиғини айт, Содик, пулни қанчасини менга берасан?
- Бу чўтир можаропараст ҳуқуқшунос, маълум ва машҳур милиция полковниги, марҳум Ҳақим Эрназаров кенжаси эди. Қамчисидан қон томган Эрназаровнинг ўғли хунуқлик бобида отасидан ҳам ошиб тушарди.

* * *

- Асадилла разборчи кўмондонлиги остида, ҳақдор ҳамкорлар қиличларини яланғочлаб, қарздор Шокир яшовчи Жанжалмахаллага бостириб келдилар. Асадилланинг шоколад рангли “Нексия” машинаси ҳасрат ва ҳароратдан чангги осмонга чиққан Адиркўчага бурилди. Машинада ўтирган Содик, Алишер ва Ҳомид ҳаяжон ва иссиқдан терга ботдилар.
- Бойвачча кўчасининг аҳволига қаранглар, – деди Асадилла ойнани беркитиб.
- Биринчи кўришганимиздаёқ мен буни сезгандим, – деди Содик. – Кўрмаганни кўргани курсин экан, синфдош. Одам ёруғ дунёга келгандан сўнг қонун-қоидага риоя қилиб яшаши керак. Ўзидан кетмаслиги лозим. Тўғримми?
- Тўғри-тўғри, – ҳамма бир овоздан маъқуллади.
- Содик сўзида давом этди.
- Бу бола ўша Маҳлиёсини деб ҳамма топган-тутганини бой берди. Айшу ишратга берилиб кетди. Савдогарларнинг пири ким? Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдирлар. Савдо ҳаром-ҳариш ишни ёқтирмайди.
- Албатта, – унга жўр бўлишди ҳамроҳлар.

Содик акаш ногоҳ ўз гуноҳларини ҳам эслаб қолди шекилли:

– Ўзинг кечир, билиб-билмай қилган гуноҳларимизни, – деб ғулдираб, уни ўчиб қолди.

– Шунчалик бой бўлибсан, – дея улоқни илиб кетди Алишер афсусланиб, – шу тупрок кўчани асфальт қилиб қўймайсанми? Битта дўкон курдириб, лоақал сув сотсанг, бола-чақангни оғзи қимирлаб туради. Эл-юрт бундан наф олади. Хотин олишига меням қаршилигим йўқ. Майли, қандини урсин! Аммо энди бола-чақаси аҳволи қандай кечади? Уйи сотилиб кетса-чи?

– Шокир акамга қийин бўлди–да, – ачинди кўнгилчан Ҳомид.

Асадилла машинани ҳайдаб Шарофнинг эшиги олдидан ўтаётганда, Олапар хужумга чиқиб, ўзини берк ойнага урди ва қаттиқ ҳуриб юборди. Асадилла чўчиб машинани четга олиб қочди. Машина йўлдан чалғиб, ўнг томони билан чуқур ариққа тушиб қолди.

– Оббо! – уф тортди Асадилла. – Расво бўлди-ку...

– Ойна ёпиқ эди. Нега қочасиз, барака топгур, – тергади Содик. – Ким айтади сизни разборчи деб! Ҳайф сизга, э-э-э, синфдош!

– Тур йўқол! – эшикни очиб Олапарни сўқди Асадилла. – Эгангга ўхшамай ўлгур...

Оғиз югуруги ошга, тил югуруги бошга дейди шўрқишлоқликлар. Самад полвон ва Ҳалима бегимнинг арзанда қизи Захро дўмбоқ дарвозадан чиқиб, бу ғалати меҳмонларни ажабланиб томоша қила бошлади. Ўз шаънига айтилган ҳақорат сўзларни эшитиб, асилзоданинг қони қайнади. Қўлини белига тираб, оёқларини кериб гезарди. Гавдаси катта, кўйлақлари кенг, биллақлари йўғон, кўзлари кичкина, юзи катта, қоши қалин, сочи хурпайган, оёғида эрининг катта калиши, иштонининг бир почаси узун, бири букланиб қолган, ёши эллиқдан ошган бу уришқоқ хотинга худо берди. Қишлоқни бошига кўтариб шанғиллаб, азиз меҳмонларни ҳақоратлай бошлади.

– Чево-чево?! Ҳу ота-бувангни оғзига варанка қўйиб!..

– Кимни?! – ғазабга минди разборчи Эрназаров. – Меними?!

– Э, биттангга овора бўлиб ўтирайми! Ҳаммангни! – бақирди Захро. – Ҳа, сениям оғзингга варанка қўйиб!..

Шаҳарлик нозиктаъб меҳмонлар Шўрқишлоқ заифасининг оғзидан отилиб чиқаётган ҳақоратларни эшитиб, вужудлари музлаб, қон босимлари пасайиб, машина ўриндиқларига қапишиб қолишди. Бир замонлар суд залидаги одамларни оғзига қаратиб, ҳеч кимга гап бермаган, бадбашара ҳуқуқшунос Асадилла Ҳакимович ҳоли айниқса танг бўлди.

– Вой, парвардигор, бу қишлоқ қандай қишлоқ?.. – минғирлади у.

– Бу ер Шўрқишлоқни Жанжалмаҳалласи! Билдингми?! – тобора авжга чиқди Захро. – Ҳе, эпласанг минмайсанми савилингни! Нега бизни ўртага қўшасан?! Ҳу, кўзингни олиб қочмай ўлгур! Ҳу, қирилиб кетгур! Агар ҳозир эримни чақирсам, ҳамманг налева-направа учиб кетасан! Бизни кимлигимизни сен билиб қўйибсанми?!

– Вой кечиринг, опа-а! Билмай қолдик! Ғафлатда қолдик! – мазахлаганнамо энгашиб таъзим қилди Асадилла ва ўз оғзига урди. – Яна гапирасанми, думба чайнагур!

– Ҳа илоё жаққинанг ғишт парчани чайнасин! – Захронинг барибир хумори босилмади чоғи, бурилиб итига буюрди. – Ол, Олапар, ер ютгурларни! Ол!! Бос!!

Олапар бекаси ҳар бақирганда ундан баландроқ хурар, хезланиб олдинга чопар, ҳовлига кириб кетар, яна шошилини қайтиб чиқарди. У мана шу хунари билан Шарофга жуда ўхшайди. Шароф ўз хотини билан уришганда, ғазабланиб Захронинг устига бостириб боради, кейин зарда қилиб, ухлаш хонасига кириб, диванга ётиб олади. Аммо ўзини босолмай хонадан қайтиб чиқиб, худди ўлдириб қўядигандек унга ташланади. Лекин енгил туртиб, яна ортга қайтади.

Олапар шундай алфозда ўзини зўрға босиб турганди. Буйруқ далда бўлиб, ириллаганча Асадиллага ташланди. Асадилла эшикни ёпиб олди-да, сигнални “ба-ба”лата кетди. Кучли овоздан чўчиб кетган Олапар, бирдан думини кетига тикиб, “винг-винг”лаб ҳовлига қочиб кирди ва бошқа кўринмади. Бўрибосардан бундай номардликни кутмаган аёл, оёқларини

керганча курукка гердайиб қолаверди. У обрўси тўкилмасдан бурун жанжалга чек қўйди. Меҳмонлар енгил нафас олишди.

– Кетайлик, акалар, – деди Ҳомид безовта бўлиб. – Бу ишимиз худога хуш келмади шекилли.

– Олдин чуқурдан чиқиб олайлик, – деди Асадилла. – Курукка келганга ўхшайман.

Асадилла кўпдан бери шаҳарликлар орасидаги “олди-берди”ларга қозилик қилади. Юрист ёзиб қўйилган қонундан четга чиқолмайди. У икки томоннинг арзига қулоқ осишга мажбур. Асадилла эса ҳеч қаерда қайд этилмаган ибтидоий қонунга амал қилади. Қарздорнинг ўлган-қотганига ҳам қарамай, ҳақдорнинг ёнини олиб, ҳаққини ундириб бериб, ўзи ҳам мўмайгина даромадга эга бўлади.

Асфальт кўчада тўхтаган машинадан тўрт киши тушиб, шу томонга бурилди. Асадилла уларни ёрдамга чақирди. Саккиз киши бирлашиб машинани чуқурдан чиқардилар.

* * *

Даъвогарлар Шокирнинг уйига кириб бордилар. Остонада Карима хола билан гаплашдилар. Обида сал нарида тик туриб, ҳамма гапни диққат билан тинглади. Ҳомид уни кўриб юраги ортга тортди. Обида бамисоли ўзидан нур сочиб турар, суҳбатнинг оқимига мос равишда қошлари чимирилар, узун киприклари бир-бир пирпираб қўярди.

– Болаларим, – деди Карима хола. – Биз сизларнинг ҳаққингизни еб кетмаймиз. Бизга ишонинглар. Озгина муҳлат беринглар. Худо хайр берсин.

– Э, хола, – деди Содиқ акаш. – Пичоқ бориб суякка етди...

– Илоҳим ҳеч қачон суягингизга пичоқ қадалмасин, азиз меҳмон, – деди Обида кўнғироқ овозда. – Аллоҳнинг борлигига ишонсангиз, бизга ишонинг. Мен ўзим шу ишни ҳал қилиш ниятидаман. Бу оила меҳнаткаш оила. Ўша ҳақингизни сизга ҳалол пуллар билан қайтариб берамиз. Шу муштипар онамиз ҳурматларига, бир оз сабр қилсангиз, аллоҳим сизни қўлласин. Бирингиз минг, мингингиз туман бўлсин.

Даъвогарлар Обиданинг қадди-бастига маҳлиё бўлиб тикилиб қолдилар. Кўр аёл ўзига қадалган номаҳрам кўзларини иймон нури ила сезиб, қирмизи лабларини оқ рўмоли учи билан аста тўсди. Бу ҳаракатдан кўзи очиқ ғофилларнинг юраклари тебрланди. Ҳаммалари кўзларини ерга тикиб, ортга тисарилишди. Ҳамроҳлар она-бола билан хайрлашиб машинага ўтирдилар. Сукутга толган алфозда шаҳарга томон жўнадилар.

– Юрагим титраб кетди-я, – деди Асадилла. – Бояги ҳомиладор аёлнинг кўзлари кўр экан. Бу Шокирни қариндошими?

– Ҳа, – деди Ҳомид. – Бу киши Шокир акамнинг кўр синглиси Обида опа бўладилар.

– Юзлари нурли экан, а? – Обидани сизлаб ёдга олиб, Ҳомидга қайрилиб қараб қўйди у. – Худога шукур. Кўргизган кунига шукур.

Ўн биринчи боб

Виждон

Карима хола Маҳлиёдан нажот сўраб шаҳарга борди. Илгари у бир бор келиб, ўғлининг ҳашаматли уйини кўриб кетганди. У хушламайгина Маҳлиё ортидан шинам хонага кирди. Маҳлиё уни яхшигина кутиб олди. Енгилтак официант хотин ошхонада ўтирганди. Чой дамлаётган Маҳлиёни туртиб ҳиринглади.

– Қайнонасига бир салом! – Маҳлиёнинг бошини зўрлаб эгиб кулди официант.

– Бўлди қил, ғар, – уни суриб ташлади Маҳлиё ва изига қайтди.

Хола зал ҳашамини кўриб, оғзи очилиб ўтирарди.

– Қизим, овора бўлманг, – деди у фикрини жамлаб. – Бошимизга ташвиш тушиб олдингизга келдим.

– Нимаям қила олардик, – деди Маҳлиё. – Шокир акамни хатоси туфайли шу ишлар юз берди-да.

– Душанба куни ҳақдорлар уйимизга келишади. Сиз боришингиз лозим, қизим. Агар ёмонлашмай келишиб олсак яхши бўларди. Борасизми?

– Йўқ...

– Нега? Бизга ёрдам бермайсизми, қизим?

– Мени бу ишларга алоқам йўқ.

– Ундай бўлса нега боргингиз келмаяпти?

– Билмасам...

– Агар сизни Шокирдан қарзингиз бўлмаса ёқангизга ёпишиб олмаймиз.

– Бу ердаги ҳамма мулк ва уй тўла-тўқис меники. Ўғлингиздан қарзим йўқ.

– Ахир бу уйни ўғлим сизни топишдан аввал сотиб олганди-ку?

– Мени ҳақим у кишига ўтиб, у кишини уйи менга ўтган.

– Сизни ҳақингизга Шокир муҳтожмасди-ку?

– Савдони тушунмайсиз, ойижон.

Карима холанинг бу тупроғи вазмин хонадонда узоқ ўтиргиси келмади. У душанба куни учрашишга шартлашиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Айёр ва ғаламис дугонаси яна Маҳлиёни мазахлаб, зўрлаб бошини эга бошлади.

– Қайнонасига бир салом! Қайнотасига бир салом! Лўх эрига бир салом!

– Бўлди қил дедим, жинни! – ўшқирди Маҳлиё. – Хўш, ўзинг айт. Мени ҳужжатларим жойида. Шокир мени уролмайди, милиса чақиримдан чўчийди. Агар борсам уларни кўлидан нимаям келарди?

– Қайнонасига бир салом! Қайнотасига бир салом! – унга осилиб ирғишлади енгилтак.

– Кончай, дура!

Маҳлиё исқирт бузуқлар билан ишрат қилавериб виждонидан айрилган, гуноҳ ва савобни унутганди, ҳозир у қай йўл билан бўлса-да, Шокирнинг мулкига бутунлай эга бўлиб олиш ҳақида ўйлар, шу сабабли ҳозир кўнглига бачкана ўйин-кулги сиғмасди.

* * *

Шаҳарлик ҳақдор даъвогарлар бостириб келишган пайтда Раҳмон амакининг юраги музлади. – “Наҳотки Зуннур эшон ариқ чопиб, адир ёқасига сув чиқариб бино этган бу табаррук пойи остона кимларгадир сотилиб кетса? Кимлар келиб бу даргоҳга юкинмаган дейсиз... Ўзбеклар, қирғизлару тожиклар, қозоқлару уйғурлар, уруш пайтида ҳайдаб келинган қиримлик татарлар ҳам шу даргоҳда қуръон тиловати ва расулуллоҳ ҳадисларини тинглаганлар. Қанча-қанча дарвешлар Зуннур эшоннинг жамолини кўриш мақсадида адирлик устида давра қуриб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Тонг отгунча зикр тушиб, “иллаллоҳ” деб ҳайқирган қаландарлар, эшоннинг тарбияту кароматлари туфайли нақшбандияга кириб, меҳнат қилиш, оила қуришга жазм этишган, ўзларидан кўпайиб кетишганди. Эшондада эшон эса тошбағр ва бадфеъл шўрқишлоқликларни одобу ахлоққа чақириб, уларни баҳоли қудрат тўғри йўлга солган. Қимор, бузуқчилик ва бешарм сўзлардан қайтарган. У ўлгач, ўрнига иймони бутун, илми-қол ва илми-ҳолдан бохабар зукко дуоғўй Шўрқишлоқда бошқа туғилмади. Замона зайли билан уларнинг дуолари ер юзини тарк этиб, қадамжолари ҳам сотиладиган бўлди. Мана оталар йўлига хиёнатнинг оқибати! Мана кийган шапканг, ичган виноларинг, ҳақорату жаҳолатларинг

қайтими...”

Раҳмон амаки Шокирнинг савдогар дўстлари ҳақида ўйлаб ажабланди. – “Булар қандай дўст ўзи? Шунча йил бирга ишладинг, бирга мусофир юртларни кездинг, парча нонни бўлишиб единг, дарду офатлардан омон ўтиб, ризку насиба билан юртингга қайтдинг. Оқибатинг қани? Наҳотки одамзот ҳидланган гўштдек шу қадар тез айниб бормоқда? Бу кетишда охири инсон зоти беоқибат маҳлуққа айланиб қолади-ку!”

Раҳмон амаки меҳру оқибат ҳақида ўйлагани сайин баттар эзиларди. Хўрликдан кўнгли чок-чокидан сўжилди. Супада давра қурган меҳмонларга ер остидан қараб-қараб кўяр, жанжал кўтарилиб кетишидан кўрқиб, сукут сақларди. Шунчалар ғазабкор чолнинг бу қадар мунғайиб қолишини Шокир ҳам кутмаганди. Содик, Алишер, Ҳомид, Асадилла, Олимжон куёв ва мулла Ҳакимларнинг суҳбатини тинглаб, ошхонадаги даҳлизда Обида, Ойхон, Шокирнинг учта қизи миқ этмай ўтирардилар. Олим қора кўзойнагини чўнтагига солди. Ҳақдорлар бу ожиз йигитнинг сўқир кўзларига бир-бир назар ташлаб олишди.

– Ўғилларим, – деди кўзига ёш қуйилиб Раҳмон амаки. – Агар сизлар пулни тўла деб туриб олсаларинг биз шу ховлини сотамиз. Бундан ўзга илож йўқ. Бу ховли менга эшон бувамлардан мерос қолган. Энди ҳолимиз нима кечади? Қуда-анда, элу юрт олдида нима деган одам бўлдик...

– Йиғламанг! – асабийлашди Шокир. – Нега йиғлайсиз?!

– Сен бола мени адои тамом қилдинг! – хўнграб юборди чол.

– Ҳой?! – деди Шокир даъвогарларга юзланиб. – Сенларни ўлар-қолар жойинг йўқ-ку?! Нега уйимга бостириб келасанлар? Оласанлар-да ўша пулларингни!

– Э, Шокир! – бўғилди Содик акаш. – Пичоқ бориб суякка етди. Бизларни бола-чақамиз бор. Болалар катта бўлиб қолишди. Сарфи ўсяпти. Сен индамай шунча пулимизни еб кетаверсанг виждонингга тўғри келадими?

– Ким сенларни пулингни еб кетаман деяпти? Сургутда пулим бор. Икки минг доллар пулим боқулик болаларда турибди. Россия рублидан Володькада юз мингдан ошиқроқ пулим бор. Қўлимга келсин... Ошиғи билан тўлайман!

– Икки юз минг сўмни менга бермоқчи эдингиз, Шокир ака, – деди Алишер.

– Бу пулдан умид қилманг, – чўрт кесди Шокир.

– Ия! Яқинда бўлади дегандингиз-ку, ака?! – ғазабланди Алишер.

– Уни Султон Баҳромдан олиб, тошкентлик Шурик делавойга бериб юборибди. У авраб Америкага жўнатаман деса ишонибди. Илтимос, оғайнилар, озгина сабр қилиб туринглар, – деб сигарет тутатди Шокир.

– Шокир! – эшондан қолган табаррук супани уч бор муштлади Содик. – Биз ҳалол ҳақимизни сўраяпмиз сендан! Тўлаб қўй!

– Кўп ўзингдан кетма, ака! – шўрқишлоқча жаҳлга минди Шокир. – Сен ҳозир бировни уйида ўтирибсан.

– Агар Раҳмон акамнинг бузруклиги бўлмаса сени ҳозир урган бўлардим! Ҳа-ҳа! Кулма! Уриб юбораман! – қалтираб терлаган бошини рўмолча билан артди Содик. – Буни қаранглар!

Қарздор бечора юзини четга буриб жилмайиб кўйди. Шокирнинг бир қўлига пай келолмайдиган Содик акаш пул аччиғи боис жангга чиқишга ҳам шай бўлди. Бу талвасани чинакамига қабул қилган амаки:

– Раҳмат сизга, ўғлим, – деб минғирлади. – Раҳмат.

– Менга қаранг, Содик акаш, – деди кулгиси қистаб Шокир. – Эсингиздами, янги иш бошлаган чоғимизда битта “Москвич” мошинангиз бор эди. Шунча йилдан бери мен билан бирга ишлаб ёмон бўлмадингиз. Сенам, Алишер. Ҳозиргача менга эргашиб пул топдинг. Бола-чақа боқдинг. Бой бўлдинг. Арзимаган икки юз минг сўмга мени олмадинг. Мен ахир катта қарз уздим. Уйимдаги телевизорни сотдим. Мини юрган машиналаримдан айрилдим. Сенлар мени бутунлай адо бўлганга чиқариб қўйдингми? Бир кунмас-бир кун давлатимни қайтариб

оларман. Кўз-кўзга тушар.

– Тўғри, – деди Алишер. – Биз сиздан кўп манфаат кўрганмиз. Лекин ҳисобли дўст айрилмас. Биз ўз болаларимиз ризқини сизга бериб кетмаймиз. Пулни ўрнига тиклаб қўйинг, Шокир ака! Махлиё ўтирган дом сизни номингиздами?

– Йўқ – деди Шокир.

– Э-э! – тутоқиб кетди Содик. – Иш ҳаром бўлган экан. Ундан бир чақаям ололмайсан, Шокир! Нега бундай қилдинг ўзи, а?! Нима, сен Худоёрхонмисан? Нега ўша пайтда ақлингни йиғмадинг? Ҳой, – деб бошқаларга юзланди у. – Умрингизда фоҳишага доллар сочганни кўрганмисизлар? Бу олий зот самолётда Россияга бориб келардилар. Қўлларида дипломат. Бошларида чарм шляпа. Кўзларида қора кўзойнак. Чўнтак тўла пул, қўлларида гул, Тюменьдан тўғри Махлиёни олдига келадилар. Махлиёни олдидан олифта кийиниб олиб, яна Тюменьга жўнайдилар!

Шокир бир замонлар кўзига тик қаролмаган, доимо сизлаб мурожаат қилаган Содикни таниёлмай қолди.

– Бўлди қилинг, акаш! – деди у супанинг четида ўтириб.

– Бу киши ялло қилдилар, – қизишди Содик акаш. – Бизни молларимиз эса йўлда чириб кетди. Шокир бойвачча домда Махлиёга махлиё бўлиб ўтиравердилар. Биз пулдан айрилдик. Пул жигардан бино бўлади.

Жамоа уни маъқуллаб ўтирарди. Виждонан айтганда Содикқа ҳам қийин. Унинг оиласи катта. Бой кишилар билан қуда-анда бўлиб қолди. Шокирдан эса қарз эмас. Шокир яхшилик қилган бўлса бу ҳам қараб турмаган. Баъзида унча-мунча майда пуллардан кечиб юборарди. Шокирга ўхшаб ялло қилиб яшамасди. Бошқа томондан ёндошилса, масаланинг моҳияти очилганда яна савол туғилади. Майли, Шокир янглишибди. Булар ўзлари авлиёмидилар? Буларда камчилик йўқмиди? Шокирдан балки булар ўзлари қарздор бўлиб чиқишар? Қиёмат куни ҳақ ва ноҳақ тарозига тортилганда нима бўларкин?

* * *

Адиркўчага яна бир машина келиб тўхтади. Машинадан Карима хола билан Махлиё тушдилар. Олапар Шарофнинг дарвозаси ёнида ётганди. Нотаниш ҳайдовчи ва Махлиёни кўриб қони қайнаб ҳурди. Махлиё атрофга разм солиб, рўмолчаси билан елпиниб, қия очик дарвозадан жирканганнамо кайфиятда ҳовли ичкарасига мўралади ва ботинмайгина илгари юрди. У чангу тупроқдан ўзини эҳтиётлаб, туфлисини ерга авайлаб босар, ялтироқ кўйлагининг этагини қўли билан бир оз юқорига кўтариб олганди. Пешонаси ва қулоқлари устидан сариққа бўялган сочлари шаршарадай тўкилиб турар, лаблари қирмизи ранг, қора кошлари ингичка қилиб терилган, улама киприклари қайрилма, оқ юзидаги заҳилликни яшириш учун икки ёноғига ҳам қизил бўёқ суртганди. У кириши билан ҳовлига ўткир атир ҳиди таралди. Раҳмон амаки унга қарашдан ҳазар қилиб, юзини кафти билан тўсди. Ойхон ва унинг учта қизи даҳлизда ўтиргандилар, қизиксиниб дарчадан қарадилар.

– Мана, азизлар! – деди Карима хола. – Илоё мол-дунёни хархашалари курсин. Ҳозир ҳаммаси ҳал бўлади. Махлиёхон келдилар.

– Отам раҳматлини сўзлари эсингдами, онаси? – деди Раҳмон амаки. – Оч қорним – тинч қулоғим, дер эдилар.

– Ҳа, нимасини айтасиз, – уф тортиб бир четга чўнқайди хола. – Қариган чоғимизда эл-юртга маймундай томоша бўлдик.

Кичик туман маликаси номини олган гўзал супада ўтирган кишиларга разм солди. У бу ерда эътиборга арзирли бирор тирик жонни кўрмади. Ҳафсаласи пир бўлиб:

– Кароче, – деди сақичини чайнаб. – Мени нега чақирдинглар?

- Махлиё, – унга яқинлашди Шокир. – Булар қарзларини қистаб келишибди.
- Ну и что? – эринибгина сўради у.
- Так что, Махлишка, ёрдам бермасанг бўлмайди, не подведи.
- Қанча? – сўради Махлиё қошини чимириб.
- Ҳозирча, тўрт юз эллик минг керак, холос.
- Шунча пулни берганмидингиз менга?
- Эсла, азизим?! – ялиниб мўлтиради Шокир. – Ҳозир ахволим чатоқ, хотин. Олтинларингни сотиб бўлсаям мени қўллаб юбор.
- Олтинларим сотилмайди, эржон! – чўрт кесди аёл. – Ойимнинг қон босимлари кўтарилиб турибди. Мени уйимдан умид қилманг. Уни эпақага келтиргунча бутун топган-тутганим сарф бўлди.
- Нималар деяпсан, стерва?! – ғазабланди Шокир. – Сен қанча пул сарф қилгансан?!
- Мана мен деган крутой болалар орқамдан югурса, келиб-келиб крахоборга кўнгил берибман. Умримда бир марта севдим, но хато қилдим.
- Бермайсанми?! – ўз ёғига ўзи қовурилиб бўғилди Шокир.
- Даже не думаю, – гапга якун ясади Махлиё.
- Ичкарида ўтирган Обида ташқарига чиқди. Ҳамма бурилиб, кўр жувонга қаради. У узум ишқомининг устунини қидириб топиб суяниб олди.
- Махлиёхон, – деди аста. – Худодан кўркмайсизми? Сиз аввал гўдақларни ризқини еб, отасидан айирдингиз. Энди эса уларни кўчада қолдирыпсиз. Ғафлатдан кўзингизни очинг, виждонингизни ютманг. Беш кунлик дунёни деб, абадий бахтни дўзах оловига алиштирманг. Илтимос, акамни шу балодан кутқаринг. Сизни бир умр дуо қилай.
- Э, бор ўшаққа, кўр! – ғазабланди чайналиб Махлиё. – Кундошим гапирмаган гапларни гапириб, нега ортимдан айғоқчилик қилиб юрибсан! Акангдан бир тийин қарзим йўқ!
- Агар худо насиб қилмаса ўзимча кўр бўлармидим, Махлиёхон, – деди шўрлик ўкиниб. – Бу қисмат худо битган қисмат экан. Худодан кўрқинг. Ҳар бир зарра гуноҳни охиратда жавоби бор.
- Э, бор-бор! Менга морал ўқима! – жеркиди Махлиё.
- Қўй, Обида, – орага тушди Шокир. – Юрагинг сиқилиб қолмасин, синглим.
- Мени юрагим сиқилгандан нарига ўтиб кетди, Шокир ака, – нола қилди Обида аламдан қалтираб. – Ойхонни нимаси ёмон эди? Сизни оқ ювиб, оқ таради. Озингизни оз, кўпингизни кўп демасдан, ҳаммасига сабр қилди. Сизни кўзингиз очик эди-ку? Бу хотин тўғрисида бирор кишидан яхши гап эшитмадим. Агар бизларни десангиз, шу аёлни талоғини беринг. Давлатингизни худодан мен сўраб бераман, ака.
- Ҳа, гап пойламай ўлгур, кўрсичқон! – жавради Махлиё олайиб.
- Кўрдингизми, ака, – пайваста қошларини чимирди Обида. – Ёмон оғиздан яхши гап чиқмайди.
- Йиғилганлар фаришта билан шайтон ўртасида бораётган суҳбатдан ҳангу манг эдилар. Махлиё шу пайт жанжал кўтарилишини жуда-жуда хоҳларди. Ташқарида янги жазмани “Тико”сини тахт қилиб турибди. Агар Шокир уриб юборса, у ер-бу ери кўкарса, жазманни гувоҳ қилади-да, бориб касалхонага ётиб олади. Махлиё шу макрни ишга солиш мақсадида яна Обидага хужумга ўтди.
- Менга қара, кўр, – деди у таҳқирли оҳангда. – Сен мени нега ёмон кўрасан? Сени худо яхши кўрганда кўр қилиб яратармиди? Яна ҳомиладор бўлиб олибдилар! Ваҳ-вах! Кўнглимнинг кўчаси!
- Олим ака!... – Бу ҳақоратлардан зулмат дунёси ҳам вайрон бўлган аёл эрини чорлади.
- Обида?! – кўнгли нотинч бўлиб, ғазабнок Олим пайпаслаб супадан тушди. – Обида, мен шу ердаман.

– Олим ака, қаердасиз ўзи?...

Обида гандираклаб қаерга боришини билмай қолди.

– Обидахон, – унга яқинлашди Олим, – мен шу ердаман, азизим.

– Тезроқ бу ердан кетайлик... – деди у ва илк бора оҳиста қарғаниб кўйди. – Яхшиниям, ёмонниям худойимга солдим...

Маҳлиё ожиза аёлни енгиб чиққанидан мамнун бўлиб қилпиллаб кўйди. У агар кўрлар жамиятидаги бирор ожизга, шу қабилда муомала қилганида, ожизларнинг ҳам ким эканлигини билиб олган бўларди. Аммо Олим ва Обида бошқа олам кишилари эдилар. Арзимаган бир адашган кимсани деб, илохий нурларга кўмилган оламга ўт кўйиб бўларканми?

– Ҳой, ҳақдорлар, – деди Олим Обидани етаклаб. – Обидахон иккимиз қарзларни бугуноқ тўлаймиз. Ҳозироқ бу ердан кетинглар. Бу хонадонни тинч кўйинглар! Тинч кўйинглар!

Кўрлар етаклашиб, ҳовлидан чиқиб кетдилар. Бу вазият ҳаммани эсанкиратди. Маҳлиё бу ерда тўпланган кишиларнинг аксариятини танирди. Буларнинг орасида ўтирган кўримсиз, юзлари чўтир, сочлари сийрак, нотаниш разборчи Асадиллага эса менсимайгина қараб кўйди. Асадилла Маҳлиёга тикилиб ўз нафратини босолмади.

– Вой-бўй... ёмон экансан-ку, – деди бош чайқаб.

– Тур йўқол, урод! Сенга нима? – унга кўзларини олайтирди Маҳлиё.

– Шунгаям гапирасанми, думба чайнагур... – деб ўз оғзига урди Асадилла ва хомушланиб қолди.

Отаси Ҳаким Эрназаровга тортган чўтир Асадилла, болаликдан ўз юзини ўзи ёмон кўрар, урод, яъни, бадбашара деган сўзни сира ҳазм қилолмасди. Карима хола эса ишнинг бу томонга бурилиб кетганини кўриб юраги эзилди. Олимнинг уй олиш учун йиғиб қўйган пули бор эди. Улар ҳамон ётоқхонада турадилар. Янги уй уларга сув билан ҳаводай зарур. Шу боис онаизор:

– Жон, болам...– деди беҳаё келинига бошини эгиб. – Бу кўрларни уйга тўплаган озгина пули бор, холос. Шуларга ачинмайсизми? Қизим ҳозир оғироёқ, яқинда кўзи ёрийди. Ётоқхонада чақалоқ билан қийналиб қолишади. Раҳмингиз келсин...

– Мениям ойим касаллар, – деди Маҳлиё. – Бизга кимни раҳми келади?

– Илоё онангиз тузалиб қолсинлар... Сизам бахтли бўлинг, ували-жували бўлинг. Онангиз иккинги асло кам бўлманглар. Озгина ёрдам берсангиз бўлди...

– Кўп вақилламанг, кампир! – жеркиди Маҳлиё. – Бир тийинам бермайман!

– Шунақами! – гезарди Карима хола. – Ундоғ бўлса! Илоё сени тукқан ғар онанг асло ўнганмасин. Дарди бедавога йўлиқсин! Ўлса гўрига кўндаланг тушсин! Сенам бир умр балоқазога дуч бўлгин! Асло униб-ўсмагин! Аллоҳу акбар!

– Тфу! Тфу! – қарғиш ёпишган кўйлақларини қоқди Маҳлиё. – Илоё ўзинг ўлиб қол! Қарғишинг ёқанга ёпишсин!

Шокир бир сапчиб Маҳлиёнинг олдида борди.

– Тилингни тий, маҳлуқ! Маҳлуқ! – деб бақирди.

– Ҳа, урасанми?! Ур! Ур! – уни тезлади ғамгин малика. – Уролмайсан, сўтак!

– Уч талоқ кўйдим сени! – бақирди Шокир ўзини босолмай. – Йўқол бу ердан! Йўқол!

– Ну и что уч талоқ?! Падумаешь! – деди аёл. – Видеть вас не хочу!

Маҳлиё дўкиллаб ҳовлидан чиқиб кетди. Карима хола супадагиларга юзланди.

– Қани, болаларим, сизларам кетинглар! Ҳақингизни оласиз. Бундан кейин сизларниям кўрмай ўтайлик.

– Ҳой, хола! – деди Содиқ қизишиб. – Пичоқ бориб суякка етди!

– Ҳу суягинг билан қуриб кет! Ундай бўлса омин! Илоё сенларниям! – дуои баъд қилиш мақсадида фотиҳага қўл очди эшоннинг келини.

– Бўлди қарғаманг, хола, – сапчиб ўрнидан турди Асадилла. – Мана, кетяпмиз!

Ҳаммаси узун-қисқа бўлиб ғулдирашиб ҳовлига чиқишди. Дарвоза олдида турган “Тико” ва

“Нексия” машиналари бирин-кетин жўнаб кетди. Олапар ҳамон ўз постида сергак эди, тамойилга биноан, меҳмонларни асфальт кўчагача вовуллаб кузатиб борди.

Ойхон билан уч кизи бир қаторга тизилиб олиб йиғлашаётганди. Фейли айниган Шокир уларга дўк урди.

– Бўлди қилларинг!

– Биздан хафа бўлманг, – ҳикиллади Ойхон. – Хурсандчиликдан йиғлаяпмиз...

– Нега хурсанд бўласан? – хўрсинди Шокир. – Биз қашшоқ бўлиб қолдик, хотин!

– Маҳлиёдан қутилдик-ку, бунданам кутулиб кетармиз. Қорнимиз тўйиб, кунимиз ўтса бўлди-да, – авжга чиқиб йиғлади у.

– Бундай кино қўйиб, мени юрагимни эзма! – бақирди Шокир. – Ундан кўра мени қарға! Сенларни шунча қийнадим!

– Ўзингизам қийналаб кетдингиз-да, дадаси. Мен сизни нега қарғай... Ахир бош эгамсиз. Қўлингиздан нон еб, туз ичганман.

Шокир бу сўзларни эшитгандан сўнг кўнгли бузилиб, ўзини тутолмай кўзлари ёшланди. У олдин арзимас бойликни йўқотиб, кейин янги бир бойликни топган кишидай ажиб бир ҳаяжонда қизларини бирма-бир бағрига босди.

– Мени кечиринглар, болаларим, – деди уларнинг қўлчаларини ўпиб. – Мен янглишдим. Қаттиқ янглишдим... Сизларга хамирош ичириб, ўзим кайфу сафо қилдим. Битта ифлос махлукни кази-қартага боқдим. Олтинга буркадим. Сизларни хонавайрон қилдим. Кўр синглимга ёрдам беришнинг ўрнига, уни уйсиз-жойсиз қилдим! Хато қилдим!

– Раҳмон амаки ўғлининг бошига тушган кўргиликларга чидолмай, кўнгли тўлиқиб йиғлади. Эрта тонгдан бери сукут сақлаб, кўзларини юмиб супада ўтирган мулла Ҳаким оғир хўрсиниб деди:

– Ҳа, ўғлим, Шокиржон, сен исминга мос иш қилмадинг. Бундан кейин кўзингни очиб яша. Худодан ёруғ юз билан ризқ сўра, болам. Худо мушкулингни осон қилсин... – Мулла Ҳаким жигарбанди Раҳмон амакини кучоқлаб хўрсинди. – Йиғламанг, эшоним. Юрагимни эманг. Шу болаларга етказганига, шу азобларга дучор этганига рози бўлинг. Ўзингизга аён, мен ғариб бу ёруғ дунёдан тирноққа зор бўлиб ўтдим. Қани эди шундай можаролар меникидаям бўлса... Йўқ... Буни худойи таоло менга насиб қилмади. Ҳаёт дегани шу экан-да, дўст. Кўрсатган кунига шукур денг.

– Шукур, ака, шукур, – хўрсинди Раҳмон амаки кўзёшларини артиб.

Шаҳарлик ҳамкорлар Олим берган манзилга бориб ўз ҳақларини кўр қоридан ундириб олишди. Бу чора-тадбир қайсидир жиҳатдан тўғри бўлса-да, шўрқишлоқча виждонга хилоф эди. Мулла Ҳаким шу масалада ғазабланиб ўйлади: “Инсоф бўлмаса иймоннинг не ҳожати бор...”

* * *

Шўрқишлоқ аҳолиси ғазабланганда, хурсанд бўлганда, ажабланганда, кўрққанда, хижолат бўлганда, кўйингчи ҳар қандай ҳолатда, турли-туман оҳангларда ишлатадигани “ий-я!” деган хитоб жуда ўзига хосдир.

– Ия-а-а!? – деб хайратланади Зоҳида. – Кечагина қорлар эриб, баҳор келувди. Бир пасда яна куз келдимми? Ий-я-а-а-а!?

– Ий-я-а-а! – аччиқланади Заҳро эри Шарофни туртиб. – Қачонгача иш қилмай уйда ўтираверасиз?!

Шўрқишлоқча бу хитоб жаҳл чиққанда сал қисқароқ талаффуз қилинади.

– Иях?! – ғазабланади Шароф дўкандор ғижиниб. – Мени тинч қўясанми ё йўқми?!

Эркаклар кўп ўринда бу унли хитобни эсламасликка уринадилар. Хижолатли аҳволларда фақат “и!”нинг ўзи қисқа шаклда ишлатилади. Жон оғриганда, йиғлаганда, бировни кўрқитиш

мақсадида “и” товуши аянчли чўзиқ оҳангда изҳор этилади.

Салим каптарвоз Мурод оқсочни велосипедда келиб уриб юборади.

– И! Кечирасиз! – деб узр сўрайди велосипедидан сакраб тушиб.

Мурод оқсоч хакиллаб, инқиллаб оёғини ишқалайди.

– И-и-и-и! Оёғимни адо қилдинг! И-и-и! – деб Салимга олаяди ва айбдор бўлмиш велосипед ғилдирагига бир тепади.

Жаҳл чиққанда “ияҳ!” хитоби жуда баланд ва қисқа тарзда талаффуз қилинади.

– Иях?! Мен атайлаб қилмадим-ку?! – кечиримини қайтариб олиб ғазабланади Салим.

Шокирнинг инқирозга учрагани ҳақида турли миш-мишлар юрарди. Мардикор бозорига қатнаётганини эшитиб, ғийбатчилар илҳомланиб кетишди.

– Шокирни ўзиниям қул қилиб сотишганмиш!

– Ийя-а-а!

– У ўла-ўлгунча қора нон еб, лойхандақда ишларкан!

– Ийя-а-а-а!

– Шокирни буйраги билан қора талоғини қирқиб олиб пуллашган дейдилар.

– Вой! Ийя-а-а-а!

Ғанимлар кўчада машиналарини тез ҳайдаб, Шокирнинг юзига лой сачратиб ўтиб кетадилар. Шокир хаёли паришон бўлиб анчагина мунғайиб қолади.

Султон эса адирдаги кафтдек ердан олтин унадигандек, қора терга ботиб ишлагани-ишлаган. У ҳозир ғалати хунарларини камайтирган, лекин ҳамон энгил хаёллар суриб, тошкентлик делавойни хотирлар, уни ва ёнидаги мама Розани кутиб, умид сақлаб яшарди. Бундай “нурли” кишилар ёлғон гапиришмайди. Улар албатта сўзларининг устидан чиқадиладар. Шуларни ўйлаган Султон кафтдек ерга парвона бўлиб меҳнат қилади. Ҳосилдан ҳам, делавойдан ҳам ном-нишон йўқ.

Шокир укасини йўқлаб адирдаги шудгорга чиқди. Капада ўтирган Султон акасининг қўлини олиб саломлашди. Иккови капада ўтириб чой ичдилар.

– Нега уйга бормадинг? – сўради Шокир. – Иях, биз сенга нима қилдик?

– Сабзини суғордим, – деди сигарет чекиб Султон. – Делавой Шуриқдан хабар йўқми, ака?

– У кўпчиликни алдаб кетибди. Сенга ўхшаб пул бериб чув тушганлар жуда кўп экан. Баъзилардан минг долларгача олган эмиш. Кўп ўзингни четга тортаверма, укаш, – деди Шокир унинг елкасига қоқиб. – Уйга борақол.

– Иях?! – хижолат бўлиб акасига қаради Султон. – Мен шундай қилиб икки юз минг сўмни урдириб юбордимми? Опамдан хабар борми?

– Сенга шуни айтгани келдим, – деди Шокир. – Обидани оғриғи тутиб қолибди. Мардикор бозорига боргандим. Ўша ерда Олимжонни кўриб қолдим.

– Яна боряпсизми, ака? – ачинди Султон. – Борманг ўша ерга...

– Тирикчиликка пул топиб келяпман-да, укаш, – деди Шокир. – Уйда ун тугаб қолибди. Рўзгорга бир оз нафим тегяпти.

Шокир укасига меҳрли термулиб ўтирди. У уйланолмагани, мана бундай аҳволга тушганига ўзини айбдор сезиб афсусланди. Уни елкасидан кучиб бағрига босди.

– Султон?

– Ҳа, ака?

– Мендан хафамисан?

– Иях! Қизиқмисиз, ака, – жилмайди у.

– Мени кечир, укаш, – деди Шокир ўкиниб.

* * *

Мардикор бозорида кетмон ва андавасини кўтариб, сувоқчилар сафида мижоз кутиб ўтирган Шокир, шарақлаган таниш кулгу товушини эшитиб, пиёдалар йўлаги томон назар ташлади. Маҳлиё ва официант хотин мардикорлар яқинидан ўтиб боришаётганди. Улар Шокирни таниб қолиб, қадамларини тезлатишди. Маҳлиё анчагина ўзгарибди. Сочларини оқсарик рангга бўяб, калта қилиб қирқиб олибди. Қўлида уяли телефон, бўйнида кўш-кўш олтин занжир, кийимлари тоза чармдан, ҳатто сумкасининг ўзи ҳам фалон пул.

Шокир ерга кўз тикиб, у билан кечирган кунларини ёдга олди. Маҳлиё юмшоқ диванда у билан ётар, қирмизи олмани тишлаб, ўз палапонига сув берган кушдек, оғзида унга бир бўлак едириб, иккинчи тишламни ўзи чайнаб ютар ва ўз муҳаббатини таърифлаб лоф урарди.

– Мен сизни осмончалик севаман. Сиз-чи? Мен сиздан айрилсам албатта ўламан. Сиз-чи? А, Шокир ака?

Мана энди ошиғу беқарор ғамгин малика ҳашамдор ҳаётда, осмончалик севилган бойвачча эса мардикор бозорида. Икковлари ажралиб ўлиб қолишмади. Қайтанга икковига “ўл!” дейдиган одам йўқ.

Ўша куни Шокир, бир шаҳарлик савдогарнинг уйида қора терга ботиб ишлади. Савдогар қотмадан келган, тишлари йирик, афти буришган тажанг киши эди. Шокир унга “озгин савдогар” деб ном берди.

– Сиз устамисиз? – деб лойхандақ атрофида айланди у.

– Йўқ, – деди Шокир лой қориб. – Аммо бунақа ишга уста бўлиш шартмас. Ташвишланманг, ака. Кўнгилдагидай қилиб битказиб бераман.

– Афсус! – тишини тақиллатди озгин савдогар. – Агар ўша ердаёқ шуни айтганингизда бошқа одамни олиб келган бўлардим. Лойни нега бунча кўп қиляпсиз?

– Ўзим бошлаб суваб бераман, хўжайин, – гапни қисқа қилди Шокир.

Озгин савдогар кун бўйи тергайвериб тинкасини курутди. Шокир хаёлга толиб, ўтмишни эслаб ишга унади. У ўшанда Россияга юк йиғаётган эди. Хўжақишлоқнинг мева сараловчи қизлари қутига сасиган олмани кўшиб юборишибди. Шокир уларни аччиқланиб тергади. Учта ёлланма ишчи қиз йиғлаб юборди. Бири оппоқ, нозик, таъсирчан экан. У шундай маъюс қарадики, нигоҳидаги дардни кўриб бойвачча сесканиб кетди. Шокир унинг совуқдан кўқарган лаблари, маъюс нигоҳини эслагани сайин пушаймон бўлиб, ҳовли деворини сувай бошлади. “Ўша нозик қиз қайсидир собиқ амалдор ёки бой кишини боласи эди чоғи, – деб ўйлади у. – Сен ўша совуқ кунда чўнтагиндан қўлингни чиқармай, шўрлик қизларни тепасига бориб, манави одамдай сайрайверган эдинг. Бойлик, мансаб муҳим нарса эмас экан. Нозик қиз қачонлардир тўкин муҳитда яшаган, замона зайли билан ночорлик туфайли арзимаган пулга ёлланиб ишлашга мажбур бўлган. Худонинг борлиги ҳақ экан... Фалакнинг гардиши айланиб, ўша маъсума қизнинг қисмати мана бугун ўз бошингга келди. Қайтар дунё деганлари шу бўлади”.

Озгин савдогар девордаги чизиқларни кўриб асабийлаша бошлади. Шокирнинг хаёли бўлиниб унга саволомуз қараб қўйди ва девор сувашда давом этди.

– Ҳой, ука! – аччиқланиб уни тергади озгин савдогар. – Бу нима?! Буниси-чи?!

– Ҳозиргина газчўп тортдим, ака.

– Нима чўп? – тишларини тақиллатди у.

– Газчўп. Кейин андавалайман. Шунда бу чизиқлар йўқолади, – тушунтирди Шокир.

Озгин савдогар шомга яқин жавобини берди. Кечки овқатни қизганди, иш ҳақидан чегириб қолди-да, кўчага чиқариб қўйди. Шокир ҳалига қадар бундай совуқ юзли одамга дучор бўлмаган эди.

У Шўрқишлоққа оч-наҳор етиб келди. Хуфтон чоғида бир коса мастава ичиб, совуқдан дирдираб тўшакка ўраниб ухлашга чоғланди.

– Бундан кейин лойхандаққа тушманг, ҳаво совиб қолди, дадаси, – деди Ойхон ачиниб.

– Хўп... – деди у тишлари тақирлаб.

Унинг танасига иссиқ хуш ёқиб, кўзларини уйку чулғади. Тасавурида тиши тақиллайдиган озғин савдогар жонланди. “Бунча юраги тор ноинсоф одам экан-а. Қандай қилиб шунга рўпара бўла қолдим? – деб ўйлади ва ногоҳ Маҳлиёни эслади. – Бу маҳлуқлар ёнингдан ўтиб қўйсаям омад кўлдан кетаркан-а! Эй, парвардигор, яна давлатимни қайтиб берсанг бегона аёлни яқинигаям йўламайман... Шу гўдақларим раҳмини егин илоҳим. Э, худо, кетган давлатимни қайтариб берсанг, ҳар куни савоб иш қиламан. Пул беришсаям бузуқларга яқин бормаيمان... Минг марта тавба қилдим... Ўзинг кечир... Минг марта тавба қилдим...”

Банкрот бойвачча ғулдираб, бир муддат шу алфозда тавба қилиб ётди ва қаттиқ ухлаб қолди. Унинг меҳнатдан эзилган вужуди ҳам тонг отгунча худога тавба қилди. Ойхон ярим тунда уйқуси қочиб, қулоғига пахта тикиб яна тўшакка ўралди. “Бу эр жониворнинг кетиб қолганиям бир бало, қайтиб келганиям, – дея ўйлади у. – Хуррак тортишини кўринг! Тракторга ўхшаб тариллайди-я. Ий-я-а-а!”

Ўн иккинчи боб

Паҳлавон ўғил

Обиданинг матонатига туғруқхона бош врачлари ҳайрон қолди. У шовқин кўтармай, тинчгина кўз ёриди. Ожиза аёл паҳлавон ўғил туғди, докторлар ва аёллардан хижолат чекиб, ўзини яшириб уялиб қимтинди. Ҳамма чора-тадбир яхши кечди. Фақат... чақалоқ Умиджон кўзини очавермасди.

- Буям кўрмикин? – сўради доя туғруқхона мудирасидан.
- Ҳайронман. Нега кўзини очмайди бу? – кифтини қисди у.
- Кам йиғлаяпти.

Мана шу ҳол дояларни ўйга толдирди. Шифокорлар “бу бола кўр” деб қарор чиқариб, бирор чора қўллашга ботинмадилар. Кўз очмаётганини рўкач қилиб, Обидага болани бермадилар. Сунъий равишда озиклантириб турдилар. Обида худо ва дўхтирлардан нажот кутиб, кўксига тўлган оппоқ сутни соғиб ташлар, ўзидан нафратланар ва узундан-узун ўй сурарди. “Менинг болам кўрармикин ё кўрмасмикин, худойим? – деди у дил тўрида нола қилиб. – Агар бу дунёни кўрмаса унинг туғилишидан нима фойда? Кўрларнинг дунёга келишидан қандай мақсадинг бор? Бировларга ўртак қилиш учун, бир бегуноҳ бандангни шунчалар хору зор қилиб, кўр яратасанми, худойим? Бизлар одамлар оёғи остида пайпасланиб юрганимиз озми? Нега зурриёдимга кўз ато этмаяпсан? Нега, меҳрибоним?..”

Қариндошлар Обидани Шўрқишлоққа олиб кетдилар. Умиджонга эса шифокорлар руҳсат беришмади. Карима хола қизини хўрда ичиб, тўшакда ётишга мажбурлади. У кўнгли нотинчлиги боис онасига қулоқ солмади. Баъзан юпун кийимда ҳовлига чиқиб айланиб юрар, ўғлини ва унинг кўриш-кўрмаслигини ўйлаб эзиларди. Обида чилла урфига ҳам амал қилмади.

– Агар аёл киши ёзда туғсаям қалин чопон кияди. Хўрда ичади – деди Карима хола. Бу қиз мени бошимга битган ташвиш бўлди. Айтганга кўнмайди.

- Янгича хотин-да бу, – кулимсиради Раҳмон амаки.
- Сиз шу болаларни ёнини олавериб буздингиз! – деб уришди хола.
- Ҳадеб мендан кўраверма! – деди тутаклиб Раҳмон амаки. – Замон бошқа-да, хотин.

Чақалоқ кўзини очмагани қарияларнинг ҳам диллари хуфтон эди. Хонадонга учинчи кўр ётишмай турувди ўзи...

* * *

Олим ва Обида Шўрқишлоқдаги супали уйда мунгли суҳбат қурдилар.

– Тушимда Умиджонни кўзлари очилганмиш, – деди Обида.
– Илоҳим тушингиз ўнгидан келсин, Обидахон, – унга далда берди Олим.
– Мени, – худойимдан ягона тилагим, фарзандим дунёни кўрсин, – хўрсиди аёл. Шу гўдак кўз очиб дунёни кўрса, худойимни давлати камайиб қолмайди-ку!
– Шукур қилинг, Обидахон... – уни бағрига босди Олим.
– Шукур, шукур, – деди онаизор. – Дунёни ўғлимиз кўрсалар, дунёга бесабаб келиб-кетмаган бўлардим. Дунёни қарғаб ўтмаган бўлардим, пирим...
– Астағфуруллоҳ, – деди Олим. – Ҳар қандай аҳволда ҳам дунёни қарғаманг..
– Йўқ! – деди онаизор. – Худойим мени лоақал шундан ноумид қилмасин! Истамайман! Умиджон мен каби пайпаслаб хору зор бўлишларини сира истамайман! Истамайман!

У ҳомиладорлик чоғида не-не азобларни бошдан кечирмади! “Ўзи кўр бўлса, иккиқат бўлиб олганига ўлайми!” – деган таҳқирларни ҳам кўп эшитди. Бир куни сўқир нотавон, шаҳар кўчаларида ҳожатхона илинжида, нотаниш кишилардан ёрдам сўраб биров ҳовлига кирди. У ҳожатхонадан чиқиб таҳорат олди. Ҳовлида қарироқ кампир яшарди.

– Сизга нима азоб эди-я, болагинам, – деди ачиниб. – Болани нима кераги бор? Ҳозирги болалар ота-онасини бошига етяпти. Дунёда меҳру вафо қолгани йўқ. Ҳа, тортган азобларингдан сени...

Обида кампир билан хайрлашиб, раҳмат айтиб чиқиб кетди. Унинг сўзларига парво қилмади. “Йўқ, – деди у тишини тишига босиб. – Мен албатта бу боламни туғаман. Уни кўзлари очик бўлади. Армонларим битади, орзуларим ушалади. Мен ундан дунё қандайлигини сўраб билиб оламан. Мен бу дунёга келиб ўзимни, ота-онамни, биродарларимни, севган ёримни кўролмадим. Ўз тукқан фарзандимниям кўролмайман... Шунча жафосига яраша битта вафосини мендан дариг тутмас... Лоақал тукқан болам бу дунёни кўрар...”

* * *

Худди шу чоғларда Умиджонни туғруқ палатасидан даволаш бўлимига ўтказдилар. Бош ҳаким ва туғруқхона мудираси чақалоқ тепасида узоқ суҳбатлашдилар.

– Бола кўзини ҳали очмадими?
– Ҳа, – деди мудира.
– Ота-онаси туғма кўр, а?
– Ҳа. Айтишларича улар ёруғликни умуман кўрмайдилар.
– Уларни ақлу хушлари жойидами?
– Рисоладагидай кишилар.
– Болакайни қуввати қандай? – чақалоқни яқиндан кузатди ҳаким.
– Сунъий озиклантиряпмиз. Қуввати яхши.
– Онасини эмдими?
– Онасини ҳали эммаган.
– Туғилишда бўғилиш-негиш бўлмадими?
– Йўқ. Қайтанга жуда мувоффақиятли туғриқ бўлди.
– Кучли ёруғликка реакцияси қандай?
– Ёруғлик томонга бурилиб оляпти.
– Болакай кўради. Албатта кўради, – деди бош ҳаким. – Бу психологик дефект. Кўз очиб оламга қараш функцияси ота-онасини кайфиятида йўқ. Шу сабаб чақалоқ оламга кўз очиб қараш зарурлигини билолмаяпти. Кучга тўлғач кўзи очилади. Вақт ҳаммасини ҳал қилади.

Бош ҳаким Умиджонни қолдириб, бошқа беморлар билан алаҳсиб, ўз кундалик назоратини бошлади. У янги тайинланган. Уни ҳамма ҳар турли қабул қилади. Шу қабилдаги олимона суҳбатлар ўтказиб, бўлимдан-бўлимга саёҳат қилиб юради. Беморлар билан сўрашади.

Уларнинг бош томонида бир оз ўтиради. Кейин бўлим бошлиғига қараб:

– Бу кишини албатта даволаш керак, – дейди тагдор оҳангда.

Беморлар уни кўришганда она қўйнида ётган гўдакдек яйраб кетишади. Бош ҳаким кўнгил овлашга жуда уста. Аммо, ўзи айтмоқчи, ҳаммани баробар рози қилиб бўлмайди. Ношукур одамлар уни ғийбат қиладилар.

– Дўхтирлар ҳозир фақат гап билан даволашади. Қолган ҳамма нарса беморни ёнидан. Хайриятки, игнани ўзлари санчишади.

Бош ҳаким гоҳо шифокорлик касбини ҳимоя қилиб, таъсирчан ваъз ўқийди. Уни тинглаган кишининг юраги эзилиб, кўзларига ёш қалқийди.

– Ҳамма мухбирлар ғийбатчи, – дейди у куйиниб. – Фақат муаллимлар, профессорлар, врачлар ёки муллаларни ёмонлаб ёзадилар. Қизиқчи масхарабозларам шуларни мазахлайдилар. Порахўр врачлар билан муаллимлар “Оталар сўзи” кўрсатувида, бир минг бир юз марта қораланган. Газеталардаям аҳвол шу. Кимсан фалончи ҳаким порахўр экан. Кимсан фалон муаллим пора олибди! Лекин улар солиқчилар бошлиғи, туман ҳокими, ширкат раиси, прокурор ёки терговчиларни ёзишолмайди. Нега? Чунки, улар қасдлашиб қолишса қамаб қўйишади, ишдан бўшатишади. Ёки бирор нарса ундиргани боришса, мухбир шўрликларни кўчага қоқ-қуруқ ҳайдашади. Мени эса кўлимда на амал бор, на пул бор. Мана шу кўлларим билан ошхонада ош ейман, ишхонада эса бемор ахлатини ушлайман. Иях?! Қани ахир адолат?! Бемор тузалиб чиқиб кетгунча, юрагимни ҳовучлаб ўтираман. У кетгач, эртасига ўрнига янгиси келиб ётади. Юрак ҳовучлаш яна давом этади. Бемор тузалиб кетса худодан кўришади. Ўлиб қолса мендан кўришади. Ҳатто мени шўрқишлоқлик муттаҳамлар келиб, бир марта дўппослаб уришган. Шўрқишлоқдаги Жанжалмаҳаллани биласизларми?

– Биламиз! Биламиз! – деб бош ирғишади беморлар.

– Эшонкўчанинг пастидаги маҳалла-да! – дейди кимдир.

– Ҳа эшонкўчаси билан басар топсин! – хафа бўлади бош ҳаким. – Иях?! Мениям битта нонга қорним тўяди. Ажал ахир худодан келади. Инсонни ўлимдан олиб қолиш мумкин бўлганида, мен ўз отажонимни тупроққа топшириб йиғлаб ўтирармидим? Одамлар медикларни қадрига етишмайди. Рўзғори танг бўлса, кобра хотини гизиллаб, ўхловни ҳозирлаб турса, юраги титраётган бу шўрлик, қандай қилиб ақлини йиғсин, қандай қилиб беморни даволай олсин? Иях?!

– Шунақами?! Вой ийя-а-а?! – деб кўзёшларини артадилар тушакда ётган беморлар, шўрпешона врачларга ачиниб. – Бу дунёда ҳаммагаям қийин экан-да.

* * *

Раҳмон амакининг ҳовлисида эса эр-хотин ожизлар ҳамон фарзандларини кутадилар. Супада ўтирган Олим Обидани чопонига ўраб, ёнига ўтқазди.

– Хафа бўлмасангиз сизга бир сиримни айтаман, – деди Олим.

– Қандай сир? – сўради Обида.

– Сизга айтмай юрган каттагина бир сирим бор эди.

– Ана холос, – деди Обида. – Айтинг, пирим, эшитайлик.

– Бу воқеага ўн йил бўлди. Тўлқин тоғам билан Сарвархон янгам отамни мулкини сотиб, пулини тиллага айлантиришганди. Уйланишимдан бир йил аввал тиллани кўлимга тутқазишганди. Ҳозир ўша нарсалар бир жойга яширилган ҳолда турибди. У жуда катта бойлик.

– Бойвачча билан яшабману беҳабар эканман-да? – деди Обида. – Нега буни менга айтмагансиз?

– Бунга ҳожат сезмадим.

– Тиллаларни қаерда сақладингиз?

– Сутбулоқ она мозоридаги сада кавагига ташлаб юборганман.

– Нега ундай қилдингиз?

– Мен ўша бойликлардан нафратланаман, – деди Олим. – Шу бойликларни деб, ота-онам эрта кунда хазон бўлишди. Тўлқин тоғам эса улар кўзингизни даволаш учун бир умр пул йиғишган, иложсиз эканини эшитиб пушаймон чекишган дейдилар. Бир туш эшитилди менга.

– Қандай туш эшитдингиз? – сўради Обида.

– Бир салобатли овоз “бойликларни мухтожларга бериб, итни дуосини ол, шунда ўзингга керакли нарсани оласан”, деди. Ўзимга керакли нарса деб у нимани назарда тутди деб узоқ ўйладим. У менимча ўғлимизни кўзларини назарда тутди. Агар ўз ўрнида турган бўлса, яширилган бойликни Шокир акамга бермоқчиман. Бугун итдан дуо оламиз. Ўшанда мен ўзимга керакли нарсага эришаман.

– Қандай қилиб?

– Итни тўйдириб қўйсангиз дуо қилади. Ҳазрати Баҳовуддин авлиёлик йўлида итдан дуо олганлар.

Улар шу куни тунда бир идишга пиширилган гўшт солиб, етаклашиб Шароф магазинчининг дарвозаси олдига келдилар. Олапар икки ожизни таниди. Олим кўлидаги таомни майса устига ағдарди. Сал нари кетдилар. Олапар вақти чоғ бўлиб, ўлжага ташланди. Мириқиб худойи ошини ура кетди. Олим ва Обида йўл четидаги ариқ лабида ўтирдилар. Олапар очлик азобидан қутилиб, кучга тўлиб ўйноқлай бошлади.

– Эй, худонинг махлуғи, – деди Олим. – Эҳсонимизни еб, боламизни дуо қилгин.

Кўрлар яна катта дарвозадан ўз уйларига кириб кетишди. Олапарнинг вужуди яйради. У шаталоқ отиб ўйнаб, Шўрқишлоқни бошига кўтариб вовуллаб, адир устига чопиб чикди. Қишлоқ қабристони шу адир устида эди. Индамаслар мамалакати оралаб Олапар қанот ёзиб учди. Узоқ қирларда бўри увиллади. Буни эшитган қишлоқ итлари жунбушга келиб хура бошладилар. Олапар кўкрак кериб ҳаммадан ошириб ўзгача куч ва ғайрат ила хурди. Раҳмон амакининг дарвозасига мамнун қараб, икки ожизни ёдга олди. Ҳа, ниятингга етгурлар. Бугунги кун жуда яхши кун бўлди-да!

* * *

Ўн биринчи куни тушга яқин чақалоқнинг рангу туси ўзгарди. Бош ҳаким қизиқиб яна тепасига келди. Карима хола ва Ойхон шу ерда эдилар. Ташқарида Раҳмон амаки, Шокир, Султон илҳақ бўлиб кутиб турардилар.

– Кўзини очсаю очмаса олиб кетаверамиз, дўхтир, – деди хола. – Ота-онасини юраги эзилиб кетди.

– Майли, – деди бош ҳаким. – Лекин ноумид бўлманг.

Улар энгашган чоғларида Умиджон чарақлатиб кўзларини очди. Атрофни худди катта одамлардай кузатди. Бош ҳакимга тикилди.

– Ийя?! Э, худо! – деди бош ҳаким шошиб. – Бу бола мени кўзимга қаради!

– Кўзини очди! – шодланиб хитоб қилди Карима хола.

– Йўк! – ажабланди бош ҳаким. – Каким образом, янги кўз очган чақалоқ мени кўзимга қараяпти? Феноменально! Уникально!

– Худога шукур! – деди қувониб Карима хола. – Худога шукур!

– Да-да! – бош ирғади бош ҳаким. – Менам худди шуни айтмоқчи эдим!

* * *

Раҳмон амаки ва оиласи шаҳардан хушвақт қайтишди. Ҳаммадан аввал бошқа енгил

машинада Султон пачава етиб келди. Эшикдан кира солиб супада ўтирган опаси ва поччасига хушхабар етказди. У сигаретнинг бўш қутисини микрофон қилиб, худди абжир суҳандонлардек жаврай кетди:

– Ҳелло! Хонимлар ва жаноблар! Шаҳсан ўзим ва қишлоқ аҳли номидан сизларни қутлайман! Мистер Умиджон келяптилар! У киши қадамларига қўйлар сўйилсин! Карнай-сурнайлар чалинсин! Туман ҳокими чақирилсин! У эшик-пешиқларни супуриб турсин! Жанобни кўнгиллари жуда нозик! Жаноблар! Нега хурсанд эмассиз?!

– Кўзлари-чи? – деди Олим. – Кўзларини очдиларми?

– О, мистер фазер! – уни қучоқлади Султон. – Умиджон бош врачни кўзига тикилиб “сени ишдан ҳайдайман! Яхши ишламас экансан!” дедилар. Бош врач эса ҳайратдан ёқа ушлади. “Умиджон мени кўзимга қарадилар” деди ҳайратланиб! Хуллас, мен Билл Клинтонга хабар беришим керак. У ҳам бешиктўйида қатнашади.

– Султон!? – орзиқиб чақирди укасини Обида. – Кўзи кўряптими?! Шунни айт!

– Умиджон соппа-соғ экан, мэм! У кўряпти! – тантанали қичқирди Султон.

– Аллоҳга шукур! – хитоб қилди Олим қаҳ-қаҳ уриб кулиб. – Обидахон, эшитдингизми?!

– Алҳамдулиллоҳ! – тўлқинланиб жилмайди Обида. – Ноумид қўймадинг Аллоҳим!

– Мен ўз кўзим билан кўрдим, лэйди энд жентельмен! – сайрай кетди Султон. – Улар ҳозир етиб келишади. Тайёр бўлиб турунг. Қувончдан миссис Карлсон билан мистер Робинзонлар йиғладилар. Синьор Шукура билан синьора Айхен ҳам йиғлашди. Умиджонни кўзи очик экан. Менам йиғламоқчи эдим у сигаретим тугаб қолганди. Печчо-о Алекс, ақалли сигаретга пул беринг, бўм-бўш қутини кўтариб юрибман.

– Сигаретни кеча олиб келганман, – деди Олим. – Ичкари уйдаги шкафта турибди.

– Суюнчисига бирорта “мўйсафид” кўярсиз? – уни қучоқлади Султон. – О, бир оз эрисангизчи, печчо-о-о!

– Хўп, кейин гаплашамиз, – им қоқди Олим.

Султон уйга сигарет олиш учун кириб кетди. Ҳовлида Олим билан Обида ёлғиз қолди. Уларни ажиб бир ҳаяжон, хурсандчилик қамраб олди. Олим чуқур-чуқур нафас олар, юзида турли имо-ишоралар зоҳир бўлар, ўзича жилмайиб кўяр, бировдан уялгандек бошини эгар, туриб-туриб икки қоши баробар учар, тез-тез қўлларини бир-бирига ишқалаб силкиниб кўярди. Обиданинг юзида эса негадир сўниқ бир ифода пайдо бўлди.

– Пирим, – чақирди Обида.

– Лаббай, Обидахон, – қўлларини ишқалаб қарс урди Олим.

– Бир гап айтсам кўнглингизга оғир келмайдими?

– Бугун сиз учун ҳамма нарсага тайёрман! – деди масрур ота.

– Балки сизам тақдирга тан берарсиз?

– Нима демоқчисиз ўзи? – хушёр тортди Олим.

– Умиджонни кўзлари очик экан, – деди Обида. – Иккимизни эса кўзимиз кўрмайди. Биз қандай қилиб кўзи очик болани боқамиз? Умиджон бир тўда сўқирларни нурсиз кўзига термулиб ўсадиларми?

– Ахир?... Нима демоқчисиз ўзи?! – деди Олим юраги эзилиб.

– Ўғлингиздан кечинг, отаси, – тақлиф қилди золима аёл.

– Ахир?... Бу қандай зулм?! – қалтираб қўлларини ҳавода ёйди шўрлик ота. – Биз-чи?

– Биз ҳам хурсанд бўлиб яшайверамиз, – деди у жилмайиб.

Олимнинг юзидаги барча имо-ишоралар тўхтаб, фақат пастки лабидаги сезилар-сезилмас титроқгина сақланиб қолди. Кўз кўнгил ойнаси дейдилар. Кўзлари сўқир шўрпешона Олимжоннинг кўнглидан нималар ўтганини ҳеч ким билолмади.

Раҳмон амаки оиласи янги меҳмон билан Шўрқишлоққа етиб келди. Ҳовли шодиёна қий-чувга тўлди. Ожизларнинг ўзларини тутишлари Карима холани ўйлантирди. Буларга нима

бўлди ўзи? Нега боласига талпинмаяпти?

У Умиджонни кўтариб олган:

– Қаердаман деб ҳайрон бўляпсизми? Айнанай сиздан? – деб тилини яримта қилиб чақалокқа сўз қотарди.

– Қизим, ўғлингни қўлингга ол! – хитоб қилди Раҳмон амаки. – Кўзлари сени қидиравериб толиб кетди боламни. Қўлингга олақол, онаси.

– Кўзларидан ўргилай, – пичирлади сўқир аёл юзини четга буриб.

– Умрлари узоқ бўлсин, – деди титроқ овозда Олим.

– Сизларга нима бўлди? – сўради ташвишланиб Карима хола. – Умиджонни кўзи очиқ экан.

У кўряпти. Обида, кел, кўтар болангни!

– Ойи, – деди Обида. – Акамни ўғли йўқ. Биз Умиджонни акамга беришга қарор қилдик. Қўлимизни қайтарманглар.

Орага оғир сукунат чўкди. Чақалок бу сукунатдан кўркдими ёки онасидан айрилганини сездими, чирқираб йиғлаб юборди.

– Юрагимни эзма! – аччиқланди Карима хола. – Худога шукур қилиб, болангни қўлингга ол! Уни эмиз! Болангга меҳринг шуми?

– Меҳрим борлигидан шу қарорга келдим, ойижон... – хўрсинди маҳзуна она.

– Мени қоронғи бағримда бу азизга нима бор экан? Кўксимдаги сут эмас, зардоб... Кулиб турганим билан кўксимни бутун жойи йўқ... Умиджон сизларни бағрингизда яйраб яшасин.

Карима хола хўнграб йиғлади. Оила аъзолари унга жўр бўлдилар. Султон мўлтираб:

– Эҳ, Диана хоним... – деди сигарет туташтириб. – Оҳ, жизнь!

– Мана, ҳеч бўлмаса бағрингларга босинглар уни...– деди Карима хола чақалокни Обидага узатиб. – Шўргинанг курсин сени, қизим-а... Шўргинанг курсин...

Обида чақалокни қўлига олиб, узоқ хидлади, бармоғи билан юзчасини пайпаслаб олгач, қувонди. Чақалок йиғлашдан тўхтади.

– Ассалому алайкум, Умиджон. Оҳ, қанийди шу юзларингизни сўқир онангиз кўра олса... – деди у. – Илоё азизу мукаррам бўлинг. Биз сўқирлардан дилингиз оғримасин.

Бир оздан кейин Обида болани эрига узатди. Олим уни қўлига олиб, авайлаб юзига юзини яқинлаштириб хидлаб кўрди.

– Оҳ-оҳ! Умрингиз узоқ бўлсин, ўғлим, – деди у ҳамон титраётган лабини чақалок юзига теккизиб. – Сизни роса соғиниб кутгандик. Мана, ниятимизга етдик, Умиджон. Сизам ниятингизга етинг!..

Обида Умиджонни ўз қўли билан Ойхонга топширди. Ожизлар шу куниёқ Шўрқишлоқни тарк этиб, маъюс қиёфада шаҳарга жўнаб кетишди.

– Ий-я-а-а-а! – ажабланиб шўрқишлоқчасига хитоб қилди Карима хола.

Ўн учинчи боб

“Умид”фирмаси

Шокир ва Султон адирдаги сабзини ўтоқдан чиқаришди. Ҳовлига қайтиб келиб мастава ичиш учун супага ўтирганларида, ҳассаси билан дарвозани тарақлатиб, пайпаслаб Олим кириб келди. Қайнилар поччанинг хурматига оёққа турдилар.

– Ташқарида машина кутиб турибди, – деди Олим. – Бир жойга бориб келиш керак. Зарур иш чиқиб қолди.

– Бир пиёла чой ичинг, – деди Шокир. – Мастава тайёр.

– Шопирни чақирайлик, – дея жўр бўлди Султон. – Умиджонни бир кўтариб қўйинг,

Олимжон печчо.

– Умиджонни кўтаришга вақт бору чой ичишга вақт йўқ.

– Мастава ичишга-чи? – эзмаланди Султон.

– Астаффуруллоҳ, – бош чайқади Олим. – Чой ичишга вақти йўқ одам, мастава ичишга қаердан вақт топсин?

Олим Ойхон олиб чиққан чақалокни бағрига босиб ўпиб қўйди. Сўнг уни қайтариб берди.

– Дадага салом бердингми? – чақалокни эркалатди Шокир.

Улар машинада йўлга тушдилар. Сутбулоқ она мозорига боришди. Шокир ҳамон нима гаплигини тушунмас, Султонга кафтини қисиб қараб қўярди. Олим эса ўз хазинаси бор ёки йўқлигини ҳозирча аниқ билмагани учун, подадан олдин чанг чиқармай жим борарди. Ниҳоят мозорга етдилар. У садага яқинлашди. Ҳассасини сада ковагига уриб, йигитлик чоғларини эслади. Тоғаси Тўлқинбой виждонли киши эди. У бир ҳовуч олтин тақинчоқларни қора халтага солиб, кўрлар мактабига келди.

– Олимжон, – деди тоға жиянининг бошини силаб. – Отангиздан кўп нарса қолганди. Сиз қишлоққа қайтишни рад этдингиз. Мен баъзи мулкинларни сотдим. Отангиздан қолган ҳовлингиз ўз номингизда. Унга қараб турарман. Аммо мана бу бойликни яшириб қўйинг. Бирор куни камингизга яраб қолар.

Олим бу бойлик ота-онасининг очиқ кўзини кўр қилганини биларди. Уларни соғиниб борган чоғларда, ота-онаси фақат пул санаш билан овора бўларди. У олтинларни Тўлқин тоғага инъом қилди. Лекин тоға рад этди. Олим Сутбулоқ она ҳақидаги афсонани эшитгандан сўнг, кучли таъсирланиб, шу олтинларни ниёз қилиб, дарахт ковагига ташлаб юборди. Лекин бойликлар ҳозирга қадар ўз ўрнида турибдими ё йўқми? Бу унга қоронғи эди.

– Таваккал, – деди Олим. – Шу ковак тубини текширинглар.

– Нега? – ажабланди Шокир.

– Ҳа, почча, нима гап ўзи? – сўради Султон.

– Шу ерга илгари бир нарсам тушиб кетганди... – деди Олим.

Шокир қўлини ковакка тикиб тугунни топишга уринди. Кейин Султон ковакка қўл тикиб кўрди. Ковак туби жуда чуқур эди. Султон сада устига чиқиб ковак ичига мўралади.

– Туби йўққа ўхшайди, – деди у. – Бу дарахтни кесмагунча нарсангизни олиб бўлмайди.

– Бир иложини қилинлар, – деб буюрди Олим.

Султон мозорда кўйманиб юрган Ориф шайхга учраб, қаттиқ сим ва фонар топиб келди. Урина-урина ниҳоят дарахт ковагидан қора тугунчани чиқариб олди. Улар машинага ўтириб ортга қайтишди. Уйга етиб келишгач, тугундаги қимматбаҳо буюмларни ёзиб текширдилар. Шокир ва Султон ҳангу манг бўлишди.

– Ана бўлмаса! – деди Шокир хомчўт қилиб. – Бу олтинлар беш миллион сўмлик чикса керак.

– Сиз бу нарсаларни баҳосини билмас экансиз, – илжайди Олим.

– Шунча бойлигингиз бўла туриб нега ишлаяпсиз, почча? – қизикди Султон.

– Бундан менга нима фойда? – кифтини қисди Олим. – Сизларга шуни тухфа қиламан. Умиджон бахтли бўлишлари керак. Орамизда бўлиб ўтган бу ҳодисани фақат учовимиз билайлик.

– Йўқ, – кескин бош чайқади Шокир. – Мен буни олмайман. Очимдан ўлсамам олмайман.

– Буни сизгамас, Умиджонга бердим. Сиз илгари шу оилани боққансиз. Яна ўша ишни давом эттиринг. Агар текинга олишни истамасангиз қарзга олинг.

– Мен қачонгача ўз жигаримнинг қонини ичаман? – деди Султонга қараб Шокир. – Сен тушунтир поччангга!

– Сиз кимни қонини ичяпсиз, ака?.. – ўзини соқит қилди Султон.

– Нима, ишлашдан чиқиб қолдингизми? – сўради Олим.

– Йўқ, – деди Шокир.– Шўрқишлоқликни иш билан қочириб бўлмайди. Фақат ўз хатоларимдан ўзим чарчадим, Олимжон.

– Хўш, нима бўпти! – деди топағон Султон. – Умиджон туфайли шундай имкониятга эга бўлдик. Келинлар, “Умид” фирмасини очайлик. Яна қадимгидай олди-сотди билан машғул бўламиз. Бизга ахир бу масалада ҳеч ким бас келолмайди.

– Айтишга осон, – деди Шокир. – Яна нолдан бошлаш керак.

– Ну и что?! – деди кўтаринки руҳда Султон. – Ҳозир халққа давлат ер-сув беряпти. Ер сотиб оламиз. Савдони ривожлантириб, бўрдоқичилик билан шуғулланамиз. Ердан чиққан ҳосилни сотиб, ем-хашакни молга едирамиз.

– Оғиздаги ошмас бу, – деди Шокир.

– Нега қўрқасиз, ака? Илгари мард эдингиз-ку? Ёки Махлиё... а?

– Ҳадеб мендан кулаверма, пачава!! – бақирди Шокир ва дарров ўзини босиб олди. – Султонбой, ҳазилинг жуда кўпол-да.

* * *

Дафина хазина анча салмоқли чиқди. Шокир ва Султон яна фаоллашиб, юк ташувчи машиналарни ёллаб, қадимгидай боғ маҳсулотларини Барнаулга олиб бориб сота бошладилар. Олимнинг илтимосига кўра, сир махфий қолди. Раҳмон амаки ҳеч нарсани тушунолмасди. Барнаулдан қайтиб келган икки ўғилни оғир таёқ билан қаршилади. Карима хола орага тушиб, уларни ажратмоқчи бўлди. Лекин чолнинг авзойини кўриб, ўзини четга тортди. Раҳмон амаки таёқ билан Шокирни кўпроқ урди. Шокир уятни бир четга суриб, аллақачон кўчага қочиб чиқиб олган олифта Султон ортидан лўкиллаб қочди.

– Э, худо! – зорланди Шокир кўчадаги кишилардан хижолат бўлиб. – Қачонгача мени бошимда ноҳақ калтак синаверади? Мен нима гуноҳ қила қолгандим ўзи?!

Раҳмон амаки уларни тупроқ кўчада қувиб урди. Олапар ҳам вовуллаб кўрди, лекин чолнинг авзойини кўриб, “оббо бу менданам ёмонга ўхшайди,” деб ҳовлисига кириб беркинди. Адиркўчалариклар тўдалашиб кўчага чиқдилар. Тепаликдаги чойхона айвонида ўтирган чойхўрлар ҳам чопкиллашиб, текин томоша кўришга етиб келишди. Салимнинг каптарлари гала-ғовурдан хуркиб, париллаб осмонга кўтарилди.

– Шу эл-юртни олдида айт, иккаланг! – бақирди Раҳмон амаки. – Мен сенларни ҳаром едириб катта қилганмидим?!

– Йўқ!!– эътироф этишди ўғиллар.

– Яна қаердан пул топдинг, туғилмай ўлгурлар?! Нима, бирор кишини сўйдингми ё бирор омборни ўмардингми?! Менга айт! Кимни пули бу пуллар?!

– Ўзимизники! – деди Султон. – Мистер Робинзон! Шимимни йиртдингиз!

Салим эса кўчада чопиб гаҳ-гаҳлаб югурар, Адиркўча устида давра ясаб учиб, дорходага қайтмаётган каптарларини чақирарди. У алами ичига сиғмай Раҳмон амакига ташланди.

– Агар каптарларим қайтмаса тўлайсиз, ака! – деди ҳарсиллаб. – Сизни дастингиздан ҳаммаси хуркиб учиб кетди. Буларни ҳали дорходага тўлиқ ўргатмагандим.

– Тўрт сўмлик каптарингни менга пеш қилма! – ғазабини сочди амаки.

– Э, ака! – қизишди Салим каптарбоз. – Булар ҳаммаси узун пайпоқли каптарлар. Битта бўрдоқи кўйга алишганман! Бир ҳафта олдин шаҳардан олиб чиқдим!

– Нима-нима?! – Бу гапни эшитган Зоҳида Салимнинг ёқасидан олиб бақира кетди. – Ҳали буларни пулга олганмидингиз?! Менга бекорга олганман дедингиз-ку? Уйда бир чакса ун йўқ. Бу бўлса кўйни ўғри урди деб, мени алдаб, пулига каптар олиб келибди. Ҳой, мусулмонлар, шунгаям насиҳат қиласизларми ё йўқми?! Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим-ку!

– Ана, Раҳмон ака! – зорланиб жавради Салим. – Касрингизга қолиб сирим очилди. Қачон

ақлингиз киради? Кўчани бошингизга кўтариб жанжал қилаверасизми? Тарбия борми?! Бу Адиркўча тинчийдими ё йўкми?!

Ҳамма уй-уйига тарқалиб, кўча сув куйгандек тинчланди. Дарвозаси олдида мириқиб жанжал томоша қилган Захро Олапарни эркалаб бошини силади.

– Қўркма, азизим, қўркма, – деди тилини чучук қилиб. – Бу жиннилардан чўчидингми? Кетди. Ҳаммаси кетди. Қўркма.

– Унингни ўчир! – бақирди Шароф дўкондор дарвозадан бош боқиб. – Шу меҳрингни менга берсанг сахар касал бўлмасдим! Простите деган касал бўлмасдим! Ҳаммаси сени касрингга бўлди! Ҳозир Олапарингни отиб ташлайман!

– Ий-я-а-а!? Олдин мени от, золим! Кейин Олапарни от! – деди у дўриллаб ва итига қайрилди. – Қўркма, поччанг сени отолмайди. У товукни сўёлмайди-ю, сени отармиди... Поччанг налева-направа адо бўлган.

* * *

Октябр ойининг аёзидан баъзи дарахтлар сарғая бошлади. Умиджон беланчакда оёқларини ўйнаб, атрофга кулоқ солиб, қикирлаб кулади. Қаердадир ўзини соғиниб яшаётган икки сўқир борлигини эса билмайди. Беланчак тебранганда кўз ўнгидаги олам уча бошлайди. Умиджон хоҳлаб-хоҳламай кўзлари юмилиб уйқуга кетади. У ўзи кириб бораётган зулматда танҳо қолишдан кўрқиб, кўзларини очади. Ўз атрофида бир неча бежавотир кувноқ чехраларни кўриб, хотиржам ухлаб қолади. У гоҳо туш кўради, гоҳо кўзи юмуқ ўй суради. “Бу одамлар нега бежаврид кулаверадилар, йиғлайверадилар, бақираверадилар? Нега осмон қоронғи бўлади? Нега ёруғ бўлади? Нега мени ҳамма ўпаверади? Нега мени кўтаришаверади? Мен кимман ўзи? Бу ер қандай жой ўзи?”

* * *

Шокирнинг қадимги мижозлари, миш-мишлар ёлғонлигига ишонч ҳосил қилдилар. Унга насияга маҳсулот бера бошлашди. Савдо ишлари авж олган ака-укалар сармоёси ой сайин кўпайиб борди. Раҳмон эшон хонадони яна меҳмонларга гавжумлашди. Ҳаёт изига тушиб аслига қайтди. Дастурхон нону ошга тўлди. Йўқолган ёру дўст, қавму қариндошлар қайта топишдилар. Мана, ҳар доимгидай ўз вақтида Октябр ибн Партком битта бўш қоп кўтариб кириб келади.

– Салом! Салом! Салом! – деди бидирлаб. – Ҳамма одам дўстларга салом! Сизга Шўрқишлоқ гўзали Назирахоним одамдан алангали салом! У киши одамгарчилик қилиб, бир қоп ун бериб юборишингизни сўрадилар. Мен беш-олти йилдан бери вақтинчага ишламай турибман. Ишга кирганимдан сўнг қарзларимизни албатта тўлайман. Тўлдириб солинг, дадажон одам! Уннинг уволи бор. У ер-бу ерда қолиб кетса сичқонларга ем бўлади. Увол қилманг.

Назиранинг элчиси бир қоп буғдойга эга бўлади. У ҳатто аллақайси таниқли зот номини ўртага қўйиб, ажабтовур дуо ўқийди. Иш битгач, хайрлашиш ҳам эсидан чиқиб, шошилинич жуфттак ростлайди. Бир кундан сўнг Насиба ва Малик келадилар. Бир жуфтгина кўзига пул етмаётганини айтиб, қарз сўрайдилар. Шокир бу пул қайтмаслигини билиб, иккиланиб тайсаллайди. Карима хола Шокирга кўзини олайтиради. Шокир ноилож сўралган пулни санаб беради. Насиба эри Маликни эргаштириб, оғзи кулоғида уйига жўнайди.

– Эҳтиёт бўлинг қуртлардан, – деб кесатади Шокир. – Қуртлар ёмон-да, Насибахон.

– Ҳовотир олманг, ака, – дейди кесатикни тушунмай Насиба. – Дўхтирлар ҳамма қуртларни олиб бўлишди. Келаси сафар рейсдан келганинигизда яна бериб турасиз-а?

– Ҳа-а-а! – чийиллайди Султон. – Плиз, мем! Яна қанча керак?!

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай Ёқуб ва Дилбар кириб келадилар.

– Ҳа-а? – деб ҳол сўрайди Ёқуб ҳар доимгидай беғамлик билан. – Қалайсизлар?

* * *

Бўлурман бир гўзал инсон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу,
Сурурман давр ила даврон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Бутун борлиқ мунаввар бир куёшдай товланур ял-ял,
Юрурман хангу манг, ҳайрон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Одамлар ҳам ажаб бахтли, ажаб хуррамга ўхшайди,
Бари соғу бари омон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Солланур мангулик олам муҳаббат, ишққа лиммо-лим,
Борурман ёр сари шодон, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Не сўз бўлғай, не ҳол кечгай, билолмасман, ўшал онда,
Кейин бўлғай бари аён, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

Яшарман бир умр эл-юрт, Ватаннинг нон тузин оқлаб,
Агар-да, Чоршамъ-эй, ҳар он, кўнгилда кечса ҳис-туйғу.

* * *

Менга гоҳи ошно, гоҳида ноошно бу феъл,
Ногаҳон этгай мени гоҳ гадо, гоҳ подшо бу феъл.

Қийналурман ҳар сори қўйсам қадам панд бергуси,
Кўрсатиб ҳар гўшада ҳар хил ҳунар, нағмо бу феъл.

Бир тутаб қолса ёмон куйдиргуси ақлу ҳушим,
Нақ солиб эл ичраким, турфа, ажаб, ғавғо бу феъл.

Ихтиёрим дермией, номусу орим дермией,
Ҳақ талаб айлаб қилур ҳолимни кўп расво бу феъл.

Қай бобом қонида бир ўтган экан бундай насаб,
Неча минг йилдан кейин менда бўлур пайдо бу феъл.

Йўқ этолмай доғдаман, руҳу рувоним қўймагай,
Оқибат этмоқчидай бир кун мени шайдо бу феъл.

Сабру бардошинг йиғиб, тоқат қилиб юр, Чоршамъ-эй,
Бир умр бошингга кўп солгай ҳали савдо бу феъл.

* * *

Дилрабо менга ҳар замон нозу карашмалар қилур,
Жонимга бермайин омон нозу карашмалар қилур.

Сочларини ўйнатиб, у ўтгуси гулзор ичидин,
Гоҳи-гоҳи отиб хандон нозу карашмалар қилур.

Нигоҳларининг ўқидин нигоҳларим ҳалок этиб,
Ҳолимни билгани ҳамон нозу карашмалар қилур.

Бундайин лутф ила карам ярашгуси ёрга фақат,
Ажаб-ажаб, равон-равон нозу карашмалар қилур.

Яйраб кетар боғу чаман, соллона келгуси гўзал,
Гўёки жамбилу райхон нозу карашмалар қилур.

Менда кўнгли бўлса керак деган ўйу хаёл келур,
Кўнглимни яйратиб чунон нозу карашмалар қилур.

Жонимга жон кирар шу дам, омадим бор экан Чоршамъ,
Менга ўша моҳитабон нозу карашмалар қилур.

* * *

Овораман бир умр нафсим билан олишиб,
Кўнглимда йўқдур ҳузур нафсим билан олишиб.

У ҳеч мени тинч қўймас, комига тортавериб,
Доим кўрарман жабр нафсим билан олишиб.

Унга кул бўлсам тамом, асло, топмасман омон,
Аранг этарман сабр нафсим билан олишиб.

Яссавийга қанчалар қийин бўлган экан, воҳ,
Касрин туярман ҳар қур нафсим билан олишиб.

Уни енгмасам бўлмас ҳаётимда фароғат,
Энди турарман мағрур нафсим билан олишиб.

Шамширинг қайраб, Чоршамъ, шижоат айла ҳар дам,
Ғолиб бўларман охир нафсим билан олишиб.

* * *

Юрагим қон бўлди бировнинг ҳажрида,
Дилим вайрон бўлди бировнинг ҳажрида.

Туну кун ўйлайман соғ-омон борми деб,
Рангим сомон бўлди бировнинг ҳажрида.

Меҳрга ташна бўлган руҳу равоним,
Нетай, сарсон бўлди бировнинг ҳажрида?

Висолинг соғиниб, изларинг ахтариб,
Умрим хазон бўлди бировнинг ҳажрида.

Номини айтишга журъатим етмагай,
Тилим нолон бўлди бировнинг ҳажрида.

Гар тугаса умрим, билингиз, эй дўстлар,
Чоршамъ, қурбон бўлди бировнинг ҳажрида.

* * *

Умрим бўйи ҳамроҳим қоғозлару қаламлар,
Тинглар қувончу оҳим қоғозлару қаламлар.

Кеча-кундуз юрарман лойиқ сўзлар ахтариб,
Ёлғизликда паноҳим қоғозлару қаламлар.

Битарман билмай тиним, кўнгил ёришур кейин,
Обод этар даргоҳим қоғозлару қаламлар.

Гоҳо чалғиб қоларман бу алдамчи дунёда,
Кутар бедор ҳар доим қоғозлару қаламлар.

Сиз менинг гавҳаримсиз, олтин, кумуш, заримсиз,
Бошимдаги туғ-тожим қоғозлару қаламлар.

Чоршамъ, ҳаёт эканман, кўлимдан тушмай ҳар дам
Айрилмасин илоҳим қоғозлару қаламлар.

АСАР ЮРАК ҚОНИ БИЛАН ЁЗИЛАДИ

Суҳбат

Улугбек ҲАМДАМ, “Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” журналлари Бош муҳаррири в.б:

Устоз, негадир кейинги пайтларда адабиётнинг вазифаси тўғрисида кўп ўйлайман. Бундоқ қарасак, бундан бир-бир ярим аср муқаддам адабиётнинг ижтимоий функцияси ҳақида бугунгидек гапирилмаган экан. (Зеро, бунга асоснинг ўзи бўлмаган). XIX аср охири ва, айниқса, XX аср аввалига келиб эса, унинг зиммасида ғоят салмоқдор ижтимоий вазифа пайдо бўлдики, натижада, мазкур жиҳат бир неча ўн йил мобайнида адабиётнинг ажралмас узвига айланди. Вақтлар бўлдики, адабиёт одамларнинг дунёқарашларини, ҳаётга ёндашувларини, кайфиятларини белгилади, уларни йўналтирди. Бугун эса ундай эмас. Демак, давр ва унинг кайфиятига қараб адабиётнинг инсон (ўқувчи) олдидаги вазифалари ўзгариб турар экан-да?..

Наим КАРИМОВ, филология фанлари доктори, профессор:

Тарих XIX аср охири - XX аср бошларида дунёга келган жаҳид адабиётининг зиммасига муҳим масалаларни юклади. Жаҳид маърифатпарварлари XVII-XIX асрлардаги ижтимоий-иқтисодий таназзул ҳамда Кауфман, Скобелев, Черняев, Мочаловларнинг ваҳшийлиги ва зулми остида эзилган, қадди букилган, ўз Ватанида эркин яшаш ҳуқуқидан маҳрум бўлган халқни уйғотиш вазифасини қўйди. Жаҳидлар ўз зиммаларига қўйилган шу тарихий вазифани шараф билан бажардилар. Шунинг ўзиёқ биздан уларга, уларнинг ижтимоий-маърифий ва ижодий фаолиятига катта ҳурмат билан муносабатда бўлишимизни тақозо этади. Менинг бу масалага тўхталишимнинг боиси шундаки, жаҳидлар адабиётнинг ижтимоий функциясини ошириб юбордилар, бадиий адабиёт елкасига катта ижтимоий вазифани юкладилар. Халқнинг тарихий тақдирини ўзгартириш учун адабиёт, энди, кураш куралига ҳам айланиши зарур эди. Жаҳидлар шу масалага жуда нозик ёндашиб, дастлаб, маърифатпарварлик ғоялари билан тўйинган асарларни яратдилар. Кейин эса: “Онам, сени қутқармоқ учун жонми керакдур? Номусми, виждон била иймонми керакдур?” деб ўзларининг эрк ва ҳуррият йўлида жонларини фидо қилишга ҳам тайёр эканликларини айтдилар. Мазкур сатрлар ёшларнинг илғор қисмида ҳуррият учун кураш истаги ва мақсадини уйғотди.

Шундай “ижтимоийлашган” жаҳид адиблари қаламкаш биродарлари ижодига ҳаёт ҳақиқатини ҳаққоний акс эттириш нуқтаи назаридан ёндашдилар. Чўлпон “Фарғона фожиалари” пьесасида шу масалада чекинган Ҳамзани қаттиқ қойиди. Аммо, жаҳид танқидчилигининг бундай “ижтимоийлашиш”и замирида халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ мақсад ётган эди.

1917 йилдан кейин, бошқа қўшни миллий адабиётларда бўлганидек, ўзбек адабиётида ҳам жаҳид адабиёти эришган марралардан ва миллий адабий илдизлардан узоклашиш, рус йўқсил адибларининг, кейинчалик, рус мумтоз адибларининг шўро мафқурасига зид бўлмаган асарларини таржима қилиш, адабиётни шўро даври ғояларини тарғиб қилувчи минбарга айлантириш жараёни кечди.

Мободо, жоиз бўлса, шу ерда бир лирик чекиниш қилсам. 1921-1923 йилларда Самарқандда нашр этилган “Меҳнаткашлар товуши” газетасига дастлаб Мирсалимов, кейин З. Бурнашева деган татар зиёлилари муҳаррирлик қилишган. Агар биринчи муҳаррир газетадан маҳаллий ходимлар ва мухбирларни четлатган бўлса, иккинчиси муҳаррирлик курсисини эгаллаши билан газетада Беҳбудий номининг тилга олинишига йўл қўймаган. У хатто: “Яхши бўлган эканким, Беҳбудий ўлдирилган экан. Агар Беҳбудий бу кунда тирик бўлса эди, Туркистоннинг устига иккинчи Анвар пошшони келтириб, ўзи бирор мансабга эга бўлур эди”, деб ўз хатти-ҳаракатининг тўғрилигини асосламоқчи бўлган. Кунни кеча маҳаллий раҳбарлар ва ижодкорлар

ёрдамида адабиёт ва журналистикага кириб келган кимсалар тирик ва марҳум ўзбек ёзувчиларини миллатчиликда, совет давлатига қарши кайфиятда айблаб, ишдан ҳайдалиш ёки қамалиш хавфи остида қолган миллий адабиёт намояндаларининг шўро позициясига ўтишларига ўз ҳиссаларини кўшганлар. Партия турли миллатга мансуб шундай хайбаракачилар ёрдамида адабиётнинг советлашиш жараёнини амалга оширган.

Сиз айтганингиздек, бугун адабиётнинг халқ олдидаги вазифаси ўзгарди. Ўзбекистоннинг миллий давлат байроғи ҳилпираб турган ҳозирги даврда адабиёт ҳам ўз олдида халқ ва мамлакатнинг янги тарихи билан уйғун вазифаларни кўймоқда. Бу вазифалар биринчи навбатда, ёш авлодларнинг илғор дунёқарашини шакллантиришга, маънавий оламини бойитишга, фидойи аждодларнинг ватанпарварлик ва халқпарварлик анъаналарини давом эттиришга қаратилса, айни муддао бўлурди.

Улўбек ҲАМДАМ:

Устоз, авлодлар алмашинуви – ҳаёт қонуни. Лекин, авлодлар алмашинуви баробарида, дунёқарашлар ҳам ўзгаради. Бунга ҳам бағрикенглик билан қарашимиз керак, албатта. Айни чоғда, юқоридаги гапдан “ҳар қандай янги авлод аввалгисидан яхшироқ (тўғрироқ) бўлади”, деган маъно чиқмайди. Чунки ҳар бир авлоднинг ўзига яраша кучли ва ожиз тарафлари мавжуд. Шу маънода, сиз мансуб бўлган адабиётшунослар авлодининг ютуқлари ва камчиликлари нималарда кўзга ташланади?

Менинг назаримда, адабиёт ва санъат ғоят мафқуралашган бир даврда яшаганликлари бу авлод вакилларининг ижодларига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Натижада, улар қолдирган қимматли меросда айрим мафқуравий чекланишлар сезилади. Адабиёт, аввало, эстетик ҳодиса, санъат эканлиги баъзан унутиб қўйилди. Шунга қарамай, катта авлод вакиллари ҳаётларини ягона ишга бағишлай олдилар. Яъни, сизлар учун адабиёт иши муқаддас иш эди. Сизлар адабиётнинг инсон турмушидаги, маънавий оламидаги мислсиз ўрнига қатъий ишониб келган авлодсизлар. Алалхусус, мазкур ишонч ўзбек адабиётшунослигининг Беҳбудию Фитрат, Чўлпону Ойбек тамал тошини қўйиб кетган пойдеворини янада мустаҳкамлаш йўлидаги фундаментал тадқиқотларининг яратилишига замин ҳозирлади. Назаримда, сизнинг авлод ана шундай шарафли ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўша билди, тўғрими?

Ана шу айтилганлардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилсак, XX аср ўзбек танқидий тафаккур тадрижи сизнингча, қандай қиёфага эга.

Наим КАРИМОВ:

Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлодининг ютуқ ва камчиликлардан аввал, ўзбек адабиётшунослик фанининг илдизларига мухтасар бир йўсинда назар ташласак. Ўзбек ёзма адабиёти пайдо бўлибдики, унинг йўлдоши сифатида адабиётшунослик фанининг ҳам куртаклари кўрина бошлаган. Ёзувчилар ўзларининг ёки қаламкаш биродарларининг ҳаёт ва ижодлари тўғрисида турли йўллар билан фикр баён қилишган. Тазкиралар тузила бошлаган. Илми аруз, илми кофия, илми бадеа сингари ўзбек адабиётининг назарий масалаларини ўрганувчи “фан тармоқлари” пайдо бўлган. Навоийхонлик, бедилхонлик, фузулийхонлик тўғараклари вужудга келган. Бу фан тармоқлари ва тўғаракларнинг диққат марказида бадиий ижоднинг ўзига хос специфик масалалари турган. Ижодкорларни ҳам, китобхонларни ҳам тасвир маҳорати, бадиий образнинг гўзаллиги ва сермаънолиги, сўз жилолари, поэтик фикр ва шеърый шаклнинг уйғунлиги сингари масалалар қизиқтирган.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб, ўзбек адабиётшунослиги фан сифатида шаклланиб, янги-янги жанрлар билан бойиди. Ўзбек адабиётшунослигида бадиий ижод табиатини, ижодий жараёни, ёзувчининг ижодий йўлини, бадиий маҳорат масалаларини тадқиқ этувчи асарлар майдонга келди. Камина мансуб бўлган адабиётшунослар авлоди бунга маълум маънода

ўзларининг ҳиссаларини қўшдилар. Агар мазкур авлодга Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Бегали Қосимов, Салоҳиддин Мамажонов, Нуриддин Шукуров, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Нўъмон Раҳимжонов сингари замонавий адабиёт масалалари билан, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Ботир Валихўжаев, Абдурашид Абдуғафуров, Суйима Ғаниева сингари мумтоз ўзбек адабиёти билан шуғулланувчи адабиётшуносларни мансуб, деб билсак, кўп жилдлик мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихининг, йирик шоир ва ёзувчиларга бағишланган, шеърият, наср ва драматургия турлари, роман, қисса, дoston сингари жанрлар тадқиқ этилган монографияларнинг яратилиши шу авлод номи билан боғлиқ. Қолаверса, мустақиллик арафасида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида мумтоз ва замонавий ўзбек адабиёти тарихини тарихий ҳақиқат мезонлари асосида ўрганилишида ҳам шу авлод муҳим роль ўйнади. Бинобарин, мазкур авлодга хос хусусиятлар, менимча, фаоллик, кенг ва чуқур билим, нина билан қудуқ қазिश машаққатидан қочмасликдир.

Энди, камчиликларга келсак, бу ҳам етарли. Аввало, бизнинг авлод адабиётнинг ижтимоий вазифасига катта эътибор бериб, ёзувчи ҳам, унинг асари ҳам ноёб бадиий-эстетик ҳодиса эканини унутиб қўйган вақтлар оз бўлмади. Адабиётшунослар баъзан юқоридан туширилган мезонлар асосида, баъзан эса ўзларининг субъектив қарашлари асосида бадиий ижодга ёндашишга мажбур бўлдилар. Қодирий ва Чўлпон адабиёт олаmidан бадарға қилинган даврда Ҳамза ҳаддан зиёд илоҳийлаштириб юборилди. 60-70 йилларда бадиий заиф асарларни юқори баҳолаш оддий ҳодиса бўлиб қолди. Мавзунинг долзарблиги ва замонавийлиги бадиий ижоднинг асосий мезони сифатида идрок этилди. Шундай мезон тақозоси билан “Ўтган кунлар”га эмас, “Ғолиблар”га, “Наврўз”га, “Ҳамза”га ўхшаш асарлар хирмони кўпайди. Адабиётшунос адабиётнинг гуллаб-яшнашига, танқидчи эса ёзувчининг ижодий ўсишига ёрдам берувчи ижодкор бўлиши лозимлиги унутилиб, бадиий бўш асарларнинг бўшлигини айтишда журъатсизлик авж олди.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Нисбатан ёш авлодлар хусусида нималарни ўйлайсиз? Мазкур авлодлар фикран эркин, ҳар турли информацияга имкондор бўлиши баробарида, нега ўз ишини сизлар қадар яхши кўрмайди? Улар руҳиятидаги таратдуд яна қанчагача давом этиши мумкин? Нега уларнинг кўпчилиги муқаддас иш – адабиёт ишини осонликча бошқа ишга, масалан, тужжорликка алмаша ол(а)дилар? Нима учун уларда адабиёт иши эътиқод даражасига кўтарилмаган? Нега бизнинг ва биздан кейинги авлоднинг адабиётшунослик соҳасида фундаментал тадқиқотларга ҳоли йўқ: бу ердаги асосий сабаб илмнинг етишмаслигимиз ё хоҳишнинг? (Ва, ёки бошқа нарсанинг, масалан, рағбатнинг?) Ёхуд фундаментал тадқиқотлар, аввало, ўзгариб кетган оламнинг янгидан фалсафий идрок этилиши билан юзага чиқадими? Ундай бўлса, файласуфларимиз қаерда?

Наим КАРИМОВ:

СССРдек ер юзини титратган қудратли давлатнинг тарих сахнасида йўқолиши асносида, жаҳон халқлари тарихида янги давр бошланди. Европа халқлари бозор иқтисоди шароитида яшаганликлари, шунингдек, мафқуралашган адабиёт ва санъат булоқларидан сув ичмаганликлари учун уларда маънавий-маданий қадриятлардан узоқлашиш жараёни кўзга ташланмади. Улар ҳаёти бир маромда давом этди ва давом этмокда. Улар “яшил иблис” қудратига шак келтирмаган ҳолда, зикр этилган қадриятларнинг қадрсизланишига йўл қўймадилар. Бизда эса жараён анча кескин кечди.

Ҳозир ижод қилишда давом этаётган ёзувчилар орасида ниманингдир илинжида қалам тебратишаётганлари талайгина. Агар шу илинж – ё шухрат қозониш, ё муқофот олиш, ё асар ёзиб пул топиш илинжи бўлмаса, ижодкорлар сафи анча сийраклашиб қолади. Айтмоқчиманки,

Чўлпон, Ойбек, Шукур Холмирзаевга ўхшаб ўз тақдирини бир умрга адабиёт билан боғлаган ва бундан бирор манфаатни кўзламаган ёзувчилар ҳам, адабиётшунослар ҳам бундан кейин анқонинг уруғи бўлиб қоладигандек. Бунинг асосий сабабларидан бири, моддий бойликнинг фетишлаштирилиши, маънавий-маданий бойликнинг, бир замонлар фаровон яшаш омилларидан бири бўлган ақлий ва ижодий меҳнатнинг кадрсизланиши бўлса, иккинчиси эса, “Ўтган кунлар”ни мижджа қоқмай ўқиган китобхонларнинг бугун йўқлигидир.

Ана шундай китоб ўқимаслик касали ҳозирги адабиётшунослар авлодини ҳам четлаб ўтмаган. Уларнинг бир қисми Фрейдни, Камюни ҳижжалаб ўқиган бўлса ҳам, миллий адабиётимиз ва маданиятимиз тарихини яхши билади, дейиш қийин.

Улар адабиёт тарихини ҳам, адабий жараённи ҳам яхлит ҳодиса сифатида илғаб олганларича йўқ. Акс ҳолда, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Шайхзода, Усмон Носирлар ижод қилган адабиёт майдонида мардикор ёллаб ёзилган ёки пулнинг кучи билан чоп этилган асарлар оқимиға бефарқ қараб турмаган, ўтган-кетганни ушлаб олиб, ўзлари тўғрисида мактовдан иборат мақолаларни ёздириб олган ва уларни ёстикдек-ёстикдек тўплам шаклида чоп эттирмаган бўлардилар. Шубҳасиз, бу таънам умумий жараёнға тегишли. Бугунги авлод орасида виждон амри билан қалам тебратаётган адабиётшунослар йўқ эмас. Лекин, уларнинг аксари, афсуски, диссертациялар ёзишдан нариға ўтмаяптилар. Адабий жараён, Пушкин ифодаси билан айтсам, “соқчилар”сиз қолмоқда.

Мен уруш даврининг фарзандиман. Ўз отамнинг уруш даврида қандай қийинчиликларни бошдан кечирганларини яхши билмайман. (Отам бу ҳақда сўзлашни хуш кўрмаганлар). Аммо, амаким баъзан-баъзан уруш йилларини эслаб, аудиторияға гўё ҳеч нарса бўлмагандек, доим оқ кўйлак устиға костюм кийиб, галстук тақиб кирганлари ва дарс берганларини, лекин бу кўйлакнинг фақат ёқасию олд томони ҳамда бошқа кўйлакнинг калта енги – манжети бўлганини айтар эдилар. Улар мансуб бўлган авлод зиёли номини баланд ушлар, шунинг учун ҳам халқ зиёлиларни астойдил ҳурмат қиларди. Ҳозир-чи, фан доктори дипломи билан бозорда чодир тикиб ўтирган кишилар йўқми? Шеърят ва матбуот оламини тарк этиб, бозордан макон топган кишилар йўқми? Тўғри, уларнинг баъзилари турмуш тақозоси билан шундай йўлни танлашган. Лекин агар улар юрағида ҳам ҳақиқий зиёлининг қони жўш уриб турганида, балки шундай йўлни танламаган бўлармидилар? Ҳар ҳолда, шу нарса аниқки, моддий кадриятларнинг жамият ҳаётидаги мавқеи дафъатан ошиб кетганида, қалам аҳлининг фаровон ва ҳашаматли ҳаётға мойил қисми ўзға йўлни танлади. Бунинг учун уларни қоралаш эмас, балки тушуниш лозим.

Масаланинг жиддий томони шундаки, масалан, адабиётшунослик соҳасида қалам тебратаётган аксар ёшларни ҳам ўз соҳаларига содиқ, нина билан қудуқ қазिशға тайёр кишилар, деб бўлмайди. Улар билим заҳираларини бойитишдан, адабиётшуносликнинг жиддий муаммоларини ҳал қилишға чоғланишдан кўра, тезроқ фан номзоди, сўнгра фан доктори бўлишни ўйлайдилар, холос. Фан орқали моддий ёки маънавий имтиёзға эришиш аксар ёшларнинг бош мақсадлари бўлиб қолмоқда.

Улўбек ҲАМДАМ:

XX аср ўзбек адабиётиға алоҳида меҳрингиз борлигини яхши биламан. Чунки, айнан шу даврга келиб, мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, тарихий-маданий, руҳий-маънавий тақдирида улкан бурилишлар юз берди. Диний-этиқодий эврилишларни айтмай қўя қолай. Демак, буларни бошидан ўтказган, юрағидан кечирган ижодкор оламни ўзгача кўра бошлади. Унинг атроф-муҳитни бадиий эстетик жиҳатдан қабул қилиш принципида туб истилоҳлар юз берди. Роман, драма, бармоқ вазнидаги шеър – булар ана шу азим ўзгаришларнинг қонуний меваси эди. Улар кўп асрлик ўзбек адабиётида янги ҳодиса бўлиб майдонға тушди. (Албатта, қадим-қадимдан сочма ва бармоқ ўлчовидаги назм, яна роман ва театрнинг бошқачароқ кўринишлари мавжуд бўлгани ёдимизда).

Ана шундай моҳиятга эга янги ўзбек адабиёти, сизнингча, яна нималари билан Навоий ва Бобур даври адабиётидан фарқ қилади? Ва, бу давр (XX аср) адабиёти ёнида XXI аср адабиёти қандай тахминий кўринишга эга бўлиши мумкин?

XX аср ўзбек адабиёти мумтоз ва келажак адабиётимиз ўртасида бир кўприк вазифасини ҳам ўтади, ўтамоқда, дейишимиз мумкинми?

Наим КАРИМОВ:

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида икки асрни “олтин аср” дейиш мумкин. Бири – XV аср бўлса, иккинчиси – XX аср. Агар Навоий форс тили ҳукмрон даврда ўз асарлари билан ўзбек адабий тили ва мумтоз ўзбек адабиётининг майдонга келишига тамал тошини қўйган бўлса (бу – Навоий ва Бобур даври адабиёти), XX асрда Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Фитрат янги ўзбек адабий тили ва адабиётини яратишда, устозлари анъаналарини давом эттириб, жаҳон адабиёти ютуқларини ўзлаштирган ҳолда, ўзбек адабиётида реализм методининг қарор топишига, адабиётнинг реал ҳаёт билан яқинлашишига, бадий сўзнинг жамият ҳаётига таъсир кўрсата олувчи куч бўлишига, янги замонавий адабий тур ва жанрлар билан бойишига жиддий ҳисса қўшдилар. Сўнгги бир аср давомида дунёга келган авлодларнинг маънавий олами ва дунёқараши уларнинг асарлари асосида шаклланди. Агар Навоий ва Бобур даври адабиёти бизнинг буюк адабий меросимиз бўлса, XX аср адабиёти ҳали узоқ вақт халққа йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади, деб умид қиламан. Энди, XXI аср адабиётига келсак, бирор башоратнамо гапни айтиш қийин. Детектив-саргузашт ва ҳажвий адабиёт китоб бозорларини бундан кейин ҳам забт этишда давом этса керак. Бу эса, китобхонлар оммасининг шунга мослашган диди (яъни, бозор) адабиётни идора этиб туради, деган сўздир.

Улўбек ҲАМДАМ:

Менимча, ўзбек насри яқин ўтмишни идрок эта бошлади. Чунки бирин-сирин дилни қувнатувчи асарлар пайдо бўляпти. Улар бир-бирига ўхшамайди, лекин орасида катта истеъдод билан ёзилаётганлари бор. Аҳмад Аъзамнинг “Рўё”, Наби Жалолиддиннинг “Қурб”, Раҳимжон Раҳматнинг “Аросат” каби романлари қўлёзмасини ўқидим – таассуротим бир олам. Энг муҳими, уларнинг барида воқелик кутилмаган, ҳали юрилмаган томондан туриб таҳлил ва тасвир этилган. Эркин Аъзамнинг “Ступка”, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Қичкириқ”, Нуруллоҳ Рауфхоннинг “Чилла”, “Этакдаги кулба”, Назар Эшонқулнинг “Баҳовуддиннинг ити”, “Қултой”, Исажон Султоннинг “Қисмат” каби ҳикоялари ўзбек насри жиддий эврилишлар палласига кирганини кўрсатади. Назаримда, энди, юқоридаги каби асарларни адабиётшуносликнинг аввалги мезонларидан туриб таҳлил қилиб бўлмайди. Бу асарлар адабиётшунослик фанининг ўзида жиддий янгиланишларни тақозо қилмоқда. Мана шу маънода эскича ёндашув ва критерийлар билан бугунги катта истеъдодларни аниқлаш мушкул, деб ўйлайман. Яна шуни ҳеч бир муболағасиз айта оламанки, бугун ҳам сиз номини санаган улўғ ижодкорларимиз даражасидаги истеъдодлар бор. Бор, фақат бугун давр бошқа. Бу давр одамлари бир хил иқтисодий-маънавий кайфиятда эмас. Жамиятда ўзининг ҳам моддий, ҳам маънавий даражасига кўра, кўпдан-кўп турли-туман қатламлар юзага келди. XX аср одамларининг психологик кайфияти эса яқинда бўлгани боис, ўша вақтдаги яхши асарнинг таъсир кўлами катта миқёсларда кечган. Бугунги шоир Навоий ҳазратларидек истеъдодга эга бўлса ҳам (қани энди), ана ўша қатламларнинг барчасига бирдек маъқул ва манзур ашъор битолмайди. У энг баланд пардаларда қўйлаши мумкин. Лекин унга ҳамдардлар ўнлаб қатламларнинг бир ёки нари борса, икки-учтасида топилади. (Бугун Навоийни қанча одам тушуниб, хис қилади?) Ҳазрати Румийда: “Қарға ва лайлак дўстлигининг сабаби”, деган ҳикоят бор. Ақли расо бир киши қарға ва лайлакнинг бирга учиб юрганини кўриб, тоза ҳайрон бўпти. Кейин бу жўрачиликнинг тағига етиб қараса, иккала қуш ҳам оқсоқ экан. Қаранг, дардларнинг

муштараклиги таналарнинг ҳамкору ҳамнафаслигига олиб келмоқда.

Ўйлашимча, истеъдодлар, даҳолар вақти-вақти билан туғилиб туради. Фақат уларни муҳит етилтиради, кўтаради ёки, аксинча. Даҳонинг майдонга чиқиши учун қулай муҳит лозим. (Албатта, муҳит деганимиз ҳаётининг комфортдан иборатлиги бўлмай, аксинча, турли хил машаққатларга тўла чиғириқлардир). Пешонасида даҳолик сифатлари мавжуд зотнинг агар омади чопган бўлса, у ўз даврида, уни юксакка олиб чиқадиган чигал муҳитда вояга етади. Бўлмаса, у ҳам бир истеъдод даражасида, истеъдод эса оддий қаламқашдек яшаб ўтади. Шунинг учун ҳам Волков улуғ Пушкин истеъдоди ва муҳит бир-бирига тўғри келиб қолди, дейди. Йўқса, Лермонтовнинг истеъдод даражаси Пушкинникидан асло кам эмас эди. Адабий омад Пушкинга кулиб боқди. Мен шу гапларга ишонаман. Аксинча бўлганда эди, яратганнинг қудрати Навоий ёки Шекспирда тўхтаб қолишига иймон келтиришимга тўғри келарди. Бунинг эса мутлақо иложи йўқ. Оққан дарё оқаверади, деган халқимизнинг доно ҳикматига жўр бўлгим келади, устоз...

Наим КАРИМОВ:

Бир замонлар ўзбек адабиётининг том маънодаги кўзгуси бўлган, ютуғини ҳам, камчилигини ҳам ўзида акс эттириб турган “Шарқ юлдузи” журналі оғир аҳволга тушиб қолган эди. Кейинги йилларда адабиётга ҳукуратимиз томонидан кўрсатилаётган эътибор сеvimли журналимизни ҳам четлаб ўтмади. Сиз журнални бугунги адабиётнинг минбарига айлантириш учун ҳали сиёҳи қуримаган асарларни ўқиб чиқдингиз. Афсуски, менда бундай имконият йўқ. Қолаверса, кўз нури хиралашиб қолган бизнинг авлод, жумладан, мен ҳам ҳозирги адабий жараённи сизчалик изчиллик билан кузата олмайман. Шу сабабли мен адабиётимизнинг бугунги даражасидан сизчалик ҳайратда эмасман.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Мени яна бир бошқа масала кўпдан бери қизиқтириб-ўйлатиб келади. Миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқми? Ёки адабиётнинг даражаси миллатнинг ҳолига вобастами? Дунёда ҳамма нарсани пул, бойлик ҳал қилади, деган тутумнинг борар жойи қаергача бўлиши мумкин? Техника асрини ортига ташлаб, ахборот даврини бошидан кечираётган замондош зоҳиран нақадар мағрур, нақадар мустақил ва ишбилармон кўринади. XIX аср кишиларига сув ва ҳаводек зарур бўлган адабиёт мазкур Хабародам учун ортиқча юкка айланиб қолмадими? Бутун онгли ҳаётини адабиёт илмига бағишлаган зиёли сифатида сизнингча, Хабародамнинг ҳоли нима кечади? Адабиётсиз, демоқчиман.

Наим КАРИМОВ:

Агар ҳар бир миллатнинг ўз Навоийси, ўз Гётеси, ўз Пушкини бўлмаса, бу миллатни шаклланган миллат, дейиш қийин. Зеро, миллатнинг миллат бўлиши учун унинг миллий адабиёти ҳам бўлиши зарур. Адабиёт – миллатнинг кўзгуси. Шу кўзгуда миллатнинг тарихи ҳам, бугуни ҳам, машғал сиймолари ҳам, фазилатлари ҳам, қусурлари ҳам ўз аксини топади. Бинобарин, миллатнинг қандайлиги унинг адабиётига боғлиқ. Миллат ва адабиёт бир-бири билан узвий алоқадаги ҳодисалардир.

Ҳозирги вақтда пулнинг, бойликнинг фетишлашгани миллатларнинг таракқий этаётганини англамас керак. Негаки, пул ва бойлик, худди XIX аср охири – XX аср бошларида Фарбда рўй берган “олтин талвасаси”дек, инсонларни доводиратиб қўйди. Айрим аёллар ҳаё деган улуғ фазилатни унутиб қўйдилар. Меҳнатсиз ёки осон йўл билан пул топиш, бойлик орттириш касаллик тусини олди. Жамият бу касалликка қарши самарали чора ва тадбирларни топиши зарур. Шахсан мен бунинг чораларидан бири сифатида ақлий меҳнат кишиларига ва меҳнат фахрийларига бўлган муносабатни ўзгартириш, уларни кадрлаш, уларни осон йўл билан давлат

орттирган, аммо, маънавий пуч кишилар олдидаги мавқеини, иззатини жойига қўйиш лозим, деб биламан. Фарзанд бутун умри давомида ҳалол меҳнат қилиб, на машина ололмаган, на дала ҳовли қуролмаган ота-онасини ҳурмат қила бошласагина ва бошқа ота-оналарга ҳам шундай муносабатда бўлсагина, халқнинг маънавий оламида ўзгариш содир бўлади. Шубҳасиз, жамият бояги касалликдан нажот топиши учун бошқа “ричаг”лардан ҳам фойдаланмоғи лозим.

Ҳозирги воқеликдаги энг катта кусур бу – одамлардаги ўзбекона тангилик, олийжаноблик, фидойилик, катталарга ҳам, бир-бирларига ҳам ҳурмат сингари эзгу туйғу ва фазилатларнинг хираллашиб, одамзоднинг тобора худбинлашиб, ўз қолипига ўралашиб бораётгани. Хабародам бундайлар олдида ҳеч гап эмас. У жамият учун зарарсиз.

Улугбек ҲАМДАМ:

Ҳозирча зарарсиздек туюлиши мумкин. Чунки ахборот даврига энди-энди кириб келдик. Ўйлашимча, биз бугундан эртамиз учун замин ҳозирлашимиз лозим. Шундоқ кўз ўнгимизда фақат телевизор, компьютер, интернет фарзандлари вояга етишиб келяпти. Мулоқотда бўлар экансиз, англайсизки, улар гўё ўзга оламлардан ташриф буюргандек. Сиз боғдан келсангиз, улар тоғдан келади. Гапларингиз қовушмайди. Бу нарса Турғенов ёзганидек, Гассет таъкидлаганидек, фақат оталар ва болалар ўртасидаги тафовут эмас, асло. Бу нарса тамомила бир-биридан фарқ қилувчи икки дунёқараш, икки маданият ва икки олам ўртасидаги фарққа ўхшайди. Яъни, сиз билан биз реал дунёнинг болалари бўлсак, улар виртуал оламнинг жужуқларидек. Шу маънода, Хабародам билан ҳақиқий тўқнашув ҳали олдинда тургандек туюлади...

Наим КАРИМОВ:

Мен бир неча кишиларни кўрганман. Уларнинг қизиқиш доиралари, хоббилари кимнинг ишдан олингани, кимнинг қаерга ва ким бўлиб ишга тайинланганини билиш ва шундай билимлари билан турли давраларда мақтаниш, ўзларини гўё шу масалалар ҳал бўлаётган юқорига яқинликларини кўрсатиш бўлган. Улар билимлари эскириб, янги билим ололмаган пайтларида дами чиққан пуфакдек пучайиб, шумшайиб юришган. Улар, нафақат, маҳалла-қўй, балки ўз оилаларида ҳам бирор мавқега эга бўлишмаган.

Хабародам ҳам шундай кишиларни эслатади. Бугунми ё эртами унинг ахборот гирдобидан чиқолмай, телбанамо кишига айланиб қолиши ёки сиҳат-саломатлигини йўқотиб, кўздан айрилиши ҳеч гап эмас. Қолаверса, ҳали “разгон” олмаган XXI аср яна қандай техник мўъжизаларни кашф этиб, Хабародамларни дарёнинг бу қирғоғидан бошқа қирғоғига отиб ташламайди, деб ким айта олади?.

Уларнинг бадий адабиётдан узоқлашиши, шеърият дурдоналарини “Ўтган кунлар”нинг уларга ортиқча юк бўлиб қолиши эса бор гап.

Бундан кейин ҳақиқий адабиёт шинавандаларининг сони камайиб боради. Ҳозир ҳам, кейин ҳам, асосан, катта ёшдаги кишиларгина китоб ўқисалар, ажаб эмас.

Улугбек ҲАМДАМ:

Ўтмишда бирон юртни босиб олган мустамлакачилар негадир ўша халқнинг адабиётини биринчи бўлиб йўқ қилишга ёки хаспўшлашга ҳаракат қилар экан.

Бу сиёсатнинг илдизлари жудаям чуқур сатҳларга бориб тақаладигандек туюлади менга. Ҳаммамизга аёнки, бугун биз жиддий адабиётдан узоқлашиб бораяпмиз. Дўконлар, асосан, олди-қочдию ур-сур муҳрланган китоблар билан лиқ тўлиб кетди. Буни бошқача ном билан атаб бўлмайди. Аслида, ташқаридан мафкуравий зуғум йўқ: чоризм, большевизм, социализм йўқ, лекин шунга қарамай, биз миллий маънавиятимизнинг асоси бўлмиш жиддий адабиётга етарли даражада эътибор қилмаяпмиз. Сизнингча, адабиётга эътиборсизлик хавфининг даражаси

қандай? Илгари чоризм ва шўро ўз қўл остидаги миллатларни зўрлик ила ўз миллий маънавияти ва адабиётидан маҳрум қилишга чоғланган бўлса, энди, ўзимиз, ўз адабиётимизга беписандмиз. Моҳиятан буларнинг оқибатлари бир эмасми? Эҳтимол, мана шу каби хавф-хатарни олдиндан кўра билгани учун ҳам Президентимиз Ислон Каримов “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” мувожаоти билан чиққандир.

Наим КАРИМОВ:

Албатта, Юртбошимиз Ислон Каримов ана шу муаммони олдиндан сезиб, “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” деган рисоладини эълон қилгани, шубҳасиз. Унда адабиётга эътиборсизликнинг кучайиб бораётганини айтиб, жамият эътиборини шу ўта жиддий масалага қаратди. Модомики, баҳс эътиборсизлик ҳақида борар экан, бунинг баъзи бир илдизларига ҳам назар ташлаш зарур. Сир эмас, адабиётга муҳаббат туйғуси оила билан мактабда тарбияланади. Агар бугун туғилаётган фарзандларнинг ота-оналари нафақат Ойбекнинг “Навоий” сини, балки Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ини ўқимаган бўлса, фарзандида ҳам китобга муҳаббат туйғусини уйғотолмайди. Адабиёт дарсликлари масаласига келсак, муаллифлар кўпинча ўз таниш-билишларини аввал дастурга, сўнг дарсликка киритганлари туфайли ва яна шунга ўхшаш кўплаб сабаблар билан улар йил сайин ўзгартирилиб, нашр этилмоқда. Камида тўрт-беш йил ҳалол хизмат қиладиган барқарор дарсликлар ҳамон яратилмаяпти. Бу ҳол шундай давом этаверса, айтингчи, ўқувчиларда китобга муҳаббат туйғуси қандай пайдо бўлади?

Масаланинг шунга ўхшаш томонлари адабиёт тарози паллаларининг вазнсизланиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Сиз айтганингиздек, адабиётнинг заифлашиши, “енгил адабиёт” доирасида қолиши учун ташқаридан кўрсатманинг бўлиши шарт эмас. Ўз ичимиздаги беписандлик қайси кўрсатмадан кам?

Улуғбек ҲАМДАМ:

Ўз вақтида, руснинг улуғ ёзувчиси Достоевский: “Дунёни гўзаллик қутқаради”, деб хитоб қилган эди. Аён бўлаяптики, дунёни муқаррар ҳалокатдан фақат гўзалликнинг бир ўзигина қутқаролмас экан. Агар сизу биз гўзал деб тарғиб этаётган “матох” имиз гўзаллигини англаб, нозик ҳис қилгувчи, пировардида, қабул айлаб, ўз маънавий мулкига айлантириб, шу руҳ ила ҳаётга ёндашгувчи куч бўлмас экан, гўзалликнинг таъсири нолга тенг бўлаверади. Худди шундай, адабиётнинг қисмати ҳам, асосан, уни тушуна оладиган ўқувчиларга боғлиқ экан.

Устоз, ҳар қандай баландпарвоз гапларни бир четга суриб, дангалига кўчсак, адабиётнинг дунёни қутқариб қолишига умид қилса бўладими? Майли, қутқармасин, ҳеч қурса, унинг равишига таъсири борми? Чархипалакнинг бугунги ҳолидан андак яхшироқ, мурувватлироқ бўлишига ҳисса қўша билладими? Ва, умуман, дунёни қутқариб қолиш мумкинми ва ўзи керакми бу иш? Агар буларнинг бари мумкин бўлса, асрлар оша, йиллар оша эмас, кун сайин, соат сайин ўзгариб турган дунёда адабиётнинг ўрни қаерларда кўринади? Балки, бу ўринда, бутун иш яна жадидлар айтгани ва йўлида ширин жонларини тиккани ўша МАЪРИФАТнинг зиммасига тушмаяптимики? Негаки, гўзалликка олиб боргувчи йўл ҳам маърифатнинг қароргоҳидан ўтадигандек. Фақат ва фақат маърифатли кишигина гўзалликни, адабиётни нозик ҳис қилиб тушунадигандек.

Наим КАРИМОВ:

Рус жамиятидаги хунрезликларни, қаллобликларни, тубанликларни кўравериб, рус халқининг келажакга учун куйинган Достоевский нажот йўлини тополмай, сархуш бир ҳолатда шундай деган бўлса, ажаб эмас. Акс ҳолда, у чоризмни, рус генералларини Ўрта Осиёни босиб олиб, Ҳинд денгизида этикларини ювишга илҳомлантирмаган бўларди.

Шўро мафкураси бизни “адабиёт – дунёни ўзгартирувчи куч”, деб ўргатган, шу фикрни кўнглимизга қўйган.

Агар ёдингизда бўлса, грузинларнинг “Солдат отаси” фильмида ота рус танкчисининг узумзорни пайхон этаётганини кўриб, ғазабга тўлиб, ёқасидан олади. Димоғи уруш ва қон ҳиди билан тўлган жангчи эса, отанинг бу хатти-ҳаракатидан қаттиқ ранжийди. Унинг учун уруш шароитида, бир-икки ток кўчатининггина эмас, бутун-бутун узумзорларнинг мажақланиб ташланиши оддий ҳодиса.

Бугунги одамзоднинг димоғи пул ҳиди билан тўлган. Унинг кўзлари гўзалликнинг камалак нурларини кўришга ожиз. У узумзорнинг баҳорда, қизлар янглиғ, майин кокилларини ёйиб, бир ишқом бўлиб савлат тўкиб туришидан баҳра олмайди. У узумзордан қанча даромад келишини ўйлайди ва даромад пилигини кўтариш йўллари ахтаради. Ҳали пишиш ҳолига келмаган узум бошларини олтингугурт билан қизартиради. Биз дориланган, яъни, захарланган узумни витаминга бой, деб қиммат пайтида сотиб оламиз.

Дунё тугул, биргина одамзодни ўзгартиришга ҳам адабиётнинг кучи етмаяпти.

Жамиятнинг ҳаётий жараёнга таъсир ўтказувчи бошқа институтлари ўз вазифаларини ҳалол бажарсагина, адабиёт, адабий тарбия самара бериши мумкин.

Улғбек ҲАМДАМ:

Замон эврилиб, одамларнинг дунёқарашида ўзгаришлар рўй берди. Атрофимиздаги кишиларга Бехбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон каби ватанпарвар зотларнинг миллат ва юрт қайғусида жон кечиб яшаб ўтганликлари, шу муқаддас йўлда ҳатто қурбон бўлганликлари бир қадар баландпарвоз, ҳавойи, тушуниксиз бўлиб қолмаяптими? Ўша улғ боболаримиз амалга оширган қутлуғ ишларни ўз қурсоғи атрофидагина айланиб-ўргилиб ўтиб бораётган айрим замондошларимизнинг тутумларига солиштирганингизда, хаёлингизга нималар келади? Худди шундай, “Адабиётнинг даври ўтди, китоб ўтмишда қолди”, деган ёзғириқлар нимани англатади? Бу хитоб, айниқса, сизнинг, қисман, бизнинг авлод вакиллари учун оғир айбномадек янграмаяптими? Сер солсангиз, бутун ер юзида ёш авлодлар китобсиз, адабиётсиз яшаш қаноати билан ўсиб, шундай яшашга бел боғлагандек кўринади. Аслида, китобсиз ҳаёт йўлига чиқмоқчи бўлган мазкур авлодларга масъуллар, айнан, сиз ва биз эмасми? Чунки улар осмондан тушгани ҳам, ердан чиққани ҳам йўқ, улар сизу бизнинг фарзандларимиз, невараларимиз. Бас, шундай экан, хўш, қаерда хатога йўл қўйдик? Ахир, ворисийлик деган гаплар бор эди! Авлодлар қаршисида аждодларнинг бурчлари бўларди! Ижтимоий, сиёсий, тарихий силсиланинг қайси бурилишида тойиб кетдикки, натижада, бизнинг жисмимиздан пайдо бўлиб, ўз руҳимиз таълим-тарбиясини олган авлод ўзимизга бегона бўлиб бораётгандек? Бундан чиқадики, инсоният шунча аччиқ тажрибасига қарамай, адабиётнику қўя турайлик, ўз келажагини ҳам бошқара олмайдиганга ўхшайди?

Наим КАРИМОВ:

Бизнинг институтда Машҳура Султонова (Оллоҳ раҳматига олган бўлсин) деган жуда маърифатли, китоб кўрса жонини берадиган олима бор эди. Унинг уйига тез-тез бориб турардик. Бир куни бораётганимизда, кўп қаватли уйлардан бирининг олдида бир тўп китоблар уйилиб ётган эди. Чамаси, бу китоблар эгаси ё ҳаётдан ўтган, ё бирор жойга қўчгану китоблар эгасиз қолгани учун кўчага, аниқроғи, ахлатхонага олиб бориб ташланган эди. Орадан анча вақт ўтгандан сўнг Машҳура опа вафот этди. Бир қанча вақтдан сўнг кимдир Машҳура опанинг китоблари эски китоблар дўконида сув пулига сотилаётганини айтди. Ҳолбуки, Машҳура опанинг уйида унинг тарбиясини кўрган ва ўз кизидек бўлиб қолган жияни яшарди. У рус мактабида таълим олгани туфайли, ўзбек адабиётининг сара асарлари унга ортиқча юк бўлиб қолган эди.

Афсуски, ҳозирги шароитда, ҳатто, “китобхўр” ота-оналар ҳам фарзандлари учун ўрнак бўлмай қолдилар. Ҳаёт дарёси айрим фарзандларни ўз гирдобига тортиб, ҳатто, ота-оналаридан, улар ўсган маърифат боғларидан ҳам узоқлаштириб бормоқда.

Бу муҳим масалада қаерда хато қилдик ва бунга ким айбдор? Шу хатони тузатиб бўладими? Афсуски, бундай саволларга жавоб бериш осон эмас. Хатони қилиш осону уни тузатиш қийин. Айниқса, ҳаёт карвони ўз йўловчиларини узоқ-узоқларга олиб кетганидан кейин.

Менинг ёшлигим ўтган маҳаллага яқин жойда тўртта кутубхона бўларди. Бу кутубхоналарнинг биридан иккинчисига ўтиб, қайси бири бойроқ бўлса, ўша кутубхонага лангар ташлардик.

Ҳозирги айрим ёшлар томдаги ликоп орқали келаётган видео-ахборотдан на руҳга, на ақлга озик берадиган кўрсатувларни ёки компьютерга жойланган ўйинларни кўришга азиз умрларининг азиз соатларини бағишлайдилару бадиий асарни ўқишга тоқатлари етмайди. Аввалги авлодлар юрагида жўш урган ворисийлик қони ўз кучини йўқотган кўринади. Энг даҳшатлиси шундаки, шундай яшаш йўсинига кўниккан кишилар фикрсизланиб, бошқалар иродасининг оддий ижрочисига, роботларга айланиб қолиши мумкин. Балки шундай жараён оқибатларини олдиндан сезаётганлари учунми, айрим олимлар ер юзини келажакда роботлар бошқаради, деган илмий тахминларни олға сурмоқдалар.

Улўзбек ҲАМДАМ:

Кунимизга қайтсак. Адабиётга энди-энди қадам қўйиб келаётган, бошловчи ижодкорлар мавзу ва кайфият манзилени қай тарзда белгиламоғи лозим? Яъни, унинг навқадди давр шамолидан эгилиб кетмаслиги, айти дамда, шу шамол суронларигагина ҳамоҳанг асарлар битиб қолмаслиги учун нималарга эътибор қилмоғи даркор? “XX аср адабиёти манзаралари” деган китобингизда улкан шоир Ғафур Ғулом билан боғлиқ бир аччиқ ҳақиқатдан сўз очасизки, у ҳамма замонларнинг ижодкорлари учун давомли сабоқдек жаранглайди: “Ғафур Ғуломнинг гражданлик руҳи балқиб турган шеърларида бошқа бир қусур бор. Бу совет даври “қадриятлар”и тасвирига катта ўрин ажратилганлигидир. Худди шундай қусур туфайли шоирнинг ҳатто айрим илиги тўқ шеърлари ҳам, сир эмас, дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек бўшашиб қолган” (257 бет). Айти дамда, масаланинг иккинчи томони ҳам мавжуд. Менинг назаримда, ҳақиқий ижодкор ўз даврининг юрак уришига ташхис бармоғини қўйиб турган табибдир. У ҳамма нарсдан олдин ўз даври кайфиятининг самимий таржимони бўлмоғи шарт! Хўш, сизнингча, ўрта, мўътадил йўл қайда экан?

Наим КАРИМОВ:

Абдулла Қаҳҳор бир гапни айтган эди: мен умримда икки буюк истеъдод эгасини кўрдим. Булардан бири Чўлпон, иккинчиси Ғафур Ғулом эди. Улардан бирини замон жувонмарг қилди, иккинчиси ўзини-ўзи, деб.

Истеъдоднинг харидори кўп бўлади. Қанчадан-қанча истеъдод эгаларини замон темир кишанлари орасига олиб мажақлаб ташлаган. Энди, қалам тебратаётган истеъдодли ёшлар ўз салафлари тақдири қандай кечганидан сабоқ олишлари лозим. Ҳаёт мавзу билан тўла. Агар ёш ижодкор шуҳрат қозониш, мукофот олиш, фаровон ҳаёт кечириш илинжи билан кўлига қалам олса ва ўз мақсади йўлида изчил ҳаракат қилса, орзусига, албатта, эришади. Лекин унинг ўсиб-унишига, яхши асарлар ёзишига, миллий адабиётимизнинг юксалишига муҳим ҳисса қўшишига умид қилган кишилар доғда қоладилар. Адабиёт шуҳрат қозониш, кўкракларини турли-туман нишонларга тўлдириб олиш ёки кекириб яшаш учун бино бўлган майдон эмас. Ҳар бир яхши асар юрак қони билан ёзилади. Йўлчининг вафот этганини ёзаётган пайтида, Ойбек беҳуш бўлиб қолган. Абдулла Қодирий Кумушнинг қабртоши учун марсия сўзларини ёзаётганда, кўзларидан оққан ёшини тўхтата олмаган. Бальзак Горио отанинг ўлимини ишонарли

тасвирлайман, деб қарийб клиник ўлимни бошидан кечирган. Ёзувчи асарни юрак қони ва дил сўзи билан ёзган тақдирдагина, асар умри билан туғилган бўлади. Ҳозир ёзилиб ташланаётган детектив асарларни тўрт-беш йилдан кейин ҳеч ким ўқимаслиги мумкин. Аммо, китобхон зоти озайиб кетган бўлса ҳам ўзида “Ўтган кунлар”га ўхшаш асарларга ташналик сезади.

Ўз даврининг юрак уришларини ҳис этиб туриш – ёзувчининг бурчи. У илҳомни, энг аввало, ўзи гувоҳ бўлиб турган воқеалардан, учрашувлардан олади. Халқ ёзувчидан мамлакат ҳаётида рўй бераётган улугвор ишларга ҳам, жамият равнақига ғов бўлаётган ҳодисаларга ҳам муносабат билдиришини кутади. Лекин, у бу вазифасини суистеъмол қилиб, календар-шоир даражасига тушиб қолмаслиги керак. Ёзувчи бугун севиб ўқиладиган, эртага кадр-қиммати янада ошадиган асарлар ёзишга интилса, айти муддао бўлур.

Улуғбек ҲАМДАМ:

Устоз, адабиётимизнинг умидбахш тамойиллари ҳақида гапирсангиз. Ўзбек адабиёти Шарқ адабиёти бўлиши баробарида, умумжаҳон адабиётнинг ҳам бир бўғини ҳисобланади. Шундай экан, унинг ўз миллий хусусиятларини сақлаб қолмоғи, айти чоғда, ўзининггина қобиғида қолиб кетмаслиги учун қандай манзилларни кўзлаб, қандай жасоратларга қўл урмоғи лозим кўринади?

Ўтган қарийб йигирма йил мобайнида ўзбек адабиёти модернизм билан “оғриб” олди. Энди эса, ҳавода постмодернизмнинг элчилари учиб юрибди. Бу хил тамойиллар миллий адабиётимизнинг бойиб, кенгайиб ва чуқурлашиб боришига хизмат қиладими ёки, аксинча. Ва, умуман, мана шу жараёнларда адабиётшунос ва танқидчи олимларнинг ўрни ва роли қандай бўлмоғи керак?

Наим КАРИМОВ:

Афсуски, адабиётимизнинг яқин тарихини яхши биладиган баъзи дўстларимиз ҳам модернизмни мутлақо нотўғри талқин қилиб, ҳатто Бехбудию Қодирийни ҳам модернизм адабиётининг намояндалари дейишгача бормокдалар. Ҳурматли Пиримкул Қодиров шу масалада уларни жиндек қойган эди, кўплашиб уни тавбасига таянадиган қилишди.

Модернизм Шарқ адабиётининг маҳсули эмас. Модернизм бизга Ғарбдан кириб келган. Аслида, Ғарб модернизм адабиёти деганда, янги давр адабиётини назарда тутати. Аммо, тасвирий санъатдаги модернизм кўринишларига назар ташласак, уларда кўзи белидан қараб турган ёки боши билан орти алмашиб қолган одамларни кўрамыз. Бу, одамнинг модернизм оқимида мансуб рассом нигоҳидаги образи. Ғарб тасвирий санъатининг мазкур оқимга мансуб асарларида ҳам шунга ўхшаш воқеликнинг бетакрор ўзига хос кўринишлари каммас. Ғарб шундай санъатни ҳам ёқтиради. Аммо, Ғарб рассоми қулоғини шартта кесиб ташлаган бўлса, Шарқ рассоми ҳам янгилик деб ундан ибрат олиши нодонликдан бошқа нарса эмас. Шарқ адабиёти доим доно фикр ва заррин ифодалар адабиёти бўлган. Шарқ адабиёти – кишиларнинг бадиий диди ва дилини тарбияловчи нафосат мактаби. Ўзбек адабиёти Шарқ адабиётининг ана шу анъаналарини давом эттириб келади. Бу Ғарб учун ҳам ёт ёки эскирган ҳодиса эмас. Акс ҳолда, Коэлонинг Шарқ адабиёти руҳида яратилган асарлари бугун бутун дунёда машҳур бўлмаган бўларди. Биз ўз маънавиятимизни Ғарб андозалари асосида бузиб келганимиз етмай, энди фикрсизлик адабиёти бўлган модернизмни ҳадеб пеш қилаверсак ножоиз бўлар. Лекин, бу сўзларим адабиётимиздаги ҳозирги модернистик оқимдан кечиш керак, деган маънони мутлақо англамайди.

Биз ўзимизни улуг устозларимиздан ақлли, деб ўйламаслигимиз лозим. Улар Ғарб адабиётидан ўзимизда йўқ адабий тасвир усуллари ва жанрларини олишган: реализмни, драмани, романни. Аслида, ёзма адабиётимизда реализмнинг ҳам, романнинг ҳам унсурлари оз бўлмаган, оғзаки адабиётимизда эса драманинг ҳам унсурлари сероб. Лекин, устозлар Ғарб

адабиётидаги йиллар давомида шаклланган ва синовдан ўтган тасвир имкониятларидан баҳраманд бўлганлар.

Ҳар ҳолда, юрагимизда аجدодларимиз қони оққанидек, адабиётимиздан ҳам Шарк адабиётининг ўзига хос гўзал, нафис ва ҳаётбахш таровати эсиб турганига нима етсин?..

* * *

Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат,
Сирлисан, нурлисан, пок лисон.
Арш қадар юксалган эй дарахт,
Илдизинг заминда бегумон.

Заминда, нақ менинг жонимда,
Кўксимдан ўтар ўқ томиринг.
Озуқанг – қайноқ дил қонимдир,
Қаддинг тик этгувчи омилинг.

Зорлисан, орлисан, хормисан,
Бағрингда гоҳ гумон, гоҳ нафрат,
Ёвмисан, ёрмисан, дормисан,
Мен сенсиз йўқдирман муҳаббат,
Мен сенсиз жонсиз тан муҳаббат?!

* * *

Басдир шунча ҳаяжон, титроқ,
Айтаримни айтдим сувларга.
Қайтаримни буюрди қирғоқ,
Ҳожат йўқ деб энди қувларга.

Раҳмат сенга, эй оқар булоқ,
Сирларимни ортиб сийнангга,
Малолидан тутса-да тўлғоқ,
Сездирмадинг мен – кўзи намга,

Ялдо туни ҳорғин ва мудроқ,
Сокин наво чалди муҳаббат.
Ташна дилга ачиндинг, бироқ,
Тилаб кетдинг сабр ва тоқат.

* * *

Бахтнинг рангларини кўра бошладим,
Бири ойда экан, бири қуёшда.
Кулгу жарангини илғаб оляпман,
Гоҳо сойдан келса, гоҳида тошдан.

Ойли оқшомларнинг яллаларидан
Савти наво топдим ўйу ҳавас-ла,

Лайло бўлиб бориб ишқ саҳросига,
Висол завқин туйдим Мажнуннафасдан.

Умр такрибида яйраш сирларин
Беқарор, безавол еллар ўргатди.
Тухмат тошларини енгмоқ турларин
Хазонгир фаслимда селлар ўргатди.

Бахт рангин энди сал англаяпману
Ўзимдек зорларга келар ўргатгим...

* * *

Осмон, қуёш, гулзор,
Дарё – жилвакор...
Мендан кўнгил сўраб чирқиллар қушлар.
Сабо юзларимни силар авайлаб,
Япроқлар пойимга пояндоз тўшар.

Борки мавжудотдан тиланмоқ шафқат,
Меҳр излаб топмоқ мумкинди, аммо,
Сенинг юрагингнинг тафтини туймоқ,
Сенинг тилагингни билмоқ – муаммо...

* * *

Умид қандай яхши,
Умид қандай соз,
Кўзга нур, дилга қўр бергайдир гўё.
Умид борки, танда айланади қон,
Умид борки, юздан таралур зиё.

Наботот қуёшга интилган каби,
Уммонга қўшилмоқ дарё матлаби.
Умидсиз манзилга етолмас инсон,
Умиддан яралар ҳаёт мактаби.

Бедаво дардларни енгмоқлик мумкин,
Тўлғин бўлса қалбда умидвор эпкин,
Умид бор, яшайди муҳаббат, орзу,
Умид бор, дил нафас олади эркин.

* * *

Бирдан маъюсликка бўлдим дугона,
Бирдан борлиғимни қоплади зулмат.

Гарчи, кўрмасам-да, йўқламасанг-да,
Фикратим, сен мени дер эдинг фақат.

Ногоҳ, чалкашдию барча-барчаси,
Ногоҳ, гумон, ўксиш бўлди ҳамроҳим.
Ажаб, бир кунгина ўтдию фурсат,
Бунча тез бурилди сўл ёкка роҳинг?..

Кўксим эзмокда бир бетайин ҳолат,
Номсиз зерикишлар чорлар дилимни.
Иштиёқ, интилиш йўқолди мутлақ,
Бирдан, кўринмас ғов тўсди йўлимни.

Мен даво қидириб келган бу маскан,
Мени алқаетган шифолар нечун?
Мен фақат сен учун яшамокчийдим,
Йироқ кетган эдим сендан сен учун...

Андижон

ВАТАН

Бу замин дарёю тоғлари билан
Қачон бино бўлган, билмас ҳеч банда?
У мозий шавкати, доғлари билан
Қизиқиш уйғотар кундан-кун манда.

Ўтмишнинг турфаранг қабатларига
Ўйларим бош уриб, қақшайди ёдим:
Ер шарин мана шу сарҳадларида
Илк бор туғ қадаган қайси аждодим?

Азиз бўлиб қай кун қақроқ саҳролар,
Қай замон муқаддас саналган тупроқ?
Не учун қасд айлаб келса Доролар
Ажалнинг кўзига тик боққан Широқ?

У қандай туйғудир, ҳаётдан аъло,
Қалқон қилиб ҳар дам жону жисмни,
Ғанимлар бошига солғувчи яғмо,
Юракдан ўчириб қўркув исмини?

«Бирлашсак, бизники бўлади очун!» –
Ҳайқириб, от суриб ҳам сўлу ўнгга,
Ёвга ташланаркан бамисли лочин,
Ўшал ҳисни туйгандир Алп Эр Тўнга.

«Будуним, Туроним!..» О, ўтли калом,
Қай аср ўйилдинг битиктошларга?
Эл бўлиб, юрт таниш бошланган замон
Алп Тегин бошмиди қутлуғ ҳашарда?

Ватан, яралдингу ҳар бир сония
Юксалдинг, топталдинг чарх ўйинида.
Букилган қаддингни тиклайин дея,
Қон кечди Менгбурни Аму бўйида.

Қонлар силқиб оқди, бағринг доғлади
Мазлумлар охию қилич жарангги.
Улуғ юришларга чорлаб, боғлади
Соҳибқирон Амир Темур ярангги.

Шу шонли курашлар ёритди йўлинг,
Тийра кечмишингнинг кундузи бўлиб.
Етти иқлим аро доврўғ сололдинг,
Мирзо Улуғбекнинг юлдузи бўлиб.

Сен эдинг, шубҳасиз, Шарқнинг гавҳари –
Шеърият, илму фан, бари бунда жам.
Тегрангни дўст-ёрлар қуршаган сари
Кўпайди бадкирдор ғаламислар ҳам.

Жохиллар совурди йўғу борингни –
Энг ёвуз ғанимдир ғофиллик асти.
Тупроғингни топтаб, талаб зарингни
Бостириб келди-ку қизил алвасти.

Кажрафтор измида қолди хур ўлка,
Борлиқни қоплади тўфон, қасирға.
Ўлим ваҳшатини сочди кўр кўлка
Эркталаб Чўлпону Усмон Носирга.

Оғир кишанларнинг зангин кўрган эл,
Озодлик кўйида бўлгай адолар.
Тўсиқлар дош бермас тошган каби сел –
Шаркираб оққанда оққан дарёлар...

Кўксида ўзликни чўғдек асраган
Авлодга юксалиш ҳар дам ярашар.
Бу кўхна маъвога нигоҳ қадаган
Тарих битигидан бохабар башар.

Оқиллик, жўмардлик омондир қонда,
Ҳаяллаб қолмагай нурли келажак.
Мерос ҳуқуқ ила жумла жаҳонга
Ўзбек ўз сўзини яна айтажак.

Асрий синовлардан мардона ўтган
Қаддингга суқланиб қарасам дейман.
Аждодлар кифтида улғайган Ватан
Фарзанддай корингга ярасам дейман.

* * *

Асл муддаомиз ишқимиз эди,
Беҳишт боғларида кавсар симирмоқ.
Жонимиз шу ишққа занжирбанд эди,
Бамисли дарёга интилган ирмоқ.

Биздан чекинганди нафси аммора,
Чиннидай ярқираб кўнгил уйимиз.
Тўкинлик рамзидай битга зоғора,
Дилга қувват эди бир дона майиз.

Сиёҳ кокилларга инганда қиров,
Зулмат кечаларни ёритди, дедик.
Забтига олганда жизғанак олов,
Қалбимиз жўнликдан ор этди, дедик.

Бугун лаб тегмаган гулгун шаробнинг
Ботинда яшринган қақроғи алам.
Пайғомлар йўллаган дилбар саробнинг
Либосин ўриши-арқоғи алам.

Азамат тоғлардан чандон баландда
Найза чўққиларнинг тоза қоридек
Шаффоф туйғуларга биз мисли банда,
Бош уриб, топиниб наҳот ҳоридик?

Ишқимиз эдику асл муддао,
Шу ишққа жонимиз эмасми қурбон?
Тентисак тентибмиз, қилмай иддао,
Некбин манзилларда сарсон-саргардон...

* * *

Сирли мактуб каби йилларни йўллар
Ва бўшаб боради чархнинг садоғи.
Тусланиб лаҳзалар ўзича аврар,
Беш кунлик дунёнинг йўқ деб адоғи.

Ялт этиб ўтади шодумон кунлар,
Қайғули онларнинг қадами оғир.
Эзгулик ҳамиша яшашга ундар,
Қабоҳатдан юрак симиллаб оғрир.

Мўмин солим турар – исён қилмайди,
Қанча чулғамасин ранж-алам доми.
Эрта не кутмоқда, ахир, билмайди,
Машрабнинг дорими ё Жамшид жоми?

Шундан, бу дунёнинг эртаси азиз,
Кўзларга тўтиё тоғу дашти ҳам.
Яхшиям бандаси билмайди ҳаргиз,
Эрта не кутмоқда? Билмас яхшиям...

* * *

Бу муҳаббат гарчи кўхнадир,
Туйғуларим лекин расида.
Мен учунмас, у дoston – дилгир,
Керак эмас ҳатто қасида.

Ҳақиқат шу: ошиб ўттиздан,
Муҳаббатнинг тушдим дастига.
Гинам ҳам йўқ навниҳол қиздан,
Кўп улуғ дард – севмоқ, аслида.

Кўрқинч эмас жавобсиз севги,
Ишққа ёрлик ўзи кифоя,
Қалбда жўшиб бир денгиз – севги.

Наҳот ақл бўлолмас доя,
Бу титраган вужудми, соя,
О, юрагим, мен нима девдим?..

ҲАЁТ, ИНСОН, ИЗТИРОБ

Онгсизликнинг зулматли тунидан уйғониб, ҳаётга қадам қўйган ирода ўзини шахс, индивидуум сифатида аллақандай чексиз ва чегарасиз оламда, қаерларгадир интилаётган, изтироб чекаётган, адашиб юрган сон-саноксиз индивидуумлар орасида кўриб, худди оғир уйқудан уйғонгандек кўриб, саросимага тушади ва тезроқ орқага – онгсизликка қайтгиси келади. Токи у қайтмас экан, уни чексиз, битмас-туганмас истаклар кутади, ҳар бир истакни қониқтириш эса яна бошқа истакларни туғдиради. Нафснинг тубсиз қаъридан отилиб чиқиб келаётган истак ва интилишларни тўла қондирадиган, уларга чек қўядиган бирорта ҳам қониқтирувчи нарсанинг ўзи йўқ. Яна шунга ҳам эътибор берингки, ҳар қандай қониқиш ўзи нимадан иборат: аксарият, бу ўз ҳаётини ночор аҳволда давом эттиришдан иборат, бу эса узлуксиз меҳнат, муҳтожликдан кутулиш учун тинимсиз кураш дегани, келажак эса – ўлим. Инсон бахт деб аталмиш ёлғондан иборат оддий иллюзияга интилиб яшашга маҳкум қилинган. Ҳар бир нарсанинг туб моҳиятида шу куртак ётади. Шу сабабли кўпчилик одамларнинг ҳаёти ғамгин ва қисқа. Нисбатан бахтли одамларда кўриниш бахтли, холос.

Ҳаётда биз умид қилиб юрган нарсалар, каттами, кичикми, ҳаммаси алдов. Ҳаёт бизни бирор нарсадан умидвор қилар экан, у амалга ошмайди, ошган тақдирда ҳам, умид қилишга арзимас эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, бизни гоҳ умидимиз ўзи, гоҳ амалга ошгани алдайди. Ҳаёт бизга бирор нарсани фақат қайтариб олиш учунгина тухфа қилади. Узокнинг жаннатсифат мафтункор гўзаллиги эса, биз унинг макрига илинишимиз захоти, саробдек ғойиб бўлади. Шундай қилиб, бахт доимо келажакда ёки ўтмишда бўлади, ҳозиргисини эса куёш нур сочиб турган текисликда шамол ҳайдаб юрган бир парча қора булутга қиёслаш мумкин: орқаси ва олд томони доимо ёруғ, ўзи эса тинмасдан соя ташлаб туради.

Илдизи индивидуумда, шахсда жо бўлган ақл-заковат олдида истакларимизнинг барча объектлари арзимаслиги яққол намоён бўлади: даставвал – замонда. Нарсалар арзимаслиги, ўткинчи эканлигида кўринади. Вақт ўтиши билан роҳат-фароғат ва қувончларимиздан ҳеч нарса қолмайди, кейин биз ҳайрон бўлиб, улар қаёққа йўқолди, деб ўз-ўзимиздан сўраймиз. Бинобарин, арзимаслик ўзи вақтнинг ягона холис зухуридир. Бошқача айтганда, фақат ана шу арзимасгина вақт, яъни нарсаларнинг ички моҳиятига тегишли вақт эса унинг кўринишидир. Мана шу сабабли вақт биз идрок этаётган ҳодисаларнинг асоси, пойдевори сифатида хизмат қилади: унда ҳамма нарса ўз ифодасини топади, ҳатто ўзимиз ҳам, шу сабабли ҳаётимизни тийин-тийинигача ҳисоблаб чиқилган тўловга ўхшатиш мумкин: бир кун келиб биз ўша қарзларимизни узишимиз керак; кунлар – сариқ чақалар, қарз узиш – ўлим. Зеро, вақт табиат барча мавжудотларига берган сўнгги баҳо: у берганини йўқликка айлантиради.

Ер юзида қудратлиман деган махлуқлар
Яшин урган каби кулар ажал домига,
Яхши эди бундан кўра туғилмасалар...³
(Гёте, “Фауст” поэмасидан).

Ҳар бир мавжудот тинимсиз ва шошиб бораётган қариллик ва ўлим – ҳаётга бўлган истак-иродага чиқарилган айблов ҳукмидир: бу ҳукм табиат, иродасидир, истак ва – интилиш ҳеч қачон мақсадга етиб бора олмайди, деб уқтиради у. “Нимани хоҳласанг,– дейди у – якуни шу: арзийдиган бошқа бирор нарсани танла!” Шундай қилиб, ҳар ким ўз ҳаётидан ўзи чиқариб

³ Шьёрларни Маҳкам Маҳмуд таржима қилган.

олган хулоса шундаки, биз нимани хоҳласак, у алдамчидир, улар беқарор ва ўткинчи, қувончдан кўра кўпроқ ғам-алам келтиради, унинг мавжудлиги асоси қуламагунча шундай бўлаверади. Ҳаётнинг ўзи охириги интилишларимиз ва истак-хоҳишларимизга қадар алдов ва хато эканлигини тасдиқлайди:

Қарилик ҳам, тажриба ҳам бизни судрайди,
Сўнги нафас томонига юр деб бўзлайди,
Сўнгсиз ташвиш ва азоблар чекиб елибмиз,
Топганимиз шуки, бизлар янглиш келибмиз.

Биз бу масалани муфассал тарзда кўриб чиқмоқчиман, чунки айнан шу қарашларим кўпроқ қаршилиққа учраган. Даставвал мен, ҳар қандай қониқиш, яъни ҳар қандай роҳат ва ҳар қандай бахт инсон учун фалокатли, изтироб эса ўз табиатига кўра ижобийдир, деган маънода кўрсатган исботимни тасдиқлаш учун қуйидагиларни келтираман.

Биз оғриқни ҳис қиламиз, аммо оғриқсизликни сезмаймиз, ташвишни сезамиз, ташвишсизликни эмас, хавфни сезамиз, хавфсизликни эмас. Худди шунингдек, истакни очлик ва ташналиқни сезгандек сезамиз; аммо бу истак қониқтирилиши биланоқ эсдан чиқади, гўё лўқма ютилган заҳоти ҳиссиётларимизга бошқа таъсир қилмагандек. Роҳат ва қувонч йўқ пайтида биз уларни жудаям истаймиз. Изтироблар йўқлигини, гарчи улар олдинроқ бизни узоқ муддат қийноққа солиб келган бўлсалар-да, бевосита ҳис қилмаймиз, мустасно тариқасида, агар атайлаб мажбур қилинса, улар йўқлигини ўйлаш мумкин. Булар барчаси фақат изтироб ва маҳрум бўлишни ҳиссиётимиз ижобий қабул қилишидадир ва шу туфайли улар ўзлари ҳақида бизга хабар берадилар; фаровонлик эса, аксинча, салбий табиатлидир. Мана шу сабабли ҳаётнинг уч олий неъматини – соғлиқ, ёшлиқ ва эркинлик бор экан, биз уларни ҳис этмаймиз, биз уларни йўқотгандагина ҳис этамиз: ахир бу ҳам инкор этиш-ку. Ҳаётимиздаги бахтли кунларни биз уларни йўқотганда, улар ўрнига бахтсиз кунлар келгандагина ҳис қиламиз. Роҳатимиз юксалиб борган сари, уларни қабул қилиш ҳисси шунчалик даражада пасаяди: одатга айланган ҳиссиёт бизга энди роҳат бағишламайди. Ва аксинча, изтироб биздаги қабул қилиш ҳиссини кучайтиради, чунки одат бўлиб қолган нарсани йўқотиш бизни қаттиқ изтироб чекишга мажбур қилади. Шундай қилиб, ҳаётда кўп нарсаларни эгаллаш истаги эҳтиёжларимиз доирасини кенгайтиради, шу билан бирга изтиробни ҳис этиш қобилиятини ҳам.

Вақтимиз қанчалик чоғ бўлса, у шунчалик тез ўтади, аксинча, у бизни қанчалик қийноққа солса, шунчалик секинлик билан ўтади, чунки биз ҳис этаётган нарса изтироб – ижобийдир, унинг борлигини ҳис қиламиз, роҳатни эмас. Худди шунга ўхшаш – зерикканимизда вақтни сезамиз, кўнгил очарда сезмаймиз. Демак, яшаётганимизни сезганимиздан кўра, уни сезмаётганимизда бахтлироқмиз: бинобарин, умуман яшамасак яхшироқ бўларди.

Буюк қувонч ўтмишда кечган буюк мусибатлар натижаси, деб тасаввур қилишимиз мумкин, чунки узоқ давом этаётган мамнунлик ҳолати фақат айрим пайтлардагина иштиёқмандлик ёки беҳаловатлик билангина кечиши мумкин. Шу боис барча шоирлар ўз қаҳрамонларини оғир ва қийноқли аҳволга тушириб қўйишга мажбурдирлар, кейин эса уларни бу аҳволдан қутқарадилар; драма ва эпосда доимо курашаётган, мусибат чекаётган ва эзилган одамлар тасвирланади, ҳар қандай роман – азоб чекаётган инсон қалбининг титроғи ва талвасасини кўрсатувчи панорама. Бу эстетик заруриятни Вальтер Скотт (Шотт) “Қадимий ахлоқ” новелласига ёзган “Хулоса”сида соддадиллик билан баён қилган. Табиат инъом этган истеъдод ва бахтга эришган Вольтер ҳам мен айтган ҳақиқатга ҳамоҳанг тарзда: “бахт – орзу ҳолос, қайғу эса бор нарса”, дейди ва бунга яна қўшимча қилади: “Мана, саксон йилдирки, мен буни ўзимда синаб кўраяпман. Бундан мен итоатгүй бўлиш керак, деб хулоса чиқариб олдим ва ўзимга-ўзим айтдим – пашшалар фақат ўргимчакларга ем бўлиш учунгина туғилади, инсон эса қайғу ич-

ичидан кемириши учун”.

Ҳаёт истакларимизга муносиб тарзда берилган ва ардоқланадиган неъмат, деган гапни ишонч билан айтишдан олдин, ҳаётимизда ақлимизга сиғадиган даражада рўй бериши мумкин бўлган барча қувончларимизни, шу ҳаётимизда ақлимизга сиғадиган даражада учратиш мумкин бўлган барча қайғуларимизга солиштириб кўринг – таққослаб, нуқта қўйишимиз унчалик қийин бўлмаса керак. Дунёда эзгулик кўпми ёки ёвузлик деган мавзуда баҳслашиш моҳиятан ортиқча, чунки ёвузлик мавжудлигининг ўзигина масалани ҳал қилиб қўяди.

Эзгуликнинг ёвузлик билан ёнма-ён мавжудиги ёки ундан кейин пайдо бўлиши ёвузликни ўзи билан тенглаштира олмайди ёки йўққа чиқара олмайди. “Мингларча роҳат-фароғат биргина азобчалик эмас” (Петрарка). Минглаб одамларнинг бахт-сурури биргина одамнинг изтироб ва азобларига малҳам бўла олмайди: худди шунга ўхшаш менинг ҳозирги роҳат-фароғатим олдинги чеккан азоб-укубатларимни йўқ қила олмайди. Дунёдаги барча ёвузликлар ҳозиргига қараганда юз баравар оз бўлганда ҳам оламдаги борлик бизни қувонтириши эмас, балки қайғуга солиши керак, чунки ёвузлик борлигининг ўзи юқоридаги ҳақиқатни асослантириб турипти, буни эса турли оҳанг ва йўллар билан ифодалаш мумкин, бинобарин, моҳиятан олганда мавжуд бўлгандан кўра йўқлик сари юз тутган маъқулроқ. Бу фикрни Байрон маҳорат билан ифодалайди:

“Ҳаётимизда ғайри-табиий хулқ-атворга эга бўлган аллақандай нарса бор: нарсалар оҳангдошлигида бу бўлиши мумкин эмас – бу аччиқ тақдир, тугатиб бўлмас юқумли гуноҳ, бу чексиз чегара, илдизи заминимизда бўлган, барчани заҳарловчи дарахт, унинг шох ва барглари одамзод бошига кулфат ёғдирувчи булут: касаллик, ўлим, куллик – булар ҳаммаси биз кўриб турган кулфат томчилари, энг ёмони – тузалмас бемор қалбимизни бизга кўринмасдан, бетўхтов янгидан-янги аламга тўлдираётгани”.

Агар олам ва ундаги ҳаёт ўз ҳолича, ўз мақсади учун яралганда эди, назарий жиҳатдан буни оқлашга муҳтожлик бўлмасди, амалда эса мукофотга ёки тузатишга лойиқ бўларди. Спиноза ва унинг издошлари ўйлаганларидек, улар илоҳ томонидан ўзлигини намойиш этиш учунгина яратилганда эди, у ҳолда яратиш сабабини оқлашга, оқибатини эса тушунтиришга зарурият сезмасди, азоб-укубатлар эса роҳат-фароғат билан тенглаша оларди (лекин бунинг иложи йўқ, чунки менинг чекаётган азоб-укубатларимни келажакдаги қувончлар ҳеч қачон ювиб кета олмайди – бу изтироблар ўз замонасини тўлдириб тураверади. Чинакам бахтли ҳаётда ҳеч қандай изтироб бўлмаслиги лозим бўларди, ўлим эса умуман бўлмаган ёки мавжудлиги бизга бунчалик кўрқинч келтирмаган бўларди. Фақат ана шундагина ҳаёт ўзини-ўзи қоплаган бўлар эди.

Атрофимиздаги нарсаларга ноҳушлик нуқси ингандек, худди дўзах қаъридан тутаётган олтингургут исидек, кўнгилсизликни эслатиб турувчи дунёдаги бу ҳолатимиз ҳаёт кечиришдан кўра дунёга келмаганимиз маъқулроқ эканлигини аңлатиб туради; бу дунёдаги барча нарсалар номукамал ва алдоқчи – ёқимли нарса ёқимсиз билан аралаш; ҳузур-ҳаловат доимо чала, роҳат-фароғат ўз-ўзини емиради; енгиллик ҳар доим ўз кетидан оғирликни бошлаб келади; ҳар куни, ҳар соатда турмушимизда бўладиган муҳтожликлардан чиқишга ёрдам берувчи имкониятларимиз ҳар дақиқада бизни тарк этишга тайёр; биз кўтарилаётган нарвон поғоналари тез-тез синиб тушади, турмушдаги катта ва кичик ташвишлар ҳаётимиз табиатини ташкил қилади, бир сўз билан айтганда, дастурхонимиздаги барча ноз-неъматларни булғаб кетадиган сабаблар кўп.

Бунга қарши боришнинг икки йўли бор: биринчиси – эҳтиёткорлик, яъни ақл, олдиндан сезиб, назарда тутмоқ, айёрлик – лекин булар ҳеч нарсани ўргатмайди, ҳеч нарсага эриштира олмайди, улар омадсизликка маҳкум; иккинчиси – тоқатли бўлиш, ҳар қандай ташвишни сабр-бардош билан енгиш, амалда бу – доимо кулайликка, яхши ҳаётга интилмасдан, ҳаётни, жирканч бўлса-да, борица қабул қилиш – бу эса бора-бора бизни хумдаги Диогенга ўхшаш

“итфеъл” кимсага айлантиради. Ҳақиқат эса шундаки, биз бахтга интилмаслигимиз керак ва биз бахтсизмиз ҳам. Одамзод бошига ёғилувчи энг жиддий кулфатларнинг бош манбаи инсоннинг ўзидир: одамнинг одамга бўлган ваҳшийлигидир. Ким шуни эсида қатъий сақласа, дунё унга дўзах бўлиб кўринади; Данте тасвирлаган дўзах бунинг олдида ҳолва – бу ерда бир одам бошқаси учун иблис бўлиши керак, бунга эса, маълумки, ҳар ким ҳам қодир эмас, қобилиятлироғи эса қандайдир босқинчи қиёфасидаги иблисбоши бўлиб, юз минглаб одамларни бир-бирига қайраб: “Сизларнинг пешонангизга ёзилгани шу – қайғу ва ўлим – бир-бирингизга қарши милтиқ ва замбараклардан отинглар”, дея буйруқ беради, улар эса бунга бўйсуниб, айтилганини бажарадилар.

Одамларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларида ёлғон кўп, адолатсизлик авжида, зулмга зулм билан жавоб берилади; фақат истисно ҳоллардагина бунинг акси бўлиши мумкин; худди мана шунинг учун ҳам жамиятда давлатчилик ва қонунчилик бўлиши зарур. Бу фақат муҳокама учун эмас. Давлатчилик таъсирдан ташқаридаги ҳолатларда одамлар аёвсиз равишда ўз яқинларига зулм ўтказа бошлайдилар, бунинг асосида эса инсонга хос бўлган чексиз эгоизм – худбинлик, айрим ҳолларда эса, қаҳру ғазаб ётади. Шакарқамиш ва қаҳва етиштирилаётган ерларда негрларни кул қилиб ишлатишда уларга бўлган муносабат буни яққол кўрсатади. Беш ёшида турли фабрикаларга ёлланиб ҳар куни ўн-ўн икки, ҳатто ўн тўрт соатлаб ишлаётганларни кўриш учун Европадан унча узоқлашиш шарт эмас, бу тирикчилик учун жуда қимматли тўлов. Миллионлар тақдир мана шундай, бошқа миллионлар тақдир ҳам шундан қолишмайди.

Жамиятда ўз мавқеига эга бўлганларнинг бошига озгина ташвиш тушди дегунча, ўзларини ўта бахтсиз ҳисоблайдилар; бизни бахтли қиладиган нарсанинг ўзи дунёда йўқ. Ким нима деса десин-у, энг бахтиёр одамнинг бахтли онлари у ухлаган пайтдагина кечади, уйғониши билан эса бахтсиз онлари яна пайдо бўлади. Инсон ўзини бахтсиз деб ҳис қилишининг билвосита далили яна шундаки, кимнидир омади юришиб кетганини билгач, қалбини ҳасад олови қамрайди, бу заҳар уни ич-ичидан емириб, тинчлик бермайди. Одамлар ўзларини бахтсиз деб ҳисоблаганлари сабабли, бошқа бир одамнинг бахтли эканлигини осойишталик билан кузатишлари гумондир: тасодифий бахт нашидасини сурган одам атрофидагиларни ҳам бахтли қилишни истаб ҳайқиради:

– Менинг қувончимдан атрофимдаги барча бахтли бўлсин!

Агар борлиқдаги ҳаёт ўз ҳолича фаровонликдан иборат бўлиб, уни йўқликка алмаштириш ҳожати бўлмаганда эди, бу дунёдан чиқиш эшигига ўлим ва унинг даҳшатидек кўрқинчли посбон қўйиш зарурати бормиди? Агар ўлим даҳшати бўлмаганда, ким ҳам бу дунёда қолиб яшашни истарди? Агар ҳаёт қувончдан иборат бўлганида, ўлим ҳақида ким ҳам ўйлаб ўтирарди?

Ўлимнинг яхши томони ҳам бор, у (мусибатли) ҳаётимизга чек қўяди; турмушдаги қайғуларимизга биз ўлимдан юпанч топмоқчи бўламиз ва бунга эришамиз. Ҳақиқат эса шундаки, ўлим ҳам, изтироблардан иборат бўлган ҳаёт ҳам – бу бир нарса, яъни адашувлардан иборат бўлган лабиринтдир – ундан чиқиш қанчалик қийин бўлса, истак ҳам шу даражададир.

Амалий жихатдан олганда, бу дунёнинг борлигидан кўра йўқлиги маъқулроқ бўларди, назарий жихатдан олганда эса унда муаммолар учрамаслиги лозим эди; бу олам мавжудлиги ҳеч қандай тушунтиришга муҳтожлик сезмаслиги, ҳамма нарса ўз-ўзидан тушунарли бўлиши лозим эди, унда рўй бераётган ҳодисалар (окилона бўлса) ҳеч ким ажабланмасди, уларни суриштириш ҳаёлига ҳам келмасди ёки мавжудлик мақсади ҳамма учун очиқ-ойдин кўриниб турарди.

Амалда эса дунё ҳаёти ҳал қилиб бўлмас даражадаги муаммолардан иборат, ҳар қандай фалсафа ҳам барчасига жавоб топа олмайди, ҳамиша қандайдир парчаланмас кимёвий чўкмаларга ўхшаш, тушунтириш маҳол унсурлар ёки иррационал ифодаларга ўхшаш мужмал нарсалар қолади. Шу сабабли, кимдир, нима учун олам борлигидан кўра йўқлиги маъқулроқ

эканлиги ҳақида сўрашга журъат этса, бу саволга оламда жавоб йўқ. Дунё нима мақсадда, қандай фойда учун яратилгани ҳақида жавоб учрамайди.

Менинг назариямга кўра, оламдаги борлик тамойили ҳеч қандай нарсага асосланган эмас, яъни у ҳаётга бўлган кўр-кўрона истак-ирода туфайли туғилган ва бу ирода яратилиш қонунига бўйсунмаган, у ўз ҳолича ичиндаги ичиндадир. Шу сабабли ҳар қандай “нимага?” деган саволга жавоб йўқ. Бу эса олам табиатининг хусусиятига тўла жавоб беради, чунки кўр-кўрона иродагина, худди бизга ўхшаб, ўзини шу аҳволга солади. Истак-иродамиз кўр бўлмаганда эди, жиловлаш қийин интилиш ва курашлардан иборат бўлган, барча куч-қудратларни узлуксиз сарфлаб туришга мажбур қилган, оғир меҳнат эвазига ўз қўлимиз билан эришганларимизни йўққа чиқариб, доимий безовталиқ, кўркув ва муҳтожлик билан, индивидуал борлигимизни барбод қилишга олиб борувчи тирикчиликка бунчалиқ интилиш ўзини-ўзи оқламаслигини биларди. Бутун олам изтироблардан иборат эканлигини тасдиқловчи барча омиллар шунга гувоҳлик берсалар-да, онгимиз билан бошқарилувчи иродамизнинг айрим кўринишларини оптимизм билан бўяб кўрсатиш зарурияти керак бўлиб қолди ва у ўзига ҳимоячилар ва жарчилар ҳам топиб олди. Оптимизм ҳаётни бизга гўё тухфа этилгандек қилиб кўрсатади, лекин бизга шу нарса аёнки, агар у бизга олдиндан кўрсатилган ё синаб кўриш учун берилганда эди, ҳар қандай одам ҳам жон-дилдан уни рад қилган бўларди: бекорга Лессинг ҳали дунёга келмаган, яъни доялар қисқичлари билан мажбуран суғуриб олганда ҳам яшашни истамасдан у дунёга қайтиб кетган боласининг ақлига бунчалиқ лол қолмасди. Тўғри, ҳаёт бу синов эканлигини ҳар ким билади, лекин кимдандир сўралса: “Худди мана шунинг учун ҳам хоҳламайман, ҳеч қандай синовга муҳтож эмасман, ҳеч кимлигимча ўз ҳолимга қўйинг”, – деб жавоб берган бўларди. Яна бунга ҳар қандай одам ҳаётининг ҳар бир соати учун ҳисобот бериши зарурлигини ҳам қўшадиган бўлсак, у ҳолда, аксинча, дастлаб бизга ҳисобот беришлари зарур эканлигини, нима сабабдан ҳаловатимиздан жудо қилиб бизни шунчалиқ даражада бахтсизликка дучор қилиб, қийин ва мушкул аҳволга тушириб қўйганлигини билишга ҳаққимиз борлигини тушунамиз (Оламлар эгаси, Яратган одамлар бахтсиз бўлсин демаган, одамлар бир-бирини бахтсиз қиладилар – тарж). Демак, нотўғри тамойиллар шуларга олиб келади. Инсон борлиги унинг ҳаёти инъом этилмаганидан нишона: аксинча, у бизга берилган қарз, уни узиш эса шарт бўйича мажбурийдир. Бу мажбурият бўйича тўлов биздан кечиктириб бўлмас эҳтиёжлар, қийноқли истаклар, чексиз ғам-аламлар орқали ҳаётимиз давомида олинади. Бу қарзни тўлаш учун биз бутун ҳаётимизни сарфлаймиз, лекин шунда ҳам маълум фойзини тўлаймиз, холос, асосий қарзимизни эса ўлим пайтида тўлаймиз. Бу шартнома мажбуриятини қачон биз ўз бўйнимизга олганмиз? Туғилган пайтимизда...

Бир мавжудот сифатида инсон ҳаёти унга берилган жазо ва гуноҳини ювиш учун имконият, деб қаралса тўғрироқ бўларди. Яхудийлар китобини мурасасозлик билан қабул қилишимга сабаб “Занд – Авесто”дан олинган (Бун-Дахишн, 15) – балки бутун иудаизм ҳам шу китобдандир – азалий (дастлабки) гуноҳга ботиш ҳақидаги ривоят бўлиб, гарчи у мажозий маънода метафизик кўринишда бўлса ҳам, ҳақиқатга яқинроқдир. Шаҳватпараст гумроҳлик меваси саналмиш ҳаётимизга ўхшайдиган бошқа бирор нарса оламда йўқ. Насронийликнинг “Янги аҳд” китоби гарчи ахлоқий жиҳатдан брахманлик ва буддавийликка яқинроқ бўлса-да, яхудийларнинг оптимистик руҳига ётдир, лекин олий даражадаги доноликдир, шу ривоят уларни бир нуқтада туташтиради.

Мабодо ҳаётимизга сингиб кетган гуноҳларимиз даражасини ўлчамоқчи бўлсак, у билан боғлиқ бўлган изтиробларимизга боқинг. Ҳар қандай кучли азоб, у жисмонийми ёки руҳийми, шунга муносиб эканлигимиздан далолатдир, агар муносиб бўлмаганимизда бошимизга тушмас эди. Насронийлик ҳаётимизни худди шу нуқтаи назардан талқин қилади: “Галатларга мурожаат”нинг учинчи бобига Лютер ёзган шарҳларнинг бир жойида шунга далил бор (менда унинг лотинча матндаги бир нусхаси бор): “Бизнинг бутун жисмоний борлигимиз ўзига

тегишли нарсалар билан бирга иблисга тобедир, биз эса у эгалик қилаётган дунёда меҳмонмиз, холос. Еб турган нонимиз, ичиб турган сувимиз, кийган кийимимиз, биз нафас олиб турган ҳаво – барчаси унинг қарамоғида”. Менинг фалсафамни тушқунлик кайфияти йўғрилган, деб баҳоловчи ҳовлиқмаларга соддагина жавобим шу: келажакда ҳар кимни гуноҳига яраша дўзах азоби кутиб турганлигини тасвирлаш ўрнига, бу дунёда қаердаки гуноҳ бўлса, ўша ерда дўзахга ўхшаш нарса борлигини кўрсатдим: кимдир буни инкор этмоқчи бўлса, вақти келиб буни осонликча ўзида синаб кўриши мумкин.

Бир-бирини ғажиб, еб-йўқотиш билан шуғулланаётган, ур-йиқитлар гирдобиди дабдала бўлган, изтироб чекаётган мавжудодлар дунёси бу; тирикчилик эвазига ўзига ўхшаш минглаб йиртқич ҳайвонларни азоб-укубатга солиб ўлдирган ва уларнинг тирик мазорига айланган йиртқичлар дунёси бу; билимдонлик билан бирга мусибат дардини тортиш қобилияти ҳам юксалиб бораётган, зиёлилик даражаси ошган сайин шунга мослашиб бораётганлар дунёси бу. Мана шу дунёни Лейбниц тизимга солган оптимизмга мослаштириб, энг яхши мукамал дунё сифатида намоиш этмоқчи бўладилар. Ўтакетган бемаънилик!..

Оптимист дунёга очиқ кўз билан қарашимни, унинг қанчалик гўзал эканлиги, қуёшнинг заррин нурлари билан ёритилган тоғлар, водийлар, дарёлар, ўсимликлар ва ҳайвонот олами билан дунё мунавварлигини таъкидламоқчи ва ҳ.к. Лекин бу дунё томошагоҳ эмас-ку? Бу нарсалар, албатта, томоша қилишга арзийди: лекин томошанинг ўзигина бўлиши – бу бошқа нарса. Кейин теолог (илоҳиётчи олим) келади-да, оламнинг яратилиши доноликка асосланганлигини; сайёралар тўқнаш келмаслиги, денгизлар қуруқлик билан аралашиб бўтқага айланмаслиги, коинот узлуксиз совуқдан қотиб қолмаслиги, иссиқдан куйиб кетмаслиги, эклиптиканинг доимо бир томонга оғиб туриши натижасида абадий баҳор ҳукмрон бўлиб, бирор нарса етиштириб бўлмаслиги ва шунга ўхшаш ҳодисалар олди олинганлиги ҳақида мақтовлар, ҳамду санолар ўқийди. Лекин булар ва шунга ўхшаш нарсаларнинг барчаси зарур бўлган шарт-шароитлар, холос. Агар қандайдир бир олам мавжуд бўлар экан, ундаги сайёралар, худди Лессинг ўғли каби, туғилиши биланоқ ўлимга юз тутмасдан, ҳеч бўлмаганда узоқ бир кўзгалмас юлдуз нури унга етиб келгунга қадар туриши лозим бўлса, у ҳолда пойдевори осонгина қулайдиган бундай оламни нўноқлик билан яратишга ҳожат йўқ эди⁴. Ўша мақталган оптимизм эришган натижаларини кўриб чиқадиган бўлсак, шу даражадаги мустаҳкам сахнада ўйнаётган актёрларга тикилиброқ қарасак, таъсирчанлик билан бирга изтироблар ҳам пайдо бўлаётганини, зиёлилик даражасигача ривожланиб, у билан қўл ушлашиб кучайиб бораётганини, қудрати ўсган сайин очкўзлик ва мусибат ҳам шу даражада ўсаётганини ва ниҳоят, инсон ҳаёти фақат комедия ва трагедия учунгина хом ашёга айланиб қолганлигини кўрамиз, ана ўшанда бирорта инсонда, агар у иккиюзламачи бўлмаса, ҳаётни мақтаб мадҳия ўқишга мойиллик қолмаса керак. Бу дардли дунёга оптимизмнинг ёлғон мақтовлари тўғри келмаслигини, унинг келиб чиқиш манбаларини Давид Юм “Диннинг табиий тарихи” асаридаги 6, 7, 8 ва 13 бобларида, гарчи яширин тарзда бўлса-да, аёвсиз чилпарчин қилади. Худди шу муаллиф “Табиий дин ҳақида диалог” асарининг 10, 11-китобларида мен келтирган далилларга уйғун тарзда, жуда аниқ усуллар билан бу дунёнинг ишлари азоб-укубатдан иборат эканлигини очиқ-ойдин тасвирлаган, ҳар қандай оптимизмнинг фойдасиз эканлигини кўрсатган ва тағ-томири билан яқсон қилган. Юмнинг юқоридаги ҳар иккала асари эътиборга сазовор, ҳозирги Германияда уларнинг яхши билмайдилар. Бу ерда эса маҳаллий сўзамолларнинг зерикарли вайсақилигини, ватанпарварлик ҳиссидан келиб чиққан ҳолда, бўрттириб кўрсатиш, ўртачаларини кўкларга кўтариб улуғлаш билан оворадирлар. Ваҳоланки, бу “Диалог”ларни Гаман таржима қилган. Кант уларни кўриб чиққан ва қариган чоғида уларни қайта нашр қилишга ўғлини кўндирмоқчи бўлган, чунки Платнернинг таржимаси уни қониқтирмаган

⁴ Артур Шопенгауэр бошқа асрларида бу фикрга зид фикрлар айтган (тарж).

(Ф.В.Шуберт томонидан тузилган Кант таржимаи ҳолининг 81 ва 165-бетларига қаранг). Давид Юмнинг ҳар бир саҳифасидан, Гегель, Герберт ва Шлейермахерларнинг барча фалсафий асарларини жамлаганда ҳам олиб бўлмайдиган нарсаларни олиш мумкин.

Изчил оптимизм асосчиси Лейбниц ҳисобланади. Гарчи бирор марта ҳам унинг уйғунлик ва фарқланмас (нарсалар) ўхшашлик ҳақидаги қарашларини чуқурроқ ўрганмаган бўлсам-да, мен унинг фалсафадаги хизматларини рад этмоқчи эмасман. Унинг “Англаш ҳақида янги тажрибалар”ига келсак, бу – Локкнинг машҳур асарини гўё тузатгандек бўлиб, енгилгина танқид билан суғорилган қисқача баённома, худди Ньютоннинг тортишув тизимига қарши қаратилганга ўхшайди. “Осмон жисмлари ҳаракатлари сабаби ҳақидаги тажриба”га билдирилган омадсиз уринишдек. “Соф ақл танқиди” айнан мана шу Лейбниц-Вольф фалсафасини рад этади: унга нисбатан душманларча муносабатда, ҳатто уни йўққа чиқаради, ҳолбуки у Локк ва Юм фалсафасига нисбатан унинг давомчиси ва ривожлантирувчиси ҳамдир.

Агар ҳозирги фалсафа профессорлари турли йўллар билан Лейбницни, унинг авра-астарини ағдариб қарамасдан, яна оёққа турғазмоқчи, ҳатто кўкларга кўтармоқчи бўлсалар, бошқа томондан эса улар Кантни имкон борича камситиб, ўз йўлларида четлатмоқчи бўлсалар, бу – “дастлаб яшамок” учун тўла асос яратади: ахир “Соф ақл танқиди” яҳудий мифологиясини фалсафа сифатида кўрсатишга, “руҳ ҳақида” айрим воқеликка ўхшатиб ёки у ҳақда барчага маълум ва тайин шахс сифатида гапиришга йўл қўймайди, балки қандай қилиб файласуфлар шундай тушунчага эга бўлишди ва ундан илмий мақсадларида фойдаланишга ким ҳуқуқ берди, деб ҳисобот талаб қилади. Аммо, дастлаб яшамок, кейин эса фалсафа суқмоқ! Йўқолсин Кант! Яшасин бизнинг Лейбниц! – дейдилар.

Лейбницга қайтар эканман, шуни айтишим зарурки, оптимизмни мунтазам тарзда, кенг миқёсда ривожлантирган “Теодицея”си буюк Вольтернинг ўлмас “Кандид”ини яратишга сабабчи бўлганлигидан бошқа бирор хизматини эътироф эта олмайман. Тўғри, Лейбниц ўзи ҳам кутмаган ҳолда, тез-тез тилга олиб турадиган дунёдаги мавжуд ёвузлик учун юзаки кечирим сўрашга асосли баҳона топган: шуни айтадилар-да – айрим пайтда ёмонлик ҳам кетидан яхшилиқни эргаштириб келади деб. Оптимизмга қарама-қарши бўлган бирор нарсага сиғиниш учун фақат ростгўй бўлиш кераклиги ҳақида Вольтер қаҳрамонининг номи шунга ишора қилиб турипти. Ҳақиқатан ҳам, гуноҳ, изтироб ва ўлим бир-бирига навбат бермай ўйнашаётган бу саҳнада оптимизм қизиқ бир шаклдаги кўринишда намоёнки, уни ҳазиломуз қабул қилиш мумкин. Гарчи биз унинг келиб чиқишини етарли даражада аниқ билмасак-да, Юм ўша сирли манбани қизиқарли тарзда очиб берди (бу – иккиюзламачилик мақтови билан ифодаланган оптимизм омадининг ҳақоратомуз тарздаги кўриниши).

Лейбницнинг, бу дунё яратилиши мумкин бўлган барча дунёлар ичида энг яхшиси, деган софистик далилига қарши жиддий ва виждонан – бу дунё яратилиши мумкин бўлган барча дунёлар ичида энг ёмони деган далилни келтириш мумкин. Зеро, “мумкин” дегани бу ким нимани хоҳласа ўз фантазиясини ишга солиб, шуни чизиб бериш дегани эмас, балки мавжуд бўлиши ва сақланиши мумкин бўлган дунё ҳақида бу фикр. Дунёмиз зўрға сақланиб туриш даражасида омонат қилиб яратилган, агар бундан ҳам ёмон қилиб яратилганда эди, аллақачон у қулаб тугар эди. Бинобарин, дунёни бундан ҳам ёмон қилиб яратиш умуман мумкин эмас, чунки у ҳолда мавжуд бўла олмас эди, демак, бизнинг дунё яратилиши мумкин бўлган дунёлар ичида энг ёмони. Амалда, нафақат сайёралар тўқнаш келиб қолганда, ҳатто улардан бирининг ҳаракати давомида бошқалари билан номутаносиблик ортиб борган тақдирда ҳам бу дунё тез орада барбод бўларди: фалакиётшуносларга маълумки, сайёраларнинг ўзаро айланма ҳаракатлари даври бир-бирига иррационал боғлиқ бўлиб, тасодифий тўқнашувлар юз бермаслигини ҳисоблаб чиқишган, бунда, ҳар ҳолда табиий ҳалокатлар юз бермай, сайёралар мувозанати сақланиб туриши мумкин. Улар ўз ҳисобларида янглишмаганликларига (гарчи Ньютон бу фикрга қарши бўлса ҳам) ва сайёралар тизимининг бу абадий механик ҳаракати,

бошқа нарсалар тўхтаб қолганда ҳам, тўхтаб қолмаслигига умидвормиз. Сайёранинг қаттиқ қобиғи остида улкан куч-қувват мавжуд ва қандайдир тасодифий ҳодиса уни ташқарига чиқариб юборса, қобиқ устидаги барча жонзод ҳалок бўлиши муқаррар: сайёрамизда бундай ҳодиса кам деганда уч марта рўй берган. Лиссабонда ва Гаитидаги zilзила, Помпей шаҳрининг вайронагарчилиги – булар бўлиши мумкин бўлган табиий офатлар олдида ҳолва. Ҳатто химия фани ҳам аниқлашга ожизлик қиладиган атмосферадаги сезилмас ўзгаришлар натижасида тарқалган вабо, сариқ безгак ва шунга ўхшаш қора ўлатлар миллионлаб одамлар ёстиғини қуритади. Агар бу ўзгаришлар бир неча баробар кўпроқ бўлганида Ер юзида ҳаёт сўнар эди. Атмосфера ҳароратининг кўтарилиши эса барча дарё ва сув манбаларини қуритиб юборарди.

Жониворлар аъзоларидаги куч-қувват улар ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган миқдорни ташкил этади, улар буни сақлаб туриш ва авлодларини давом эттириш эвазига тинмасдан ўрнини тўлдириб туришлари керак. Шу сабабли жониворлар бирор аъзосини йўқотса ёки фаолияти чекланса, аксарият ҳолларда ўлимга маҳкум. Ҳатто одамлардан улар ақлли ва онгли бўлишларига қарамай, ўндан тўққизтаси муҳтожликдан қутулиш учун доимо кураш олиб боради, чоҳ ёқасида, ўлим хавфи остида яшайди, оғир ва машаққатли меҳнат эвазига турмуш посангисини базўр сақлаб туради.

Шундай қилиб, барча жонзот ва ҳар бир жониворга ҳаёт кечириши учун, фақат жонини сақлаб туриш учунгина асқотадиган имконият берилган: шу сабабли уларнинг ҳаёти тинимсиз курашлардан иборат, ҳар қадамида уларни ўлим хавфи кутади. Кўпинча бу хавф-хатардан қутулиш имкони йўқлиги учун табиат наслнинг қирилиб кетмаслигини таъминлайди, шу сабабли жонзотлар керагидан ортиқча даражада зурриёт қолдиради. Сайёрамизда бир вақтлар яшаган, кейинчалик йўқолиб кетиб тошга айланган жонзотларнинг қолдиқлари бунга ҳужжатли далил ва гувоҳ бўла олади; кейинчалик улар мавжуд бўлишига имконият бутунлай қолмаган, бинобарин, улар яшаган олам мавжуд бўлиши мумкин бўлган энг ёмон оламларнинг ҳам ёмони ҳисобланган.

Моҳиятан олганда, оптимизм – ҳақиқий асл-наслимизминг ноўрин мақтаниши, яъни ҳаётга айланган ироданинг ўз бунёдкорлигидан мағрурланишидир. Шу сабабли оптимизм нафақат сохта, ҳатто зарарли таълимотдир. Амалда у ҳаётни, гўё биз истаган ҳолат сифатида, биз кўзлаган бахт сифатида тасвирлаб беради. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳар бир одам ўзини бахт ва роҳат-фароғатга сазовор, деб ўйлайди, лекин, аксарият, у насиб этмаса, ўзини адолатсиз тарзда камситилган, ҳаётда мақсадга эриша олмаган омадсиз одам сифатида ҳис қилади: ваҳоланки, ҳаётимиз мақсадини охири ўлим билан тугайдиган меҳнатда, йўқчиликда, қашшоқликда, ғам-андухда кўриш тўғрироқ бўларди (брахманлик, ҳиндувийлик ва ҳақиқий насронийлик шунда кўради), чунки айнан мана шу қийинчиликлар биздаги ироданинг ҳаётга бўлган интилишини инкор этади.

“Янги Аҳд”да қийноқлардан иборат ҳаёт покланиш жараёнига қиёсланади, мусибат – насронийлик рамзи ҳисобланади. Шу сабабли Лейбниц, Шефтсбери, Боллингброк ва А. Поплар ўз оптимизмини байроқ қилиб чиққанларида кўпчилик ер чизиб қолди, чунки насронийлик оптимизмни чиқиштира олмайди. Вольтер ҳам “Лиссабон ҳалокати” номли шеърида оптимизмга қарши бўлиб, унга ёзган сўзбошисида буни тубдан аниқлаб берди. Бу буюк инсонни айрим сотқин олмон қоғозбозлари ерга урмоқчи бўлсалар-да, мен уни меҳр билан кўкларга кўтараман, у Руссодан анча юқори туради. Вольтернинг фикрлари ғоятда чуқур, бу куйидаги қарашларида намоён бўлади: 1) инсон ҳаётида ёвузлик ва мусибатнинг нисбатан кўплигини англаши; 2) ирода кучи мустаҳкам бўлиши зарурлигига қатъий ишонч; 3) коинотнинг фикрловчи аввали моддийлигининг эҳтимоллиги ҳақидаги Локкнинг ғояларини ҳақиқий деб ҳисоблаши. Руссо бўлса, ўз декламацияларида бунга қарши чиқади, масалан, “Савоя викарийсининг диний эътиқоди” номли протестант руҳоний- пасторларининг саёз фалсафасини тасвирловчи асарида. Худди шу руҳда Руссо оптимизмни кўкларга кўтариб, 1756

йил 18 августида Вольтерга ёзган узундан-узоқ махсус хатида унинг юқорида эслатилган шеърига қарши чиқиб, маъносиз, юзаки, нотўғри мантикка суяниб хулоса қилади. Руссо фалсафасининг ўқ чизиғи ва асосий пойдевори – насронийлик таълимотидаги инсон зотининг бошланиши, азалий гуноҳи ва бузуклиги эмас, балки у азалдан эзгуликка мойиллиги ва камолотга етишиш учун чексиз қобилиятга эга эканлиги, фақат цивилизация ва унинг мевалари уни йўлдан оздирганлиги, деб ўз оптимизми ва гуманизмини шу асосга қурганлигидир.

“Кандид” асарида оптимизмга қарши ҳазил-мутойиба услубида курашган Вольтер ҳам, ўлмас буюк асари “Каин” (Қобил ва Ҳобил)да бу дунёқарашга фожиа услубида жиддий қарши чиққан Байрон ҳам обскурант (расмиятчи) Фридрих Шлегел томонидан сўқиш эшитган. Қолаверса, агар мен ўз қарашларимни тасдиқлаш мақсадида барча замонлардаги донишмандларнинг оптимизмга қарши руҳда айтилган мулоҳазаларини келтирадиган бўлсам, уларнинг кети узилмасди, чунки уларнинг деярли ҳар бири бу дунё беҳаловат ва сурурсиз эканлиги ҳақида зўр гапларни айтганлар. Шу сабабли, мен ўз қарашларимни тасдиқлаш учун эмас, балки шу бобни безатиш учун шунга ўхшаш кўчирмалардан бир нечасини келтириш билан яқунламоқчиман. Даставвал шуни эслатмоқчиманки, греклар, насронийликдан ва юқориосиёликларнинг дунёқарашидан қанчалик узоқ бўлмасин, ирода ўрнининг қанчалик даражада кучли эканлигини қатъийлик билан тасдиқламасинлар, ҳар ҳолда улар мусибат борлиқнинг ич-ичига сингиб кетганлигини англаганлар. Трагедияни айнан шулар яратганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Дастлаб Ҳеродот томонидан, кейинчалик бошқа ёзувчилар томонидан қолдирилган маълумотларга кўра, фракцияликлар одати бўйича янги туғилган чақалоқларнинг дунёга келишини йиғи-сиғи, дод-фарёд билан нишонлашган, бу дунёда ҳар қадамда ёвузликлар хавф солишини унга айтиб йиғлашган, марҳумни эса, аксинча, бу дунё мусибатларидан қутулганлигини айтиб, хурсандчилик ва ҳазил-мутойиба билан дафн этганлар. Бу ҳақда Плутарх (“Шеърият эркинликлари ҳақида”) бизгача сақланган ажойиб шеърида шундай дейди:

“Улар туғилганларни қайғу-алам кутаётганлиги учун йиғлаб кутиб олишган; ўлганни эса мусибатлардан қутулгани учун дўстлари олқишлаб, хурсандчилик билан қузатишган”.

Халқларнинг қон-қардошлигини кўрсатиш учун эмас, балки ушбу ҳолатни ахлоқан тасдиқлаш учун шуни қўшимча қилиш керакки, мексикаликлар чақалоқни: “Болагинам, сен сабр-тоқат учун туғилгансан; сабр қил, изтироб чек, сукут сақла”, деган сўзлар билан кутиб олганлар. Шу ҳиссиётга бўйсуниб, Свифт (Вальтер Скотт унинг таржимаи ҳолида келтирганидек) болалигидан бошлабқ туғилган кунини хурсандчилик билан эмас, хафагарчилик билан кутиб олишни одат қилган. Ўша кун у уйида ўғил туғилганлиги ҳақида хабарни эшитгач, отасининг уйида Инжилдан Иов кўз ёши тўқаётганлиги ҳақидаги бўлимни ўқиб ўтирган.

Афлотун “Сукрот аполлогияси”да бу донишманд тилидан, ўлим бизни онгимиздан абадиян жудо қилганда биз учун эзгу тухфа бўлур эди, чунки бир кунлик уйқу ороми, ҳаётимиздаги энг бахтли кундан кўра яхшироқдир, деган жойларини батафсил келтириш жуда узоқ вақтимизни олган бўларди.

Гераклитнинг: “Ҳаёт – номигагина ҳаёт, амалда эса бу – ўлим”, деб ёзади “Ҳаёт” сўзининг катта этимологияси” китобида. Эвстет “Илиада” ҳақида” асарида ҳам шундай деган.

Феогнитнинг машҳур гўзал шеърларидан:

Туғилмаслик – инсон учун энг катта бахтдир,
Кўрмасидан қуёш нурин, ёруғ дунёни.
Ё туғилиб, шу заҳоти ерга кирсайди,
Кўрмас эди бу ғам-алам, аччиқ рўёни...

Софокль “Эдип Колонда” драмасида бу фикрни лўндароқ қилиб айтган:

Туғилмаслик – улуғ неъмат экан бизларга,
Модомики туғилдикми, тез кетган яхши.

Эврипид айтади:

О, инсон азоблари, тузалмас дардлар...

Гомер аввалроқ айтган:

“Ер юзида нафас олиб, яшаб турганлар
Орасида энг бахтсиз инсонлар экан”.

Ҳатто Плиний ҳам: “Табиат томонидан инсонга туҳфа қилинган неъматлар ичида ўз вақтида келган ўлимдан бошқа яхшироқ нарса йўқ – бу ҳар бир инсонга берилган қалб давосидир”, деган.

В. Шекспир драмасида қирол Генрих IV тили билан айтади:

Келажакни биз аввалроқ билганда, эвоҳ,
Тушунардик, ҳаётимиз қадаҳи гоҳо
Шодлик билан тўлар, гоҳо ғам-андух билан.
Қайси бири насиб этар – тасодиф иши,
Орзу қилар энг бахтиёр, муҳтарам зотлар
Ўлганимиз яхши эди бундай хорликдан...

Ниҳоят Байрон шундай деган:

“Ҳаётингда энг қувончли бўлган дамларингни ҳисобла; бесаранжомликдан холи бўлган кунларингни ҳисобла, ҳаётинг қандай ўтган бўлмасин, шуни англагилки, умуман ҳаёт кечирмаганинг яхшироқ бўларди”.

Ва Бальтазар Грациан “Критикон” асарида (1 қисм, 5 фикрлар бошл. ва 7 фикрл. охирида) ҳаёт мусибатларини қора бўёқларда тасвирлайди ва унинг фожиа эканлигини муфассал кўрсатиб беради.

Лекин, ҳозирги кунларда ҳеч ким Леонарди (1798–1837 йй. – италян шоири) каби бу масалага чуқур ва ҳар томонлама ёндошмаган. Бу муаммони ечишга у бутун борлиғи билан киришган; доимий мавзуси – ҳаётимизнинг масхарали ва мусибатли ҳолатларини асарларининг ҳар бир саҳифасида жуда кўп шакл ва кўринишларда, турли-туман образлар орқали ёритиб берганки, бу нарса ҳеч қачон кўнглимизга тегмайди, аксинча, таъсирчан ва жуда қизиқарлидир.

Рус тилидан Абдунаби Абдулқодир таржимаси

БОЛА БИЛАН КАПАЛАК

Турфа рангли капалак
Ўхшар аэропланга,
Енгил қанот қоқиши
Дилга ташлар аланга.

Уни кўрган болакай
Қувиб сира толмайди,
Ловуллаиди юзлари,
Ортидан ҳеч қолмайди.

Капалакни тутолмай
Бола бўлар кўп ҳалак,
Бир-бирига ўхшайди
Бола билан капалак.

КЎПРИК

Катта бўлсам, албатта,
Мен қурувчи бўламан,
Келажакни олдиндан
Нақд кўрувчи бўламан.

Мен қурган иншоотлар
Бўй чўзади кўкка тик,
Дилни-дилга боғловчи
Бўлади улкан кўприк.

ҚАНДИМНИ ЧОЙ ЕБ ҚЎЙДИ

– Ойи, менга қанд беринг,
Ичайин чойга солиб.
– Ҳозиргина бердим-ку,
Қайга кетди у Толиб?

– Берган ўша қандингиз
Устидан қуювдим чой,
Қандимни у еб қўйди,
Энди нима қилдим, вой?

ПЕЧКАСИ БОРМИ?

– Пальтонгни кийиб чиққин
Кўчада қор Азамат,
Иссиқ тутиб сени у
Совукдан сақлар, албат.

– Ойи, пальтом қандайин
Исатади, билмайман,
Печкаси борми ёки
Ундай бўлса киймайман?

ТОЙЧОҚКИНАМ

Тойчоққинам бирам шўх,
Унга ўзим қарайман,
Ёлларини эринмай
Силлиқ қилиб тарайман.

У бир жойга нигоҳин
Қадаб тураверар жим,
Тойчоқнинг бу ҳолидан
Йўқолар менинг тинчим.

Бўлар эдик у билан
Бундан ҳам ахил ўртоқ,
Тойчоқлиги рост бўлиб,
Бўлмаганда ўйинчоқ.

БИЗ БАХТИЁР

Қушлар каби сайроқмиз,
Юлдузлардек чакноқмиз,
Ғам-андухдан йироқмиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Ширинтоймиз, оппоқмиз,
Эркатою дўмбоқмиз,
Полвонжонмиз, қувноқмиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Бийрон-бийрон сўйлаймиз,
Яйраб-яшнаб ўйнаймиз,
Завққа тўлиб куйлаймиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Гулга тўлган фаслда,
Биз асалдан-асалда,
Темир бобом наслидан,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Гунчадан ҳам нозикмиз,
Кўнгиллари ёзиқмиз,
Шоду хуррам ўғил-қиз,
Биз бахтиёр, бахтиёр,
Бахтимиз – шу гул диёр.

Денов

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари
доктори, профессор

БЕДОРЛИКДА ЎТГАН УМР

Тақдир мени ўтган асрнинг бир қатор моҳир сўз усталари билан танишиш, мулоқотда бўлиш, ҳатто, оға-ини, сафдош дўст, шогирд, улфат тутиниш бахтига муяссар этди. Илк танишувдаёқ, қалбимда эҳтиром уйғотган адиблардан бири, шубҳасиз, Саид Аҳмад эди. Аллоҳ унга узоқ умр берди, роппа-роса саксон етти ярим йил яшади, бинобарин, ўзи айтганидай, саксон етти киш, ёзни кўрди, бирини илҳом тўла ижод билан, бирини чилпарчин бўлган умидлар харобаси устида кўзёш тўкиб ўтказди...

Муқаддас китобларда аллоҳ бандасини бу фоний дунёга синаш учун юборади, деган доно ҳикмат бор. Қарангки, у туғилиб кўз очган бу қадим муқаддас юрт аср бошидаги мухорабалар, инқилобий талотўмлар туфайли бузғун-бенаво ҳолга тушган, синфий кураш жазаваси авжига минган, миллатнинг асл зиёли фарзандлари таъқибу таҳдид остига олинган, юрт таянчи – давлатмандларни қулоқ сифатида тугатиш васвасаси авжига чиққан кезлар эди. Сўнг турлитуман жазавали ташкилотлар, сургунлар, қатағонлар. Иккинчи жаҳон уруши, урушдан кейинги машаққатлар, яна қатағонларнинг янги тўлқини... улар қомига тортилган миллионлаб тирик жонлар... Ана шулар орасида Тошкентдек шаҳри азимда тагли-жойли, бадавлат, зиёли оилада дунёга келган Саид Аҳмад номли шўх, оловқалб йигитча ҳам бор эди. Ота томонидан бобоси Дадахўжабой жадидлар билан маслакдош, маърифатпарвар, онаси Зулфияхон эса қозининг қизи бўлгани учун, у дунёга келган оила бошига кетма-кет бало-қазолар ёғилди, аввал, отаси Хусанхўжани “халқ душмани” деб қамашди, сўнг Оқилхон, Имомхон деган акалари ҳибсга олинди, Мухторхон деган акаси эса Сталинград жанглирида бедарак кетди. “Халқ душманлари” хонадонининг эркатойи Саид Аҳмадни ҳар қадамда камситишди.

Шу хил хўрликларнинг барча-барчасига унинг ўксик қалби дош беролди. Ўша мудҳиш дамларда рассомликка, сўз санъатига шайдолик унинг бирдан-бир овунчоғига айланди. Шиорлар, плакатларнинг куни туққан замон эди, алвонларга шиорлар ёзиб, чойхонаю агитпунктларга плакатлар осиб овунди, кун ўтказди. Айни пайтда, қўлига қалам олиб нималарнидир ёзишга чоғланди. Бора-бора журналистика ва бадиий ижод олами уни бутунлай ўзиники қилиб олди. Бу қутлуғ даргоҳга қадам қўяр экан, унинг кўнглида бир дунё айтгулик сўзлари, изҳор қилгулик оху зорлари бор эди. Бироқ, у кезлари бу хил юрак сўзларини, оху зорларини айтиб бўлмас замонлар эди. Шеърлари ёд олинган шоирлар, романлари қўлдан қўймай ўқиладиган адиблар теварагида ҳасадлар урчиётганди. Энг даҳшатлиси, “халқ душмани” деб қатағон қилинадиган қалам аҳли хусусида матбуотда чиқаётган “айбнома”лар эндигина қўлига қалам тутган Саид Аҳмад тақдирига ҳам дахлдор эди. Нима қилиш керак? Шундоқ ҳам оёқ ости қалқиб турган йигитча юрак дардини қоғозга тушириб, бошини дорга тутиб берсинми? У замона зайлига қараб иш тутди. Бирин-кетин латифанамо, қизиқарли, аммо дил оғриқларидан холи енгил-елпи, олди-қочди ҳодисалар асосига қурилган кулгили ҳикоялар битди, 1940 йили уларни жамлаб “Тортик” деб номланган китобча ҳолида нашр эттирди. Бироқ, бу китоб устози Абдулла Қаҳҳорнинг кескин танқидига учради. Рад этиш мумкин бўлмаган танқидий руҳдаги таҳлилу далиллар билан баробар устоз Абдулла Қаҳҳор китоб муаллифининг истеъдодига, ижодий истиқболига катта умид билдирди. Афсус, бу умид-орзунинг рўёбга чиқиши хийла кечикди. Яна ўша иллат асорати – замона зайлига “рассомлик фаолияти” – шиорлар, плакатлар руҳига мос асарлар яшашни давом эттирди. Энди, у журналистика оламига шўнғиди, улкан қурилишлар, пахта далаларининг шунқорлари ҳақида хабар, очерклар, режим раво кўрадиган “юлғич”, “фирибгар”ларни фош этувчи фельетонлар ёзди. Қўлига қалам олгандан буён ўн беш-

йигирма йил давомида газета, журнал, радио орқали эълон этилган битиклари тўпланса, умр бўйи ёзганларининг учдан икки қисмини ташкил этадиёв. Такдир ҳукми шафқатсиз: уларнинг деярли барчаси ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида, радио эфири тўлқинларида қолиб кетди.

Ўтган асрнинг эллигинчи йиллар бошларида Саид Аҳмад ҳаётида яна бир фожиа рўй берди. Урушдан олдин оила бошига ёғган бало, қанчалар эҳтиёткор бўлмасин, энди уни ҳам ўз қомига тортди. У ҳам ота ва акалари каби “ҳалқ душмани” сифатида айбланди. Эндигина оғзи ошга етганида – шоира Саида Зуннунова билан турмуш қурганидан ярим йил ўтар-ўтмас, у ҳам ҳибсга олинди, беш йиллик қамоқ, тергов, лагерь, жудолик азоблари, бу ёқда ёлғиз қолган она, ёш келинчак, унинг бошига тушган ситам-савдолар, оғир дамларда аёл – ёш келин кўрсатган мислсиз ирода, сабр-тоқат, матонат – бутун бир ҳам фожеий, ҳам қаҳрамонона дostonга арзигулик саргузаштлар...

Шунча кўргиликлардан кейин, энди, у аввалгидек яшаши, ёзиши мумкин эмас эди. Биринчи навбатда, ҳақгўй устози Абдулла Қаҳҳор, довюрак умр йўлдоши Саида Зуннунова, қолаверса, китобхони қаршисида ёлғон, енгил-елпи нарсалардан асар яшашни ўзи учун энди ор деб билди. Боз устига, замон ҳам ўзгара бошлади, мустабид тузум таҳдидлари бир оз юмшаб, эркинлик шабадалари эса бошлади. Ўша кезлардаги руҳий ҳолати хусусида ўзи алам билан айтган дил сўзлари гоят қимматли:

“Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда куйиб, кечалари чивинга таланиб, қум бўронларида юз-кўзини доқа билан ўраб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илғор совет граждaнлари, азамат чўлқуварлар деб таърифладик”. Адиб: “Аслида шундаймикин?” деган савол кўяди ва шундай аламли мушоҳадаларни ўртага ташлайди: “Бу тўғрида бирон дақиқа бўлсин ўйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тўкин совет оиласи, деб таърифладик. Ҳатто, чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли, деб тасвирладик. Кетмондан қадок бўлиб кетган қўлларини “олтин қўллар” дедик”. Энг ачинарлиси, “Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб ҳеч ким сўрамади...” Унингча, аслида: “Ижоднинг онаси – изтироб. Ижод – изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб куймай, ёнмай ёзардик...”

Ижодкор учун бундан ортиқ кўргилик – фожиа бўлиши мумкинми? Адиб фожианинг асл сабабини ҳам дангал айтади: “Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўл-оёғимизни, ҳатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нари ёғида қолиб кетган, деса чиппа-чин ишонганмиз. Ўғрилиққа, талончиликка муҳтожлик сабаб эканлигини очиқ айтишга тилимиз боғлиқ эди... Биз ана шунақа забун ижодкорлар эдик”.

Булар ёзувчи бош асари “Уфқ”қа қўл уриш арафасида кўнглидан кечган мушоҳадалар. Энди, у бутунлай бошқача, яъни, фақат ҳақиқатни ёзишга, одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган армонларини рўйирост кўрсатишга чоғланади. Аммо, шу пайтга қадар ҳақиқатни ёзиб ўққа учганлар ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Сибирь қаҳратонларида умрини поёнига етказган валломатлар қисмати бир дам бўлсин кўз олдидан кетмайди. Боз устига, дилидагиларни қоғозга тўкаётганида ўз бошига тушган кўргиликлар асорати уни тинч кўярмикин – темир кишанлар суяк-суякларига эзиб ташлаган қўллари қалтирамасмикин? Аммо адиб аҳдида қатъий. Яратгандан мадад сўраб биринчи саҳифанинг бошига мумтоз адабиётимиз анъанасига кўра, “Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм” деб ёзадию беихтиёр атрофга бир аланглаб олади. Бу муқаддас жумла роман тугагунга қадар илк нусхасининг илк саҳифаси бошида машғалдек порлаб туради, фақат асар нашр учун кўчирилган нусхада замон тақозосига кўра тушириб қолдирилган. Бутун асар давомида адиб аллоҳ олдидаги аҳдига – ҳақиқатга содиқ қолади. Уч китобдан иборат трилогиянинг “Ҳижрон

кунлари” деб номланган илк китоби иккинчи жаҳон уруши даври, аниқроғи, муаллифнинг ўзи бевосита шохид бўлган, яқиндан билган лавҳалари – кишиларимизнинг фронт орқасидаги ҳаётини, урушнинг уруш ортида қолганлар тақдиридаги асорати, урушдан қайтганлар қисматини ифодалайди. Ёзувчи уруш туфайли алоҳида шахслар, бутун миллат, Ватан бошига тушган оғир савдолар, жудолик дард-аламларини, фашизм ҳарбий жиноятининг мудҳиш оқибатларини рўйирост кўрсатади. Уруш туфайли бола отадан, ота боладан, маъшуқа ошиғидан жудо бўлди, биров умрбод майиб бўлиб тўшакка михланди, биров касб-коридан, севган санъатидан жудо бўлди. Уруш тўзони ота билан болани бир-бирига рақиб этиб қўяди, муштипар она нобоп ўғил қилмиши туфайли уят, ор-номус исканжасида оламдан ўтади, бошқа бир она жангда ҳалок бўлган ёлғиз ўғли доғида телба бўлиб қолади... “Дод, деб йиғласа бўладиган ишлар ўтди бошимиздан”, дейди чуқур изтироб билан асар қаҳрамонларидан бири.

Бир вақтлар ёзувчининг илк китоби “Тортиқ” ҳақида кескин танқидий мақола билан чиққан устоз Абдулла Қаҳҳор орадан чорак аср ўтиб шогирдининг бу романига чуқур эҳтиром билан фикр билдиради. “Уфқ”қа бағишланган мақоласини “Илҳом ва жасорат самараси” деб атайди, ўзи ҳам илҳом ва шавқ ила тўлиб-тошиб дилидагиларни тўкиб солади: “Бу – соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир, шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини “тошдан” қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир”.

Асарни адабий танқидчилик ва китобхонлар ҳам илиқ қарши олди. Бундан илҳомланган адиб, трилогиянинг “Уфқ бўсағасида”, “Қирқ беш кун” китоблари устида илҳом билан ижодий ишларини давом эттирди.

“Уфқ” устида иш олиб борган ўн беш йиллик давр Саид Аҳмад ҳаётининг энг тотли, шукуҳли йиллари бўлди. Умр йўлдоши Саида опа оилада адиб учун ҳамма шароитни яратиб берди, трилогиянинг “Қирқ беш кун” китоби Андижонда, Катта Фарғона канали бошланиш қисмига яқин боғ ҳовлида ёзилди. Асарнинг қўлдан чиққан ҳар бир саҳифаси, бобларини Саида опа кузатиб, ўқиб, адибга рағбат, мадад бериб борди.

“Уфқ”дан сўнг Саида опа тириклигида адибнинг “Келинлар кўзғолони” драмаси дунёга келди.

Афсус, шундан кейин орадан бир йил ўтиб чархи кажрафторнинг бандасини доғда қолдирадиган яна бир шеваси рўй берди, кутилмаганда, Саида опа оламдан ўтди. Адибнинг шундан кейинги ўттиз йиллик умри жудолик-танҳолик изтироблари ичида кечди. Адиб бу йилларни қишин-ёзин устоз Абдулла Қаҳҳордан мерос қолган Дўрмондаги боғ ҳовлисида ўтказди. Тенгдош ижодкор дўстлари, садоқатли шогирдлари уни ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилдилар. Салкам ўттиз йил давомида бу даргоҳдан дўсту қадрдонларнинг, шогирдларнинг қадами узилмади, бу масканда кечган мароқли “мажолис-ун нафоис”лар, ҳазил-мутойибалар эл орасида ёйилиб кетди.

Шахсан камина ҳам улардан баҳраманад бўлганлардан бириман. Ўша йиллари Саид Аҳмад юртимиз бўйлаб кетма-кет сафарларга чиқарди, фақат ўзи эмас, яқин дўст, шогирдларини ҳам ёнида бирга олиб юрарди. Сафарларда, турли давралардаги гурунларда кўп кузатганман: суҳбат йўналиши ҳаёт жумбоқларига, калтис масалаларга, айниқса, сиёсатга келиб тақалганда, устоз дарҳол гапни бошқа ёққа, ҳазил-мутойибага буриб юборарди. “Бизнинг ўтиришимиз политбюро мажлиси эмас, бунақа масалаларни ҳал этишни давлат арбобларига қўйиб берайлик, сизу биз яйраб олди-кочдилардан гаплашайлик”, дея ҳазил-мутойибалар дафтларини варақлашга тушарди. Бирдан даврада кулги-қийқирик янграр, латифалар латифаларга уланиб кетарди...

Кўнглим сезиб турарди, ҳаётда, айни шундай давраларда бир оғиз калтис сўзи учун боши кетганларни у кўп кўрган, кўриб юрак олдириб қўйган, ўзини ҳам, яқинларини ҳам аяш мақсадида, айни шундай йўл тутарди, беозор кулги, ҳазил-мутойиба унинг учун, эҳтимол

тутилган бало-қазолардан асраш-асраниш учун қалқон вазифасини ўтарди. Бир гал Саид Аҳмад иккимиз суҳбатлашиб ўтирганимизда бирдан сардафтарини – бошдан кечирган мусибатларини сўзлай кетди. Ўша пайтга қадар бунақасини сира эшитмаган эдим. Лол бўлиб қолдим. Шунча кўргиликлар, хорлик, разолатни бошдан кечириб бу хилда қувноқ, шўх-шодон ҳолда юриш, ичак узди, хушчақчақ асарлар ёзиш... Бунинг боисини сўраганимда, шундай жавоб қилганди: “Чамамда, мени айна шу нарса – ҳазил-мутойибага ўчлик, юмор ҳиссининг кучлилиги сақлаб қолди. “Яратганнинг ўзи дард-офат билан бирга унинг давосини ҳам беради”, дейишади-ку! Агар менда айна шу кулгига ўчлик бўлмаганида, аллақачон ғам-кулфатлар қуюнида ғарқ бўлиб кетардим. Эҳтимол, шу ғам-кулфатларни унутиш учун ҳам хушчақчақ нарсалар ёзгим келгандир. Пайти келганда, айтиб ўтай, кулги орқали одам боласи ҳар қандай бало-қазолардан, ҳатто ўлимдан ҳам ғолиб келганлигига кўп бор иқроп бўлганман...”

Устознинг мени лол қолдирган яна бир хислати – ундаги бедорлик. Сафарларда, ёз ойлари Дўрмондаги боғ ҳовлисида кўп бора шоҳид бўлганман. Тунлари уни мириқиб ухлаб ётганини деярли кўрмаганман. Ҳар гал беҳос уйғониб кетганимда, Саид Аҳмадни сигарет тутатиб, хаёл суриб ўтирган ҳолда кўрардим. Бир гал у: “Сенлар маза қилиб уйқуни урдиларинг, шундай чиройли тунни бекор ўтказдиларинг, мен эса миямда битта чиройли ҳикояни пишириб қўйдим, қани энди, шу дамда машинкам ёнимда бўлса, ярим соатда уни қоғозга туширардим”, деганди. Устоз баъзан бедорликда ўй-мушоҳадалардан толиққан чоғлари кўнглига энг яқин оладиган шогирдлари – Йўлдошали ёки Тўланбойни уйғотиб тонггача секингина гурунглашиб ўтирарди. Баъзан эса, шумликка ўтиб Эркин, Ўткир ёки каминани уйғотиб беҳос саволга тутарди. Бир гал мендан сўраб қолди: “Белинскийнинг маъшуқаси ким бўлган – исми ёдимдан кўтарилибди?” Эртаси тун ярмида Эркинни туртиб уйғотиб: “Клара Цеткин қачон туғилган?” дея безовта қилганди. Камина ҳам, Эркин ҳам кутилмаган саволга жавоб излаб, устозга қўшилиб тунни бедор ўтказган эдик...

Бу хилдаги бедорлик устоз учун туғма хислатмикин? Қўрқув салтанати ваҳми, таҳлика авжига минган йилларнинг адиб шуури, руҳиятидаги асоратларимикин? Ёки ижодий ўй-мушоҳада, тасаввур учун берилган имкониятмикин? Барча тахминларда қандайдир даражада асос бор. Шуниси қизиқки, бошқалардан фарқли ўлароқ, устозда кун бўйи тунги бедорликнинг ҳеч қанақа салбий оқибати сезилмасди. Бутун ҳаёти давомида уни ҳазил-мутойиба, юмор туйғуси билан баробар, айна шу бедорлик хислати бало-қазолардан асраб қолган, деб бемалол айтиш мумкин. Бир суҳбатда у: “Жуда кам ухлайман, доим тетик бўлишга ҳаракат қиламан”, деганди. Умрининг аксар қисми сафарларда, одамлар, дўстлари орасида, ижодкор устоз, тенгдош, шогирдлар даврасида ўтган, ҳамини давраларга ўзгача руҳ, шавқ бағишлаган Саид Аҳмад айна шу жўшқин давраларда асарлари учун бой хазина йиққан, тунги бедорлик чоғлари эса улар кўнглида бадиий шакллар тусини олган, сўнг қоғозга тушган. Адиб асарларини ўқиганимда, давраларда, қувноқ гурунгларида айтилган лутф, латифа, ҳазил-мутойибаларнинг акс-садосини шундоққина кўриб, ҳис этиб тураман. Жумладан, адибга катта шўҳрат келтирган, миллий комедиямизнинг “Майсаранинг иши”, “Шоҳи сўзана”дан кейинги энг юксак намунаси дея эътироф этилган “Келинлар кўзғолони” ҳам айна шу тарзда қувноқ, жўшқин давраларда туғилиб, бедорликда шакл-шамойилини топган. Асардаги ўта халқчил, пишиқ-пuxта бадиий ифоданинг, сеҳрли кулгининг бош омили, замини ана шунда.

Комедиядаги кулги ғоят сержило. Унда, бир жиҳатдан, қаҳрамонлар табиатидаги айрим қусурларни чимдиб ўтиш бор. Айна пайтда, бу кулги одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик, меҳр-мурувват туйғуси билан йўғрилган ҳаётбахш кулгидир. Шу билан баробар, одамни ўйга толдирадиган шўх ва ҳазин кулгидир. Томошабин сахнада Фармонбиби, унинг ўғиллари, келинлари хатти-ҳаракатини кўриб, кузатиб кўзидан ёш чиқар ҳолатда хандон отиб кулади ва театрда шу одамлар билан дўст тутиниб чиқади. Айна чоғда, танти, мағрур “пошшо хотин”нинг пировардида мағлуб ҳолатидан қисман ўкинади.

Бугина эмас, синчиклаб мушоҳада қилинса, асар фақат шу хилдаги шўх ва ҳазин енгил ҳазил-мутойибалардангина иборат эмаслигига амин бўласиз. Ўша ҳазил-мутойибалар замирида авваллари биз пайқаманган жиддий маъно мавжудлигини – комедиядаги қувноқ ҳазил ва кулги билан йўғрилган комик ҳодисалар ифодасида асар ёзилган, саҳнага чиққан кезлардаги жиддий бир ҳодисага – барчани тенглаштиришга, одамларни бир қолипга солишга йўналтирилган сиёсатга – “совет ҳаёт тарзи” ва унинг инқирозига ишоралар борлигини ҳам пайқаш қийин эмас.

Истиқлол йилларида адиб ижодининг яна янги қиррлари намоён бўла бошлади. Истиқлолга эришганимизда Саид Аҳмад етмиш икки ёшда эди. Кекса бўлишига қарамай, аввалги “куш уйқусини” ҳам тарк этиб, бутунаси илҳом ва ижод оғушида яшади. Мана шу йиллари у кўпдан бери юраги дов бермай келган яқин кечмиш тарихимиздаги, ўз оилавий ва шахсий ҳаётидаги, Қодирий ибораси билан айтганда, “энг кирлик қора кунлар” фожиасини қаламга олишга чоғланди. Бирин-кетин “Сароб”, “Борса-келмас дарвозаси”, “Тақдир, тақдир”, “Офтоб ойм” каби лагерь ҳаётига оид туркум ҳикоялари майдонга келди. Аммо уларни қоғозга тушириш осонликча кечгани йўқ. 2000 йил 5 май санаси билан “Халқ сўзи” газетасида эълон этилган каминага йўлланган очиқ хатида адиб бу туркум ҳикояларнинг яратилиш чоғидаги руҳий ҳолати, изтироблари хусусида шуларни ёзади:

“Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда “Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!” деб қистар эдингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?”

У воқеаларни ёзмоқ учун ҳаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-укубатларни қайтадан бошимдан кечирим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, “Борса келмас дарвозаси”га нуқта қўйдим. Ўрнимдан тураётганимда бошим айланиб ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб кўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200га 130.

Биламан, бу инсулт остонасидаги ҳолат.

Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хотирани ёздим. Гўё беш кун қайтадан қамалиб чиқдим.

“Сароб” деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим. Ўшанда, мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйимизга телефон қилиб дадасига аҳволимни айтганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди. “Тез ёрдам”ни чақириб касалхонага оборман.

“Сароб”да ҳам лагерь, қамоқ воқеаларини ёзгандим. Юрак кўтаролмади. Шундоқ бўлишини билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бошимизга тушганини биздан кейингилар билсин, деб ёздим.

Ўқиб кўринг, маъкул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С.А.

2000 йил 5 май”

Саид Аҳмаднинг ушбу мавзудаги ҳикоялари ҳам ўзбекона миллий руҳга йўғрилган ҳолда ўзбекона нигоҳ билан идрок ва талқин этилган. Чунончи, “Борса келмас дарвозаси”га “халқ душмани” қизининг йиғлаб айтган кўшиғидан шундай сатрлар эпиграф – бош сўз қилиб келтирилган:

*Бу Ватан қандай Ватандир, ҳар гўшасида турмалар,
Кўнгани бир ер тополмай осмонда йиғлар турналар.*

Ватаннинг ўша йиллардаги манзарасини фақат Саид Аҳмадгина шу тарзда ўта миллий, жонли, бетакрор тарзда ифодалаши мумкин эди.

Ҳикоя яна ўша “халқ душмани” қизи куйлаган қўшиқдан олинган қуйидаги мисралар билан яқунланади:

*Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,
Бузмасам маҳшар куни бағримни армон тирналар.*

Бу байт адибнинг ушбу туркум ҳикояларидаги бошқа бир ғоят муҳим жиҳатга ҳам ишорадир. Асарларда қаламга олинган бири-биридан мудҳиш, маломатли, ғам-ғуссага, мусибатларга тўла лавҳалар замиридан қандайдир одамга далда берадиган умид, унинг бошини “тошдан” қиладиган қудрат, зулматни ёритадиган сирли-сеҳрли нур барқ уриб туради. Ёзувчининг беназир юмористик истеъдоди туфайли мусибатлар маконида ҳам кулги, ҳазил-мутойибалар учун ўрин топилади. Энг муҳими, деярли ҳар бир ҳикояда ўзлигини, қалбидаги имон-эътиқод, она-юрт, ўзгаларга ҳиммат, мурувват туйғусини йўқотмаган “боши тошдан” яралган матонатли инсонларга дуч келамиз. Жумладан, асарлардаги ҳикоячи – ровий (яъни, муаллиф) образининг ўзи ана шундай сиймодир.

Адибнинг йигирманчи аср охирида чоп этилган “Йўқотганларим ва топганларим” китоби ҳам адабий-маданий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Ўз устозлари, тенгдошлари, издош-шогирдлари ҳақидаги эссе ва бадиалардан иборат мазкур китоб ижодкорларимиз машъум замонларда қандай оғир шароит, вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам ноёб бадиий дурдоналар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради. Китоб муаллифи ижодкорларни куруқ ҳимоя қилиш, нукул улар шаънига ҳамду санолар ёғдириш йўлидан бормайди, уларни ҳаётда қандай бўлса, шундайича кўрсатади, шахсиятидаги, ижодидаги ожиз, зиддиятли ўринларни, уларнинг инжиқликларини ҳам рўйирост айтади. Кези келганда, бу борада, ўзини ҳам аямайди. Бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди, аксинча, ўша улкан сиймоларга бизнинг ҳурмат-эҳтиромимизни янада оширади, уларни тўғри тушуниш, асарларидаги заиф, зиддиятли жиҳатлар боисини англашга ундайди. Аслида, адабиёт илмининг бош мақсади шу. Айни шу фазилати билан илмийликка асло даво қилмайдиган ушбу китоб баъзи саёз “соф” илмий тадқиқотлардан кўра, илмийликка кўпроқ дахлдордир. Адибнинг “Киприкда қолган тонг” (2003 й), “Зилзила” (2005 й) китобларига кирган хотираларида ҳам шу руҳ давом эттирилган.

Шу тариқа, истиқлол йилларида адиб ўзини чинакамига эркин ҳис этди, узоқ йиллар кўнглига бетиним ғулғула солиб келган “кўрқув салтанати” ваҳмларидан халос бўлиб, дилидаги оҳу зорларини тўкиб солишга эришди. Боз устига, адибнинг адабиёт, эл-юрт олдидаги хизматлари муносиб тақдирланди. “Буюк хизматлари учун” ордени, “Ўзбекистон Қаҳрамони” унвонлари билан мукофотланди.

Қисқаси, эл-юрт ардоғидаги суюкли адиб – Саид Аҳмад аллоҳ инъом этган узоқ ва машаққатли ҳаёт йўлидан мудом бедорликда омон ўтди, жамики синовларга сабр билан дош берди. Асарлари қаҳрамонлари каби ўзининг ибратли ҳаёти, беназир шахсияти, суҳбатлари билан ҳам халқимиз, адабиётимиз тарихи, замондошлари хотирасида ёрқин из қолдирди.

ЁНИШ

кун дарахтга тегди
гул ёнди...

гул япроққа тегди
сув ёнди...

ишқ кўзга тегди
вужуд ёнди...

кўл тупроққа тегди
руҳ ёнди...

КЎЗИМДА МАРЖОН ДОНАСИ

бу саҳар
соатимни чалмиш чайкалар
тўлқинларда
сочларнинг ифори йўқ
юрагингга пардалар тортгансан...

сўлгин гул япроқлари
беҳабар лаб буришимдан
кўзимда икки маржон донаси...

ТУН БИЛАН КУНДУЗ

тингла боқ
тун билан кундуз
қандай севишар тинимсиз...

сен
сирли юрагимнинг
даъватсиз меҳмони...
хуркак ёлғизлигим ичра
ранжиган қиз болани
қандай қилиб овутдинг...

канотларим кўпайди
етти қават фалакда
паришон нигоҳларинг
ҳозир мени қучсин самимият-ла...

жароҳатим янги ҳануз
ўқий олмасам севгинг ҳарфларин
хижжалашимни кут...
қалбим қалбинг зарбига
яқинда кўникар ранжима
чўлимнинг қизиган қумлари
саробларга ҳомиладор...

УНСИЗ ФАРЁДИМ

сен
дудокларимда унсиз ноламсан
юрагимда ҳаяжон
хаётимнинг оташидир борлигинг...

сен
буғдирсан
бир оз кейин ҳаволаниб кетадиган
ёноғимни силаган шамолсан
қайғумсан воз кечолмаганим...

исёнимсан замонга
тушуна олмаган туйғуларимсан
унсиз фарёдим қолажаксан
ҳатто сўнгги нафасимда ҳам...

БИР ШАҲАРНИ ТАШИМОҚ

бир кентни
кўлимда бир даста ясмин ила
таший оларман эҳтимол...

момақаймоқзорларда
очилди очилажак хузун...

сенсизликни
бир дарё янглиғ симириб
ортидан
чуқур нафас билан
учириб юбормоғим керак йироқлар қадар...

оғриган бир еримда
сиёхранг гуллар очилар истаксиз
очилмай сўлар япроқлари
сўлиб тўкилар...

бу кентни
артилган юзинг-ла
яна кезмоғим керак
аммо бу сафар
қўлимда алвон чиннигуллар ила...

ТУШУНТИР МЕНГА

ёлғизлик қандай тақсимланар
тун узатаркан қўлларин саҳарга...

бир бўлак нон сингари
бўлишиларми қоқ ўртасидан...

сатр оралиғида нечун паноҳламас
синиқ шиша ҳузунлар...

ёмғирсиз булутлар не ишга яраки
кўзёшидан сувсаган эса юраклар...

англат менга илтимос
бўлинган соатлар ўртасида
сенинг ишинг не...

БУ КЎЧА

бир жажжи қиз
тушларини тўплар булут мисоли
фалақдан...
севинчлари билан қўзғу тутар юрагига
беқарор куз туфайли
ҳузунлар тўкилар қўлларидан...
оғзини ҳеч очирмаган
бир қайғу айланар тилида
мажбурлар эшикларин...
бу танҳолик ичра топарсан мени
мен учун очилар бу кўча...

ҲАЛИ СЕН БОРСАН

йўқлигингда
яна қанча оқшом ўтажак
эшигимдан
аҳволимни сўрамасдан...

фикрларинг торлиги

мени умидсизлик ичра қолдирди...
бир куни
ичимда кечадан яширин
эрта тун таъқиқли
мингларча калима
зерикади кутмоқдан...

кечикмай
бир ховуч ёғдум бўлармисан...
қўлларимга
мовий мунчоқ ясадим...
юрагим қанотида
сен ҳануз борсан...

Турк тилидан Алишер Турсунов таржимаси

Отабек ЖЎРАБОЕВ,
филология фанлари номзоди

ЛИРИКАДА ТАРИХ ТАСВИРИ

*Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир
қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир.
Адабиётни инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларни эса инсон
руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас...*

Ислом КАРИМОВ

Адабиёт инсоният тарихи давомида фикрий ва қалбий тушунчалар ифодаси тарзида кишилар шууридан ўрин олган. Аждодларимизнинг эътиқодий, маънавий ва руҳий қиёфалари бадиий адабиётда, хусусан, мумтоз адабий асарларда ўз аксини топган. Бадиий адабиётнинг бош вазифаси инсонни, гўзалликни ва ҳақиқатни васф этиш бўлиб, тарихий воқелик эса, бадиият замирида тасвирланади. Шу билан бирга, адабиёт моҳияти тақозосига биноан, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеликни тўлиғинча тасвирлашни мақсад қилиб олмайди. Лекин адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам унутмаслик керак. Бошқача айтганда, ижодкор тарихий ҳодисаларга ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиққан ҳолда, бадиий бўёқлар бериши мумкин.

Албатта, мазкур масалага у ёки бу даражада турлича муносабат билдириб келингани ҳам эҳтимолдан холи эмас. Биз эса, унга, асосан, Қўқон адабий муҳити мисолида бир назар ташлашни ният қилдик. Негаки, мумтоз адабиётимизнинг XVII-XIX асрлар даври адабий муҳитлар теграсида ривож топган ва уларни изчил ўрганиш адабиёт тарихи тадқиқотчилари зиммасида турган кўплаб саволларга жавоб бўлади. Худди, шунингдек, муҳит ижодкорлари томонидан яратилган асарларда тарихий маълумотларнинг нечоғлик акс этгани ҳамда уларнинг бадиий қиммати ва аҳамияти кабилар шулар жумласидан. Дикқат марказига олмоқчи бўлганимиз эса лирик турдаги шеърлардир. Лекин масаланинг моҳиятига кириш учун, аввало, мазкур муҳитда яратилган тарихни акс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятига кўра таснифини келтириш лозим. Улар қуйидагилардан иборат:

Тарихий-бадиий дostonлар;
Адабий наср намуналари;
Мумтоз лирик турдаги шеърлар.

Тарихий-бадиий дostonлар.

XIX аср давомида Қўқон хонлигидаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча дostonлар яратилгани маълум. Мисол сифатида Абдулкарим Фазлийнинг “Умарнома”, Увайсининг “Воқеоти Муҳаммадалихон”, Мутрибнинг “Шоҳномаи девона Мутриб”, Андалибнинг “Шоҳномаи девона Андалиб”, Абдулғафур Исматийнинг “Зафарномаи Худоёрхон”, Умидий Марғилонийнинг “Мактубчаи Хон” сингари дostonларини келтириш мумкин.

Мазкур дostonлар маснавий жанрида ёзилган бўлиб, уларнинг ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб дostonгина форс тилида бўлиб, қолганлари ўзбекча ёзилган. Шубҳасиз, мазкур дostonлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг асарида Муҳаммадалихоннинг Қошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу дoston тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих

ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки, Умидий Марғилонийнинг «Мактубчаи Хон» достонида Худоёрхон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари бадий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва уларни реал тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп қирғинларга сабабчи – Мусулмонкулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўғли Абдурахмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик илкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир ғубори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Адабий наср намуналари.

Айнан хонлик тарихи билан боғлиқ бўлган наср йўлида ёзилган тарихий асарлар кўп (40 тача) эканлиги маълум. Аммо, кам бўлса-да, шундай прозаик асарлар ҳам борки, уларни шу муҳитда яратилган бадий насрнинг ўзига хос намуналари, десак янглишмаган бўламиз. Улар жумласига: “Тазкират ул-авлиё”, “Маълумоти Соқибий”, “Тазкираи Қайюмий”, “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти”, Фурқатнинг айрим асарлари ва Муқимий мактубларини киритиш мумкин.

Абдулазиз Мажзубнинг “Тазкират ул-авлиё” (ёки “Тазкираи мажзуб”) ёдномаси манқабавий асардир (ЎЗР ФАШИ фонди, 2662 рақамли кўлёзма, форсча, 132 варак). Унда XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида, асосан, Туркистонда яшаган авлиё, олим ва ижодкорлар ҳақида турли ривоят ва ҳикоятлар берилган, шунингдек, тасаввуфнинг баъзи масалаларига ҳам тўхтаб ўтилган. Масалан, Махдуми Аъзам Косоний-Даҳбедий, Мусохон Даҳбедий, Шариф Хожа Тошкандий, Мирмаксуд Хожа Эшон, Офок Хожа Эшон, Домла Исо Охунд, Халифа Хусайн, Мавлавий Намангоний, Мавлавий Жабалий, Халифа Ашур, Мулло Лутфуллоҳ Чустий, Халифа Абдуқаюм ва ҳоказо. Яна, Сўфи Оллоёр, Машраб, Мирзо Жони Жонон, Мирзо Бедил каби машҳур шахслар ҳаёти ҳақидаги қайдлар ва айрим тарихий воқеаларнинг мавжудлиги ҳам асар мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, асар муаллифи ўзи кўрган ва билган тасаввуф билан боғлиқ воқеалардан ташқари, айрим муҳим тарихий фактларни ҳам ҳикоялар воситасида келтириб ўтади. Мисол учун, Қўқон тарихига бағишланган аксар асарларда хонликнинг айнан XVIII асрдаги тарихига оид маълумотлар нисбатан кам учрайди. Хусусан, бу даврдаги ҳукмдорларнинг ижтимоий-маданий фаолияти ҳақида манбалар деярли “индамайди”. Ушбу тазкирада эса хонлардан – Абдулкаримбек, Абдулрахимбек, Эрдонабий ва Норбўтабий билан боғлиқ айрим воқеалар ҳам сўзланади. Мисол учун, асарнинг бир ўрнида 1751-1752 ва 1753-1766 йилларда тахтда ўтирган Эрдонабий (Абдулқаюмхон)нинг саройида бўлиб ўтган бир маснавийхонлик ҳақида маълумот бор. Унда хоннинг Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарини шарҳловчи улуғ олим, Мирмаксуд Хожа Эшонга юксак эҳтироми, у билан кўп бора ҳамсуҳбат бўлгани ва унинг маърифатли хон сифатидаги сиймоси акс этган.

Маърифатпарвар ва адабиётшунос Пўлатжон Қайюмовнинг “Тазкираи Қайюмий” асари гарчанд, ўзбек адабиётининг қадимги даврларидан то XX аср бошигача бўлган жараёнини,

алоҳида шахсларни саралаш асносида ёритилган, антология тарзидаги асар бўлса-да, адабий ҳодисалар ва шоирлар ижодиётини баҳолаш давомида, айрим тарихий воқеаларга ҳам муносабат билдириб ўтилган. Домланинг яна бир асари “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти”нинг қиммати эса унда Қўқон тарихига оид баъзи бир нодир маълумотларнинг берилишидир. Асар уч қўлёзма дафтардан иборат бўлиб, тарихий маълумотлар биринчиси (“Тарихий маълумотлар” қисми)дан ўрин олган. Масалан: “*Хўқанд шаҳарининг дарбозалари*”, “*Хўқанд шаҳарида бўлган тарихий бинолардан мадрасалар тўғрисида*”, “*Қўқон хонларининг авлоди*”, “*Саййид Султоннинг хон кўтарилиши*”, “*Қўқоннинг таниқли кишилари*”, “*Ўзбек уруғлари*”, “*Ўзбек элидан етишган машҳур шайхлар*” сарлавҳалари остида кизиқарли маълумотлар келтирилган. Ушбу мақолалар у қадар катта эмас. Лекин, қисқа, аммо аниқ ва пухта бу маълумотлар муҳим факт бўлиб, тасвирланган воқеаларнинг бир қисмига муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлгани билан аҳамиятлидир.

* * *

Мумтоз лирик турдаги шеърларга эса биз алоҳида аҳамият бермоқчимиз.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари Имомали Қори Қундузийнинг “Таворихи манзума”сида мужассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафотлари, мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърӣ йўл билан қисқача тасвирланиб, абжад ҳисоби билан чиқадиган таърих айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда ижод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандий қаламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,
Ба Абдулкарим он шаҳи бобурий.
Бино кард шаҳре ба ин обранг
Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.
Аз он таъби аҳли сухан шод буд
Ки, таърихи у Мазохиробод буд.

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби
бобурий шоҳ Абдулкаримга хатм қилинганда,
(У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди.
Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг
шишаси тошга урилди.
Бундан сўз аҳлининг таъби шод бўлиб (айтдилар),
Унинг таърихи Мазохиробод бўлди.

Мазкур парчада таърих моддаси “Мазохиробод” сўзи бўлиб, ундан абжад ҳисобида чиқадиган 1154 ҳижрий қамарӣ санани милодийга айлантирилса, 1741 йилга тўғри келади. Бу эса, Қўқон шаҳрининг ҳозирги ўрни янгидан бино бўлиб, иморатлар солинган санадир. “Мазохир” калимаси “ашёнинг кўриниши ва чиққан жойи” маъносини билдириши билан бирга, яна “шарафланмоқ” мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал Хўқандий ўз шаҳрини “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод маскан”, деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг келиб чиқишини Заҳириддин Муҳаммад Бобурга боғланишига ҳам ишора қилинмоқда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини темурийларга боғлаш, айрим тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб бир аср аввалроқ ҳам мавжуд эканлиги аёнлашади.

Ёхуд, Хусайнкули Муҳсиний девонида ҳам ўндан ортиқ таърихлар бор. Улардан бири қўқонлик машхур нақшбандия шайхи Ҳакимхон халифа вафотига айтилгандир. Унинг охири шундай:

...Суруши ғайб дедик, Муҳсин:
“Ба фавти таърих лак қазолик.
Қаронғулиғдур муридларига
Ки, бирдин ўчти чироғи солик”.

“Чироғи солик” бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжод ҳисобида ҳарфлар рақамга айлантирилганда 1315 чиқади. Энди, “ки, бирдин ўчти чироғи солик” мисрасига кўра, солик (тариқат йўлчиси)нинг чироғи ўчирилса, яъни, “чироқ” сўзидаги 1 сонига тенг “алиф” ҳарфи олинса, Ҳакимхон халифанинг вафот санаси келиб чиқади. Яъни, 1315-1=1314 (милодий ҳисобда 1897 йил).

Бу ерда тўғри шаклга эга “алиф” ёнаётган чироқ пилигини билдириб, “чироқ” сўзи ўртасидан “алиф”ни олиб қўйилса, бу сўз чикмайди, яъни, “чироқ ўчади”. Шоир бу ўринда, Ҳакимхон халифани ўз даври тариқат аҳлининг йўлини ёритиб турган чироқ-ёруғлик сифатида тасвирламоқда. Ҳамда, ул зотнинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чиройли тарзда ифодалай билган. Муҳсинийнинг бу йўсин фикрларини Ҳакимхон халифа вафотига бағишланган бошқа (Ҳазиний ва Фидоий) таърихлар ҳам тасдиқ этади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас кабилардан ҳам унча-бунча тарихий асарларда берилмаган ёки эътибор қилинмаган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўртак тариқасида уч тахаллусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнуна”) ижод қилган Қўқон маликаси Моҳларойим шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир Муҳаммад Саид Амир Умархон ёди ва унга бағишланган фироқномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кейинчалик ёзган бир неча шеърларида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган. Уларда биринчи галда Муҳаммадалихонни – Хон дея тилга олинади. Сўнгра, набираси (Муҳаммадалихоннинг ўғли) – Муҳаммадаминни ва ундан кейингина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда, унга Валинаъм ёки Валнаъм Султон деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг чечак касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан қайғу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

Лиллаҳил ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офият топди чечакдин Валнаъм Султон...

Албатта, онанинг фарзандига қайғуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик кайфиятдаги шу каби шеърлар воситасида ҳам билиб олса бўлади.

Мавриди келганда, яна бир муҳим масалага муносабат билдириш ўринли. У ҳам бўлса, мумтоз адабиётга мансуб бирор лирик асардаги у ёки бу ибора ёхуд ўхшатишни айнан бирор-бир воқеа-ҳодисага тақаш. Чунки, бадиият намунасида, хусусан, лирик асарда аниқ ном ёки ишора (адресат) кўрсатилган тақдирдагина, маълум бир хулоса чиқарилса ўринли ва тўғри бўлади. Мисол учун, ўтган асрнинг олтинчи йилларида Муқимийнинг жуда гўзал ёзилган баркамол асарларидан бири – “Ахтаринг” радифли ғазалини шундай сиёсий тус бериб таҳлил этилган эди. Ўша талқинда жумладан шундай дейилган:

“Рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни

кўрсатдики, Муқимий қандайдир бир “жиноят” да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочиб, яширинишга мажбур бўлган...” (Муқимий ҳаёти ва ижоди. –Т. 1970. 77-бет).

Бундай ғалат талқинга эса ғазалнинг қуйидаги матлаъси сабаб:

Подшоҳ йўклатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг...

Ваҳоланки, шоир таржимаи ҳоли юзасидан олиб борилган энг сўнгги тадқиқотлар бундай воқеа аслида бўлмаганини кўрсатмоқда. Мазкур шеърда эса ошиқнинг маъшуқасига нисбатан мурожаати ва висолга етолмаганидан афсус надомати акс этган, холос.

Ёки, шоирнинг яна бир машҳур – “Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман...” дея бошланувчи дилбар ғазалидан мувашшаҳ санъатига кўра чиқадиган “Адолхоним” исми ва:

...Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,

Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман, – дея тугалланадиган мактаъсидан келиб чиқиб, Муқимий ва Муҳйи ўртасидаги “совуқчилик”га сабаб қидириш баҳси ҳам бундан бир неча йил муқаддам кўтарилган эди (Ўз АС, 21.06.1996).

Бизнингча, аввало, ким нима дея фараз билдиришидан катъи назар, “Мулки Ҳинду Марвдин” иборасидан шоир Муҳйининг исми – “Муҳйиддин” сўзи араб ёзуви талабларига кўра чиқмайди, мисрада муаммо санъати ва унга ишора ҳам йўқ.

Иккинчидан, мазкур исм чикмагач, аслида, ғазал Муҳйи билан боғлангани ва унинг Адолхонимга аталиб, шу аёл туфайли икки ижодкор ўртасидаги муаммонинг қўйилиши ҳам асосланмайди.

Мувашшаҳ масаласи эса анъана билан боғлиқдир. Маълумки, XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизда мувашшаҳчилик кенг урф бўлган. Масалан, ўша давр ижодкорларидан Ҳазинийнинг йигирма, Қорийнинг ўттиз, Фурқатнинг қирқ, Муҳйининг эса қирқдан ортиқ ва, ниҳоят, Муқимийнинг ўзида етмишдан зиёд мувашшаҳ бор. “Адолхоним” мувашшаҳ-ғазали ҳам ана шулар сирасидан бўлиб, шоирнинг кўп сонли мухлисларидан бирининг илтимоси ёхуд таклифига биноан ёзилган. Бундай дейишимизга сабаб, ўша даврдаги аксар мувашшаҳлар, бирор-бир шеърият ихлосмандининг ўзи ёқтирган киши номига атаб шоирдан шеър ёзиб бериш ҳақидаги сўровига мувофиқ яратилар эди.

Учинчидан, Муқимийнинг бу шеъри 1880 йиллар охири, 1890 йиллар бошидаги ижод маҳсуллариандир. Ҳақиқатда яшаган Адолхон эса бу икки шоирдан анча ёш бўлиб, баҳсга сабаб шеър дунёга келганида, у тахминан 7-8 яшар қизалоқ бўлганлиги, эҳтимол. Чунки, Адолхонга дугона дея таъкид этилган халқ артисти, моҳир санъаткор Лутфихоним Саримсоқованинг ёши билан қиёслаганда ҳам, бу ўринда бир англамсизлик бор. Устига-устак, Муҳйининг ўзи ҳам Муқимийдан 15 ёш катта эди. Энди, унинг Адолхондан қанча ёш улуғ эканлигини бир чамаласак ҳам, бу “муҳаббат учлигини” тасаввур этишнинг ўзи мантиққа унча тўғри келмайди. Балки, бу Адолхон Муқимий шеърида номи мувашшаҳ қилинган шахс эмасдир.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан, мунозарага сабаб бўлиб, тадқиқотчиларни ўзига бу қадар жалб этган асосий жиҳат назаримизда, ғазалдаги сўнгги байт, яъни, мактаъдир. Шоир унда бошқа бир ердан келиб эътибор топиш мумкинлигини ва ўзининг “айби” “мардуми Фарғона” эканлигини “афсус-надомат” билан билдиради.

Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай мотив, яъни, ўз-ўзини қайсидир маънода маломат қилиш ва нолиш оҳанги, Муқимийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам учрайди. Тўғрироғи, бу жиҳат мумтоз шеърият услуби учун анъанавий хусусиятлардан биридир.

Масалан, ўша XIX асрнинг биринчи чорагига қадар яшаб, ижод қилган Ғозий Хўқандий ҳам бир мухаммасида шундай ёзади:

...Ўзга ердин келсам эрди, ортар эрди иззатим,
Ғозий, айбим будурким, шоири Хўқандийман.

Шу билан бир қаторда, кўплаб Қўқон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норозилиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бунга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Қўқон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқелик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеърлятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Қўқонда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фарғона” шеърлида:

...Куюб икки тараф Хиштлик масжиддин ҳавли, дўконлар,
Билинг, то бу тараф Хишткўфруку ҳам Жомеъ, Каффонлар,
Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу номусулмонлар,
Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил” бирла “Қуръон”лар,
Худодин ўзга билмас, бу нечук асрор, Фарғона...

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар ҳужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: *“Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болшувикларни...”*

Бу каби узвий ва аниқ тасвир ва таҳлил эса, ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда, бир муаммога диққатни қаратсак. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб бадий адабиётда туркум шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Фурқат, Завқий, Зорий, Муҳаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Эътиборни қаратмоқчи бўлганимиз яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган даҳшатли зилзила эди. Муҳйи, Муқимий, Зорий, Писандий, Ҳазиний, Камий, Ибрат, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабирий, Шохий, Олим Нурий ва Ҳамза (Ниҳоний) каби шоирлар бу фожиа таъсирида ғазал, мухаммас, мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Муҳйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввалроқ “Туркистон вилояти газети”да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь-май ойлари оралиғидаги “ТВГ”нинг бир неча сониди шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак, қизиқ бир жиҳат

равшанлашади. У жиянига юборган сўнгги (сана қўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди:

“...Ва яна ушбу Фаргона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шахримиз бўлур эрди, бунда зилзила бўлди. Баъзи одамлар илтимоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...”

Эйтибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демокда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга қўшиб” юбормокда. Муқимий, бу тахлит мактубларига кўра, умрининг охирги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам кўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмаётгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хохиши билан эмас, балки, айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиш тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий ҳам “Бечора андижонлик” шеърида зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (“ТВГ”. 1903, №8). Бироқ, сўнгги изланишларимиздан аниқланишишича, шоир мазкур воқеа билан боғлиқ яна бошқа асар ҳам яратган. У дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

“Таърих санаи 1320 йилда гурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шахрини “Жомеъ” сизга азбаройи намози Ййди рамазон учун йигилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шахрини қўрбоиши – Қўрбоиши Додҳоҳ лутфу марҳамат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби Ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зореъ ва тазарру бирла бош уруб, Андижон мамлакатисида бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла мўъмин бандаларни ушбу замони ибратнамонинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилгонларида мазкур жамъ бўлгон мардум “омин” деб, йиглаб турганларини камина Хўқанд шахрида баққоллиг растасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силкига тартиб берди” (Насимий мусаввадаси, 107^а варақ).

Йигирма байтдан иборат мазкур маснавий шундай бошланади:

Кўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолиға,
Кўб хиёнат содир ўлди амлаку амволиға...

Шеър давомида эса одамларнинг йиғилиб дуо қилгани, мусибатга учраганларнинг тавба қилишлари лозимлиги кабилар баён этилган. Ва, у қуйидагича яқунланади:

...Эй Насимий, тавба қил, тақдир ишиға чора йўк,
На ёзилмиш, банда кўргай сафҳаи девониға.

Кузатишимизга кўра, Абдуллажон Насимий Хўқандийнинг ушбу маснавийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеъридагидан ўзгачарок.

Албатта, унинг қай бир шеърини аввалроқ яратгани ҳақида қатъий бир нарса дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил гурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига қараганда, “Ййди рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши, яъни, биринчи куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг ўн тўртинчи куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи, 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдуллажон Насимий Хўқандий олдин ушбу маснавийни, сўнгра, “Бечора

андижонлик” шеърини ёзган (“ТВГ”. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни шоир ўзи ихлос кўйган устози Муҳйининг шу туркумдаги “Андижона” радифли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Муҳйи даҳшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилдаги фикрларни таъкидлайди (“ТВГ”. 1903, №3). Мана, унинг дастлабки банди:

Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуо-у хайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радифли мусаддасида эса, буткул бошқа кайфиятни кўрамиз. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳиятини ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамзанинг “Ниҳоний” таҳаллуси билан, 1906-1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жанрдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Ҳар икки шоир шеърининг бошланғич бандлари шундай:

Ҳазиний
Гуноҳимни, худоё, рўзи маҳшарда ҳисоб этма,
Манга мушрику кофирлар қаторида азоб этма,
Жаҳаннам оташига куйдуруб жисмим кабоб этма,
Санга қилдим тазарруъ, ноумид айлаб итоб этма,
Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зеру туроб этма,
Бу дорулмулкни Тошканд, Андижон янглиғ хароб этма...

Ниҳоний
Худоё, ҳолимизни ушбу кундин ҳам батар қилма,
Балолар тийғи келса, бошимизни бесипар қилма,
Биза бу зиндаликни оқибат бир кун заҳар қилма,
Бу беш кунлик жаҳондин ҳасрато бирла ўтар қилма,
Илоҳо, Андижондек зилзила бирла хабар қилма,
Бизи Фарғонани ҳам бир куни зеру забар қилма...

Шу муносабат билан таъкидланган эдики: *“Табиий офатларнинг одамлар хулқ-атворида алоқаси йўқлигини тушуниб етмаган ёш шоир Ҳамза ҳам устозларига эргашиб ёзган шеърда мавжуд жамиятда ёмон кишилар кўпайиб кетганлиги, ноҳақлик авж олганлиги туфайли зилзила бўлганлигини қайд қилади...”* (Ўзбек адабиёти тарихи, 5 том, –Т, 1980, 387 бет).

Албатта, бу фикр ўша давр мафкураси, яъни, собиқ шўро тузуми туфайли юзага келган ҳам дейлик. Лекин, шундан кейинги мулоҳаза илмий нуқтаи назардан мунозаралидир. Унга кўра: *“...Андижон зилзиласи 1902 йил декабрь ойида бўлган. Демак, Ҳамза 14 ёшларида, Муқимий тириклигида у билан бир шаҳарда, бир руҳда ижод қила бошлаган ва демократик адабиётнинг ёш вакили сифатида адабиётга кириб келган..”*

Биринчидан, Ҳамза Муқимий билан ҳамшаҳар бўлганидан фахрланган ва ундан ўрганганлиги табиий ҳол. Аммо, бу унинг “демократик адабиётнинг ёш вакили” бўлди дегани эмас. Негаки, “Девони Ниҳоний”нинг “демократик” йўсиндамас, балки анъанавий мумтоз адабиёт таъсирида яратилгани аниқ. Хусусан, сўз мавзуи бўлган асарни ҳам.

Иккинчидан, Ҳамзанинг Андижондаги зилзилага бағишланган шеъри, гарчанд бир хил мавзуда бўлса-да, Муқимий асаридан тубдан фарқ қилади. Ва, юқорида кўриб ўтганимиздек, у Ҳазиний шеърининг “қолипи”дадир. Айтиш мумкинки, Ҳамза ушбу шеърни ёзишда, бошқа шоирларнинг бу тахлит асарига эмас, айна жанр ва бир хил вазнда, Ҳазинийга назира қилган. Яъни, таъкидланган туркумдан Ҳазиний услуби ва анъанасига амал қилиб асар яратган. “Девони Нихоний”даги ушбу ва яна бошқа бир қатор шеърларда ҳам Ҳазинийга эргашиш кучли. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш зарурки, аслида, Ҳамзанинг руҳиятида Ҳазиний каби ғам ва мунг сезилмайди. Чунки, ижодкор Ҳамзанинг кўнгил олами ва кайфиятида жўшқинлик ҳамда ҳақпарастлик яққол намоёндыр.

Учинчидан, Ҳамза ушбу шеърини айнан 14 ёшларида эмас, 17 ёши (1906 йил)да ёзган. Бунга доир ҳужжатни шоир ўз қўли билан тузган (Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви, №590 ҳужжат).

Муаллиф “Девони Нихоний”ни тартибга солаётган 1914 йилда Ҳазиний нафақат Фарғона, балки бутун Туркистонда “шоири оташзабон” сифатида танилган, унинг асарлари “машҳур ва марғуб” эди. Шунингдек, шоирнинг тўплами – “Баёзи Ҳазиний” 1910 ва 1915 йиллар давомида пайдар-пай саккиз маротаба Тошкентнинг Орифжонов, Лахтин ва Порцев матбааларида босилиб турган, кўплаб шеърлари куйга солиниб, кўшиқ қилинган эди. Ҳазиний шеърятидан таъсирланиш масаласи ҳам айнан шу жиҳат билан алоқадордыр. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум маънода тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Шундай қилиб, Андижон зилзиласи ҳақидаги асарларнинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар борасида, куйидаги мулоҳазаларга келиш ўринлига ўхшайди:

1. Муқимийнинг зилзилага бағишланган шеърида фожиадан хароб бўлган халқ ва унга ёрдам берувчилар тавсифланган эди. Фикримизча, бу тахлит асарлар орасида энг реал ва аниқ тасвирлар ҳам айнан Муқимий шеърида мужассам;

2. Гарчанд, мавзу бир хил бўлса-да, унга ёндашув, тўғрироғи, муаллифнинг қай ҳолатда воқеадан нечоғлиқ таъсирлангани муҳим ўрин тутган;

3. Бир хил тарихий мавзуда Муқимий каби “илтимосга биноан”, Муҳйи каби таассуф билан, Ҳазиний каби мусулмонлар учун қайғуриб, Абдуллажон Насимий Хўқандий каби замона аҳволи, воизнинг маърузаси ва устоздан таъсирланиб, Ҳамза каби эса устозларга тақлидан асар яратиш мумкин экан.

Албатта, бу муаллифларга заррача бўлса-да, итоб қилиш эмас. Фақат, **бадий асардаги тарихий воқеликнинг тасвирланиши биринчи галда ижодкорнинг аҳвол-руҳиясига боғлиқ** эканлигини таъкид этмоқ, холос.

Адабий манбалар, хусусан, лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна кўплаб бошқа ижод намуналари мисолида ва яна ўзгача бир тур нуктаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидлаганларимиздан, **хулоса қилиб айта оламизки, Кўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим бадиият намуналари, жумладан, баъзи лирик жанрлардаги асарлар, хонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради.**

Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса, тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қолиши, шубҳасиздыр. Адабиёт доимо ўзининг энг олий вазифаси – инсони комилни васф этиш ва таърифлашдан тарих давомида чекинмагани аён бўлиб бораверади. Улуғ ижодкорларимизнинг адабий меросларига ёш авлод муҳаббатининг баландлиги ва улар билан доимо фахрланмоқлик туйғуси эса, янгидан-янги изланишлар сари етаклаши ҳам шоёни ҳақиқатдыр.

* * *

Шамшоддек қаддимга мажнунтол ғурур,
Тушларим эшитиб оролда сув йўқ.
Кўзгумда кўпаяр ажину ғудур,
Шамол сочим тортиб килаверар дўқ.

Кўзларимдан сени ахтарар йўллар,
Кийилиб бормоқда зулфимга аза.
Йиртиқ юрагимни пардамга илдим –
Қаттиқ соғинибди сени дераза.

* * *

Қари-и-и-б қолди бувам,
Қатқалоқ даладай юзи серажин.
Дўппилари ярашар бирам,
Тагида яшириб кўрғошин изин.

Бувамнинг кўзлари – Сир, Аму,
Дил тоғ. Дард муз.
Зўрға сизар томчи ёш.
Тупроққа хурмати бувамнинг –
Аллоҳни зикр айлаб, ерга кўяр бош.

Тош юмшатган қўллари қадоқ,
Белбоғи – дастурхон, чопони – кўрпа.
Нигоҳидан яшнар ҳар гиёҳ,
Бувам – замин. Фалак суянган ўра⁵.

Шу устун бешиги синмасин,
Ҳануз тушунмайман ўзимни, бироқ,
Бўлсайдим бувамнинг ҳассаси
Ёки дўпписига қалампирмунчок.

* * *

Уни кўрсам, юрагим ёниб,
Туйғуларим кўзин ёшлайди.
Юрак қурғур ўз хонасидан
Отилгудай ура бошлайди.

---

⁵ Ўра – устун маъносида.

Эшитмайман. Сўзлайсан ҳамон,
Сабр косам секин хўплайман.
Дардинг тугаб, кетганинг замон
Юрагимни ердан чўплайман...⁶

* * *

Дайди соғинч хаёл кушида
Умид ила излайди сени.
Тентак қалам тили учида
Кўрсатишга уринар мени.
Ҳар куни...
Ҳар куни...
Ҳар куни....

* * *

Ой тўлса ҳам кетмайди доғи,
Мен – хазондан куч олган дарахт.
Гўшанганг ҳам хотирам боғи,
Ғамларимга келин бўлган бахт.

Малика Ибодуллаева. Хоразм вилоятининг Қўшкўпир туманида туғилган. Ҳозирда Урганч Давлат университети филология факультетининг учинчи босқич талабаси. Шеърлари журналда илк бор нашр этиляпти.

---

⁶ Чўпламоқ – бир-бир териб олмоқ маъносида.

БУГУНГИ НАСРНИНГ ХУСУСИЯТИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳаёт ва жамиятдаги барча ўзгаришларнинг асоси инсон тафаккурдир. Аёнки, тафаккур руҳият тадқиқи бўлган адабиёт асносида юксалади.

Маълумки, бадиий ижоддаги муайян йўналиш ўз-ўзидан юзага келмайди. Унинг ҳам ўз асоси, тарихи бўлади. Истиклол даври ҳикоячилигидаги янгилашни ва тамойилларнинг вужудга келиши худди шундай омилларга боғлиқ. Яъни, нутилган қадриятларнинг тикланиши, маънавиятнинг асоси бўлган динга эътиборнинг кучайиши, давлат бошқарувида демократик йўналишнинг пайдо бўлиши, бозор иқтисодининг таркиб топиши сингарилар. Бу ўзгаришлар одамларни бошқача ҳаракат қилишга ундади. Аниқки, бундай саъй-ҳаракатнинг барчаси онг, тафаккур орқали бошқарилади. Зеро, шундай экан, тафаккурдаги эврилиш адабиётда ўз ифодасини топиши муқаррар ва табиийдир. Хўш, бу ўзгаришлар истиклол даври ҳикоячилигида қандай янгилик ва тамойилларни юзага келтирди? Булар қуйдагилардир: жанрда ғоявий-тематик кўлам кенгайди; ижтимоий, ахлоқий, маънавий, оилавий масалага эътибор кучайди; гуманистик мазмун ва руҳий таҳлил теранлашди; миллий ўзига хослик кенг кулоч ёйди; инсоннинг ҳаётдаги ўрни, яшашдан мақсади каби масалалар моҳияти фалсафий йўналишда очиб берилди.

Бадиий адабиётда миллийлик деганда, аксарият адабиётшунослар буни урф-одатда, миллий либосда, фаолиятда, саъй-ҳаракатда, нутқда кўришади ва шу ҳолатларда ўз мужассамини топади, деб билишади. Тўғри, бу ҳолатлар миллийликни белгилайдиган омиллар ҳисобланади. Лекин мазкур восита ва омиллар ўзида миллийликни тўлиқ ифодлайди, деб бўлмайди. Чунки булар миллийликнинг зоҳирий кўринишларидир. Маълумки, зоҳирийлик бу шакл. Шакл эса ҳеч қачон масала моҳиятини белгиламайди. У белгилашга хизмат қиладиган воситадир. Миллийлик биринчи навбатда, руҳиятда ўз мужассамини топади. Миллийликни белгилайдиган бошқа хусусиятларнинг барчаси унга боғлиқ, ундан келиб чиқади. Руҳият эса инсоннинг табиатини ва ўзлигини белгилайдиган илоҳий куч, маънавий озиқдир. Руҳияти кучли одам тўғри йўлдан тоймайди, эътиқодидан воз кечмайди. Кўп манбаларда қайд қилинган, таъкидланган миллатга хос бўлган хусусиятлар, яъни, жамоа бўлиб яшаш руҳининг устунлиги; ота-она, маҳалла-кўй; умуман, жамоатга юксак ҳурмат-эътиборнинг кучлилиги; она тилига муҳаббат; каттага ҳурмат ва кичикка иззат; аёл зотига эҳтиром; сабр-бардош ва меҳнатсеварлик; ҳалоллик, меҳр-оқибат кабилардир. Бу хусусиятларнинг барчаси миллий руҳиятнинг маҳсулидир. Чунки, мазкур фазилятлар инсоннинг жисмидан эмас, туйғусидан келиб чиқади. Бугунги кун адабиётининг қаҳрамони мана шу хусусиятга эга.

Шундай асарлардан бири Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Маҳзуна” номли ҳикоясидир. Ҳикояда оилани муқаддас санаш, унга гард юқтирмаслик аёллик бурчи эканлигини ич-ичдан ҳис қилишлик, шунингдек, ташқаридан кириб келган баъзи бир “маданий” ҳолатларни миллий руҳга ёт деб билиш ёрқин акс эттирилган.

Одамларнинг турли тийнатга эга бўлиши барчага маълум гап. Лекин бу нарсанинг бежиз эмаслиги кўпчиликка аёнмас. Улуғ аллома Беруний бу ҳақда шундай дейди: “Одам табиати жихатидан бир-бирига зид аъзолар кўшилмасидан таркиб топган мураккаб танага эга бўлганлиги боис, унинг ҳолати ўз характериға кўра, хилма-хил ва турли-туман бўлади”. Шундан борлиқдаги ҳар бир инсон ўз зоҳирий ва ботиний дунёсига эга. Жаҳон адабиётида мангуликка дахлдор асарларда шундай ёзилган. Бирок, шўро даври адабиётида кишиларни синфларга, типларга ажратиб, тийнатларини бир хиллаштиришга ҳаракат қилиндики, албатта, бу жараён хато эди. Бугун адабиёт ўз ўзанига тушди. Яъни, инсоннинг ўзлигини инкишоф

қилиш орқали кишини ўзини ўзига рўпара қилишга эътибор қилинмоқда. Киши кўзгуга қараганда, албатта, бирор зоҳирий “камчилигини” тuzатади, ўзига ўзи рўпара келганда эса, ўзини ботиний иллатлардан халос этади. Чунки, француз ёзувчиси Стендаль айтмоқчи: “Адабиёт – катта йўлга қўйилган кўзгу”. Унда кишининг борлиғи намоён бўлади.

Ҳар бир давр ўзининг янги қарашлари ва тамойилларини юзага келтириши табиий ҳол. Модерн руҳидаги асарларнинг юзага келиши ва бирмунча жонланиши шунинг маҳсулидир. Тўғри, модерн, умуман олганда, адабиётда янги йўналиш эмас. У Ғарб адабиётида аллақачондан бери мавжуд. Лекин у ўзбек адабиётида янги тамойилдир. Бизнинг адабиётга унинг кеч кириб келишининг объектив ва субъектив сабаблари бор. Объектив сабаби шундаки, модерн руҳидаги асарлар замирида ғайритабиий психологик ҳолат бўлиши билан бирга, воқеа-ҳодисалар рамзий тасвирларда, рамзий маъноларда ифодаланади. Маълумки, тоталитар жамият бунга йўл қўймасди. Субъектив сабаб эса модерн хусусиятини, унинг йўналиши ва моҳиятини ўзлаштирган ижодкорнинг етишиб чикмаганлиги. Бунинг сабаби тузум сиёсати ва мафқурасига бориб тақалади. Бизнинг адабиётда модерн мустақилликдан сўнг анча ривожланди. Назар Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам”, “Тўзон”, “Оғриқ лаззати” ҳикоялари шу сирага мансуб асарлардир. Буларнинг барчаси модерн талабига жавоб беради, яъни, кучли рамзийликка эга. Ёзувчининг “Тўзон” ҳикоясида ўз даври учун дастуруламал бўлган китоб ҳақида гап боради. Китоб борасида сўз юритиб, ёзувчи, жумладан, шундай дейди: “Китобда айтарли ҳеч воқеа йўқ, тил ҳам занглаган косов каби куруқ, жозиба ва нафосатдан холи, дағдаға ва ваҳм тўла манзаралар жой олган, кўримсиз, айтиш мумкинки, ғоятда дағаллик билан ёзилган зил-замбил жумлалардан иборат эди”.

Бу китоб ўша даврда барча билиши зарур бўлган, лекин шуурга шуур қўшиш ўрнига мияни ғалвирак қиладиган “КПСС тарихи” ва “Илмий коммунизм” дарсликларидир. Мазкур китобларни мияхўр деса ҳам бўлади. Чунки у онгдаги илмий фикрларни, илм хазинасини парчалаб ташлайди. Оқибатда, мияда фикр ўрнида тўзон ўйнайди. Бу тўзон кўп нарсани домига тортади. Ундан фикрловчи одамнинг омон қолиши душвор.

Бугунги ҳикоянавислик янги номлар эвазига ҳам бойияпти. Улар асосий эътиборини дунё воқеаларини қайд қилишга эмас, инсоннинг ботиний оламини таҳлил этиш орқали дунё, замон воқеа-ҳодисаларига муносабат билдиришиб, умумбашарий фалсафий ҳақиқатни илгари суришлари, уни инсон қисмати инкишофида онгга сингдиришлари кишини хурсанд қилади. Наргиз Ғуломованинг “Ёмғир қўшиғи” ҳикоясида шу ҳолни кўриш мумкин. Ҳикоя қуйидагича бошланади: “Тун бўйи ёққан ёмғир тонгга яқин оз-моз шаштидан тушгандек бўлди, аммо тинишни ўйламади”. Маълумки, табиат мукамал, унда ҳамма нарса уйғунликда яратилган. Ёмғир табиатга ҳаёт бахш этибгина қолмай, оламни ғуборлардан ҳам тозалайди. Шундан, ёмғирдан сўнг олам равшанлашади, ўзгача тароват касб этади. Бу ҳол давомлийликка эга. Агар инсонда шу ҳол кечса, унинг ҳаёти, турмуш йўли ҳамиша ойдин ва нилуфарий айвон бўлади. Ҳикояда ушбу ҳақиқат Баҳодир ва Муҳаббат образларида ғоят ишонарли ва асосли тарзда очиб берилади.

Аристотелнинг катарсис таълимотига кўра, ўта фожиавий ҳодиса кишини қаттиқ изтиробга солади, ўз навбатида, кишини руҳан поклайди, ноҳақликка, адолатсизликка, зўравонликка қарши киши қалбида исён туйғусини юзага келтиради.

Ҳикоячиликдаги хусусият ва тамойилларни қиссачиликда ҳам кўриш мумкин. Чунки ҳикоя насрда биринчи босқич бўлиб, ундаги ўзгаришлар катта жанрларда кенгайтирилган йўсинда ўз тасвирини топади. Қиссачиликда маънавий-ахлоқий ва фожийлик масаласи анча кенг бадиий ифодаланади.

Ички кечинмалар, туйғулар, ҳислар инъикоси орқали инсон қиёфасининг тўла намоён бўлиши бадиийликнинг муҳим мезонидир. Бу ҳол, ўз навбатида, истиқлол адабиётининг ўзига хослигини белгилайди. Нормурод Норқобиловнинг “Қоялар ҳам йиғлайди”, “Тоғ одами”

қиссалари бунинг ёрқин мисолидир. “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасининг қаҳрамони Эрназар полвоннинг ҳар бир ҳаракати, қадам босиши, ўтириши, атрофига нигоҳ солиши, гапириш йўсини мақсад сари йўналтирилган, яъни, бу нарсалар у қандай шахс эканлигидан далолат беради. У ўз эътиқоди ва ақидасига эга шахс. Унингча, жўмардликнинг асоси оила, шундан унга қилча хиёнат аралашини керак эмас. Шундагина насл тоза бўлади. Насли тоза инсон гўшасига меҳр қўяди. Уни муқаддас деб билади. Иродаси кучли, руҳан соғлом бўлиб етишади. Унинг етти пушти шу ақидага амал қилган ва бу ақидани узиш унинг аждодлари руҳига хиёнатдир. Лекин ўғли Ўсар бу ақидани бузади. Ҳатто отасига қўл кўтаради. Бундан қоялар ҳам ғазабга келиб, кўчкисини кўчиради, қалъадай тошлардан бири уни йиқитади, сўнг, чоғроқ харсанг белидан босади. Қисса ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий талқини воситасида инсоний фалсафадан сабоқ беради, кишини кўп нарсадан огоҳ қилади.

Ҳаётда инсон қўли билан яратилган, юзага келтирилган барча нарсани йўқотиш ёки барпо қилиш мумкин. Лекин ноҳақлик ва адолатсизлик туфайли инсоний ғурур ва шаънининг топталиши оқибатида, қалбда юзага келган сувайдони йўқотиб ҳам, ўчириб ҳам бўлмайди. Чунки у инсоннинг вужудига жойлашади. Уни йўқотиш ўзини ҳам жисман йўқ қилиш демакдир. Табиийки, сувайдо юракда бўлгач, кишини безовта қилади. Башарти инсоннинг инсонийлигини белгилаб берадиган шу туйғу устидан кулинса, мазах қилинса, бу ҳол дунёдаги барча ёвузликлардан кўра ҳам ёвузликдир. Кўнгил туйғулари пора-пора қилинган қалб изтиробини эса, барча азоблардан ҳам азоблидир. Чунки унда инсоннинг кўнгил майли билан маънавий олами, одамийлик ва инсоний қисмат, тақдир юзма-юз келади. Албатта, бундай хусусият барча одамлар учун эмас, балки жўмард инсонларгагина хос хусусиятдир. Бу нарса Нормурод Норқобиловнинг “Тоғ одами” қиссасида ўзининг бадиий ифодасини топган.

Инсоният олами ҳамиша икки – маданият ва маънавият мукамаллигига талпинади. Негаки, маданият фароғатли турмушни юзага келтирса, маънавият инсон комиллигини таъминлайди. Лекин бу нарса ўз-ўзидан юзага келмайди. У инсон фаолиятига боғлиқ. Инсонни англаш, унинг барча жабҳа ва пучмоқларининг қаърига кирмоқ демакдир. Сабаби, инсоннинг аъмолисиз ҳаёт – жамиятда (табиатда эмас) ҳеч нарса содир бўлмайди. Бугунги адабиётнинг замирида худди шу ҳақиқат ётади. Абдуқаюм Йўлдошнинг “Тимсоҳнинг кўз ёшлари” номли қиссаси бунга яққол мисолдир.

Қисса қаҳрамонларининг барчаси зиёлилар. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, мазкур қатламнинг соғлом фикрлаши, адолат учун кураши жамиятнинг халқ манфаатига қаратилган тўғри йўналишини белгилайди. Агар уларнинг ҳаётга қараши, уни идрок этиши ҳақиқатдан йироқ, шахсий манфаатига қаратилган бўлса, ҳаёт-жамият олға силжиш ўрнига, тобора таназзулга юз тутиб боради. Қисса қаҳрамонлари мана шу иккинчи тоифага мансуб шахслар. Ёзувчи бу ҳақда гапирмайди, деталларда ва тутган ишида кўрсатади.

Киши онггида, дунёқарашида ўзгариш бўлмас экан, ҳаётида, турмуш тарзида, табиатида ҳам ўзгариш бўлмайди. Бундай шахслар нурли чўққилар сари кўтарилмайди, балки зулмат ботқоғи тубига бота боради. Қалбида инсонликни таъминлайдиган туйғулар сўниб, куфр уруғи сепила бошлайди. Бу ҳол инсониятнинг ўзинигина эмас, жамиятни ҳам таракқиётдан қолдиради. Чунки барча ўзгариш инсоннинг саъй-ҳаракатига боғлиқ. Шойим Бўтаевнинг “Бир кунлик меҳмон” номли қиссасида худди шу нарса ўзининг бадиий ифодасини топган. Қисса сюжетини бир кунлик воқеа ташкил қилади. Ана шу бир кунлик воқеа тасвирида, умуман, таракқиётдан орқада қолган қишлоқ ва унинг одамларининг қиёфаси гавдалантирилади. Асар шахарда вазирликда кичик бир лавозимда ишлайдиган Саидмурод Олимовнинг қишлоқдаги курсдоши Холмўминнинг йўқлаб келиш воқеасидан бошланади. Сиртдан караганда бу одатдаги ҳол. Лекин у мақсад сари йўналтирилгани учун аҳамиятлидир. Ёзувчи бу мақсад ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди, балки ҳолатни тасвирларда аниқ кўрсатади.

Кейинги давр адабиётида воқеа-ходисалар, ижтимоий муаммолар тасвиридан кўра,

инсоннинг рухий олами, рухий кечинмалари, дард ва изтиробларини тасвирлаш етакчилик қиляпти. Чунки барча ҳаётий масалалар, муаммолар инсон хатти-ҳаракатига бориб тақалиши бор ҳақиқатдир. Бу борада, айниқса, инсоннинг инсонийлигини белгилайдиган эътиқод, ҳалоллик, поклик, ахлоқий масалалар муҳимдир.

Детектив йўналишдаги асарларнинг кўпайиши ҳам бугунги насрнинг хусусияти ва тамойилларини белгилайди. Детектив асар воқеалари жуда катта мантиқ асосига қурилмоғи ва унинг моҳияти кучли фалсафий тафаккур орқали очилмоғи даркордир. Ана ўшандагина, асар жиноят хусусида ёзилган лавҳа, бадиий ва ҳужжатли очерклардан фарқ қилиб, бадиий асарга айланади. Лекин бу сирада юзага келган барча асарларда ҳам бунга риоя қилинган деб бўлмайди. Детектив саналиши учун биринчи навбатда, асар сюжети сирли воқеа асосига қурилиши, тугун ортидан тугуннинг юзага келиши, онг сирни очиш, тугунни ечишга йўналиши, мияни “чатнаш” даражада фаолиятга ундаши, тасвир суръатининг шиддаткорлиги, фош этишда тафаккурга суянилиши, буларнинг барчаси жиноятни очиш жараёнида рўй бермоғи даркор. Муҳими, асарнинг замиридаги ғоя жиноятчиликка қарши курашнинг бадиий-эстетик қуролига айланмоғи керак. Яна бир хусусияти, асар ички оламидаги интеллектуалликнинг кучлилиги, яъни, жиноятни фош қилишда тафаккурнинг бекиёс имкониятларини ишга солиниши, шунингдек, ички тўғу асосида мантиқий тафаккурга таяниб хулоса чиқариш ҳолати устунлик қилмоғи лозим. Алишер Ибодиновнинг “Латофат” дўконидаги қатл” қиссасига шу нуқтаи назардан ёндашсак, қатор эътирозлар туғилади. Қисса детектив талабига риоя қилинмай, яъни, жиноят тугуни ўрнига қишлоқда баҳоли қудрат тирикчилигини ўтказиб юрган, ширингина оиласи ва икки фарзанди бўлган Аҳроржоннинг шаҳардаги ишбилармон, бадавлат тоғаси таклифи билан шаҳарга келиб, ташқариси сунъий оқ мармар кошин билан безатилиб, пештоқиға ҳозирги ва араб имлосида “Латофат” дея ёзилган дўкон хизматчисига айланганидан бошланади. Ундан кейин Аҳроржоннинг Латофатни севиб қолиш тарихига ўтилади.

Латофатнинг фожиаси ҳам ишонарли кучга эга эмас. Чунки ўшандай шармандали ҳолдан сўнг, ҳеч бир аёл ўзига кўнгил кўйган одамдан умидвор бўлолмайди. Зероки, шундай экан, унинг дўконига келиши атайинликдан бошқа нарса эмас. Аслида, унинг ўлдирилишида ҳам асос йўқ. Хулоса қилиб айтсак, мазкур асар юқоридаги асосларга кўра, детективлик талабаларига жавоб бера олмайди.

Ёзувчининг кейинги, хусусан “Деразангни чертганида ёмғиру шамол”, “Бу қаро тун-дунё” қиссаларини ўқиган китобхон бир нарсани, яъни, қиссадан қиссага ўтган сари детектив асар талабларини ўзлаштириб бораётганини, ҳатто замон хусусиятидан келиб чиқиб, янги ифода йўналиши топганлигини яққол сезади.

Мустақилликдан кейин ёзилган романларда ҳам янги хусусият ва тамойиллар юзага келди. Бу тарихий шахслар сиймосини яратишга эътиборнинг ортиши; воқеа-ходисалардан кўра, инсоннинг ўзига эътибор кучайиши; инсоннинг руҳияти ва қалбини кашф қилишга мойилликнинг авж олиши; инсоннинг саъй-ҳаракати, табиати, ҳаётий мантиқ асосида батафсил тасвирланиши; модерн йўналишдаги романларни юзага келиши кабилардир.

Мустақиллик шарофати билан тарих ва тарихий шахсларга муносабат ўзгарди, яъни, тарихий жиҳатдан тўғри ёритила бошланди. Шундай асарлардан бири Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темур” роман-хроникасидир. Хўш, роман-хроника киши онгига қандай кадрятларни сингдиради?

Биринчидан, Соҳибқирон хусусидаги турли қарашларга барҳам берди. Маълумки, Амир Темур хусусида бир-бирига зид фикрлар бадиий асарлардагина бўлмай, ўз замондошлари томонидан ёзилган тарихий манбаларда ҳам кўзга ташланар эди. Хусусан, Ибн Арабшоҳ ўзининг “Темур тарихидан тақдир ажойиботлари” китобида Амир Темур Чингизхон қонунлари ва йўл-йўриқларини Муҳаммад пайғамбар шариатидан устун кўрганлигини ёзиб, ғайридин-мўғулга чиқариб қўяди. Шунингдек, унинг Соҳибқирон Боязидни асир олгач, унга бўлган

муносабатлари хусусида ёзганларини ўқиган китобхон Амир Темур шахсияти ҳақида аниқ бир хулосага кела олмай, иккиланиши табиийдир.

Иккинчидан, Амир Темур юришларининг асл моҳиятини инкишоф қилиш билан бу ҳаракатнинг асл сабаби кўп манбаларда ёзилгандек, бутун дунёга, ҳеч бўлмаса унинг ярмига ҳукмрон бўлиш эмас, балки жумлаи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳ ва мурсидлардан (фасодчи, бузғунчи) ҳимоя қилиш, “бозоргон ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг таъадди ва зулмидан қутқариш,” феодал тарқоқликка барҳам бериб, марказлашган давлат барпо этиш орқали ўзаро низоларни йўқ қилинганлигини англатади.

Учинчидан, куч адолатда эканлигига ишонтиради.

Тўртинчидан, Амир Темур ва унинг даврининг ҳақиқий аҳволи, маданияти, одамлари ахлоқи, урф-одати, сиймолари хусусида аниқ тасаввур уйғотади.

Бешинчидан, Амир Темур барпо этган Мовароуннаҳр давлатининг қудратини тан олиб, Испания, Италия, Франция ва Англия каби йирик Ғарб мамлакатлари маданий ҳамда иқтисодий алоқалар ўрнатиш учун ҳаракат қилганликлари, шу ниятда ўз элчиларини юборганликлари аниқ ҳужжат асосида инкишоф қилинади.

Асарда фаолият кўрсатган, воқеалар тизимини ҳаракатга келтирган образларнинг барчаси тарихий шахслардир. Уларнинг бажарган иши, ўй-фикри, кимлиги, қандай зийнатга эгаллиги бир шахс фаолияти билан белгиланади, яъни, Амир Темур саъй-ҳаракати орқали бир шахс кўпчиликни ҳаракатга келтириб, уларнинг шахс сифатини, ҳаётдаги ўрнини, халқи, Ватани тақдирида тутган ролини кўрсатса, қисмати, фожиаларидан кишининг ўз келажагига тегишли бир хулоса яшашга ундаса, ўз навбатида, буларнинг барчаси Соҳибқиронни бутун борлиғи билан киши кўз олдида гавдалантиришга хизмат қилади.

Қайсики бадиий асарда инсоний ички кечинмалар жараёни, изтироблари моҳияти ўзининг фалсафий талқинини топса, ўша асар ҳар қандай жамият ўзгаришида ҳам умрини тугатмай яшаб қолади. Пиримқул Қодировнинг “Она лочин видоси” номли янги романи ҳам шундай фазилатга эгаллиги билан китобхон қалбини забт этади ва маънавий оламини бойитиш орқали, ўз ҳаёт йўлини тўғри белгилашга имкон туғдиради. Бу нарса эса, ўз навбатида, жамиятнинг инсонийлашувига, демократиянинг янада кучайишига асос ҳам бўлади. Чунки халқи комил бўлган жамиятдагина адолат ва инсон манфаатларига йўналтирилган қонун ҳукм суради. Демак, роман инсон камолотига хизмат қилади. Хўш! Асарнинг бундай ижобий таъсир кучи нималарда кўринади?

Биринчидан, тарихий воқелик инсон фаолияти, қисматидан айри ҳолда эмас, балки чамбарчас боғлиқ тарзда тасвирланганлигида. Иккинчидан, инсон изтиробларига боис бўлган вазиятнинг келиб чиқиш сабабини таҳлил қилиш борасида бизга таниш бўлган сиймоларнинг – Шохруҳ Мирзо, Гавҳаршодбегим, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абулқосим Бобур, Абусайид Мирзо, Ёдгор Мирзо, Алоуддавла, Абдулатиф ва бошқа тарихий шахсларнинг қандай инсонлар эканлиги изҳор қилинганлигида ва уларга нисбатан аввалги мафкуравий қарашларга аниқлик киритиб, олдинги тасаввурларни ўзгартирганида. Учинчидан, инсоний изтиробга дучор этган воқеалар моҳиятини очиб бериш борасида, шахснинг ботиний дунёсини кўрсатишида. Тўртинчидан, энг муҳими, одамийлик, маънавиятнинг замини, илдизи илмда эканлиги ҳаётини шахслар тимсолида ўз исботини топганлигида, асарнинг бу фазилатларини китобхон воқеалар оламида англаб олади. Бунга у мушоҳада қилиш орқали эришади. Чунки ёзувчи тарихий воқеликка бўлган ўз нуқтаи назарини оғзаки баён қилмаган, романнинг сюжет чизиғи замирига сингдирган. Асар воқеаларини шу тарзда қуриш ёзувчи маҳоратидан далолатдир.

Истиклол барча воқеаларни тўғри англаш ва тўғри ёритиш, тарихий шахсларни эса давр сиёсати, мафкураси нуқтаи назаридан эмас, балки ҳаётини ҳақиқат ҳамда тарихий жиҳатдан ҳаққоний инкишоф қилиш имконини берди. Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат”

тетралогиясида шу нарса ёрқин ўз ифодасини топган. Бадиий асарда, албатта, воқеаларни хаёлий яратиш, кўшиш, олиш ҳодиси бўлади. Мазкур тетралогия ҳам бундан мустасно эмас. Лекин улар ёзувчи ғоясини ифодалашдан ташқари, тарихий руҳини бериш билан воқеаларни аниқ манзарасини нақшлантирган, замон ва маконини белгиллаган, шунингдек, қахрамонлари қиёфасининг ёрқинлигини, жонлилигини юзага келтирган. Чунки тетралогияда воқеалар тасвирида тарихийликдан чекинилмаган. Бундай жиҳат барча, яъни, етакчи образлар қаторида эпизодик персонажлар тасвирида ҳам ўз ифодасини топган.

Бу воқеалар тарихдан бир лаҳза ҳам узилмайди, доимо давр руҳи “қуршовида” берилади. Маълумки, инсонийликнинг муҳим белгиларидан бири, дўстликка садоқат, ўрни келганда, улардан кўмагини аямасликдир. Амир Темур шундай қилади.

Романда Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода бегим ҳаёти билан боғлиқ бўлган тасвирлар киши қалбини яшнатиб юборади. Бир-бирига мос, бир-бирига интиқ ёшларнинг қовушиши кишини қанчалик хурсанд қилса, йигирма яшар шахзоданинг касалдан кундан-кунга сўлиб бориши ва фарзандини кўлга олишга мадори етмай, бурнидан қон отилиб, жон таслим қилиш ўринлари Хонзода бегим бағрини қанчалик кўйдирса, киши қалбини шунчалик вайрон қилади. Булар тетралогиянинг биринчи китоби – “Жаҳонгир Мирзо”да инкишоф қилинган.

Тетралогиянинг иккинчи китоби – “Умаршайх Мирзо” деб аталади. Асар Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг машварати, унга сўз қайтарган Тўхтамишнинг отаси Тўйхўжанинг ясоққа ётқизилиши воқеалари билан бошланади. Шу воқеа муносабати билан чингизийлар авлоди, хусусан, Ўзбекхон, Ўрусхонлар ҳақида анча кенг тушунчага эга бўламиз. Ва, кўп тарихий воқеаларни очиб бериш баробарида, тарихий шахсларнинг, жумладан, Амир Темурнинг табиатини, шахсиятини инкишоф қилишга, шунингдек, сюжет кўламини кенгайтишига имкон берадиган Тўхтамишхон характери кириб келади.

Лекин романда реал тарихда бўлмаган, ҳаётий мантиқ инкор қиладиган ўринлар ҳам мавжудки, соф тарихий асарда бундай ҳолнинг бўлмаслиги дурустдир. Амир Темурни “тит-питиси чиқиб кетган кулоҳ, эгнида уриниброқ қолган жанда кийиб” дарвеш ҳолда бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқиши, шахсни бўрттиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, халқ эртаклари, дostonлар, ҳатто ёзма адабиётда ҳам бундай ҳол учрайди. Бу, энди, халқнинг, ижодкорнинг идеалидир. Буни Амир Темурдек реал шахсга кўчириш жоиз эмас. Айниқса, ўша кийимда, ариқ бўйида ўтирган қизнинг исмини сўраши, ўша давр, тарих нуқтаи назаридан қараганда, ҳаётий мантиққа тўғри келмайди. Сабаби, шариат ва тариқат қоидалари буни инкор этади. Шунингдек, дарвеш ахлоқига ҳам зиддир. Чунки уларнинг номаҳрамга гап отиши асло мумкин эмас.

Бадиий асарга жозоба бағишлайдиган, унга кишини оҳанрабодай тортадиган нарса инсон қалб туйғуларини, изтиробларини, айниқса, инжа хилқат ҳисобланган аёллар қалб дунёсини очиб беришдир. Тетралогиянинг учинчи китоби – “Мироншоҳ Мирзо”да шундай қилинган. Сароймулкхонимнинг салтанатда тутган ўрни, малика ва шахзодаларга инсоний фазилат жиҳатидан амалий таъсир ўтказиши китобхонга кўп маънавий озуқа беради.

Тарихий шахслар ҳақида бадиий асар яратиш ниҳоятда мураккаб жараён. Чунки тарихни жонлантиришдан ташқари, тарихий шахсларнинг табиатини, маънавиятини, руҳиятини ҳаётий мантиққа, тарихий воқеликка зид бўлмаган ҳолда ифодалаш керак. Бу эса баёнда эмас, аниқ воқеа орқали тасвирланиши, хатти-ҳаракатида, фаолиятида кўрсатилиши, ўй-фикр, гап-сўзида очиб берилиши лозим. Бу, албатта, осон иш эмас.

Ҳар бир давр ўз муаммоси, концепцияси, позицияси ва қиёфасига эга бўлади. Бу ҳол нафақат одам, балки жамият фаолиятига ҳам таъсир қилиб, унинг йўналишини ҳам белгилайди. Маълумки, ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш инсон фаолиятисиз кечмайди. Шукур Холмирзаевнинг “Олабўжи” романи эзгулик ва фосиклик дунёсининг инкишофи асосига қурилган. Эзгулик оламини Ултон, Ашим (Қорабой), Хуррам, Турсунтош (Турсуной), Абдуқайом, Дунё, Қобиллар

ташқил қилса, мунҳатлик дунёси Тўхлибой Қўчқоров, Баҳор, Бўтабой Сўпиев, Тараканов, Маҳфират Эгамкуловалар фаолиятида ўз ифодасини топади. Роман полифония хусусиятига эга. Унда тоталитар жамият тузумидаги барча негатив ҳолат ва иллатлар инқишоф қилинган. Бу ҳолат асарнинг биринчи саҳифасидан бошлаб то ниҳоясигача давом этади.

Бугунги кун адабиётининг қаҳрамонлари ўта маънавиятли ва ўта мулоҳазакор шахслар. Олам ва одам ҳақида кенг фикр юритади, ҳаёт, жамият иллатларидан, ноҳақликдан, ёлғончиликдан, энг муҳими, имон ва эътиқодсизликдан қайғуришади, изтиробга тушишади. Яна шуниси муҳимки, улар иллатларни жамият, муҳитга боғлашмайди, балки барчасига инсоннинг ўзи сабабчи деб қарашади.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романининг асосида худди шу нарса ётади. Бозор сўзи рамзий маънога эга. У икки маънони англатади. Биринчи маъно – ҳаёт, жамият, бугунги кунни ифодалайди. Ҳаёт ва жамиятнинг таназзули одамларнинг, унга муносабатида табиий, диалектик қонун асосида бўлмасдан, волюнтаристик асосда бўлса, бозорнинг ичидан емирилиши у ердаги қаллоблик, одамлар ҳақида хиёнат қилишлик, яъни, тарозидан уришлик, алдамчилик, риёкорликдир. Бу инсоннинг қалбида инсоний туйғулардан кўра, нафс туйғусининг етакчилик қилишидан далолатдир.

Иккинчи маъноси – инсоннинг инсонийлигини, табиатини, маънавиятини, комиллигини белгилайдиган макон, маҳак тоши. Ҳақиқатдан ҳам бозордаги хатти-ҳаракат, одамларга бўлган муносабатда билинади. Адиб бу ҳақиқатни образлар тизмаси орқали очиб беради.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи жуда вақтида ёзилган асардир. Романнинг бош қаҳрамони Юсуф. Асарнинг барча воқеалари унга боғлиқ равишда кечади. Тўғри, у ҳамма воқеаларда бевосита иштирок этмайди, лекин уларнинг юзага келиши унинг саъй-ҳаракатисиз бўлмайди. Бундан кўринадики, Юсуф асарнинг ўқ илдизи ва гўё кўзгусини ташқил қилади. Чунки биз у орқали ҳаётнинг ҳамма пучмоқларидаги ҳолат ва вазиятларидан, шунингдек, одамларнинг изтироб ҳамда фожиаларидан хабардор бўламиз. Инсон бошига тушган кулфат, фожадан қутилиш учун ташқи оламдан эмас, ботинидан мадад тиласа қалбидаги мувозанатни сақлаб қолади. Юсуф шундай қилади.

Адибнинг “Исён ва итоат” романи ҳам муаммоли бўлиб, унда итоат ва исённинг моҳиятини бадиият орқали очиб беришга уринади, яъни, қаҳрамонларининг қисматида, ўй-фикр, мулоҳазасида, саъй-ҳаракатида кўрсатишга интилади. Ўзининг бу борадаги қарашларини Табиб орқали илгари суради.

Бугунги романлар кечаги романлардан бир қанча хусусияти билан кескин фарқ қилади. Яъни, одамнинг қалб изтироблари, қувончларининг бетакрор таҳлили ва руҳиятининг турфа кўринишлари инқишофи билан, шунингдек, воқеа-ходисалар тасвирининг батафсиллиги ҳамда уларнинг ҳар бири мақсад сари йўналтирилгани, қаҳрамонларнинг ўта миллий ва индивидуаллашгани билан ҳам характерли. Бир сўз билан айтсак, воқеа-ходисадан кўра, инсон, унинг қалби таҳлили биринчи ўринга чиққанлиги билан ҳам аҳамият касб этади. Бу хусусият Лукмон Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар” романида ўз ифодасини топган.

Романдаги ҳар бир қаҳрамон фаолияти, албатта, инсонийликка даъват этади ёки ёмон ҳаракатлардан қайтаради. Бу нарса ақлли гаплар ёки фалсафий фикрга эга бўлган нутқ ирод этиш билан амалга оширилмайди, балки хатти-ҳаракатнинг жонли тасвири, гап-сўзларнинг ҳаётийлиги, индивидуаллиги билан намоён бўлади.

Ҳозирги давр адабиётида янгича шакллари кўллаш, шаклда турли тажрибалар қилиб кўришга уринишларни кузатиш мумкин. Бир қадар мураккаб асарлар замирида ётган ғояларни тезда илгаш қийин. Уларни тўла тушуниш махсус тайёргарликни талаб этади. Чунки серқатлам сюжет йўналишига асосланган бундай асарларда воқеликнинг ўзигина ифодаланмай, янгича услублар ёрдамида уйғунлашгани ҳолда ўтмиш ва бугун, ривоят ва реал ҳаёт тарзлари акс эттирилмоқда.

Олам муаммоси, унинг воқеа-ҳодисалари сабабини ҳис қилиш, ёритишдан кўра, инсон олами сирли, уни англаш, инкишоф қилиш мураккабдир. Чунки инсоннинг ўзи, унинг қалби бутун бир оламдир. Қолаверса, оламдаги (табиат ҳодисаларидан бошқа) барча жараёнларнинг юзага келиши, рўй бериши, ҳаётда эзгуликнинг тантаси ҳам комил инсоннинг ўй-фикри, ҳаётий фалсафаси ва уни амалга оширишдаги саъй-ҳаракатига боғлиқдир. Бундан кўринадики, ҳаётдаги ҳар жабҳанинг мақсад сари йўналиши инсон заковати ва унинг маҳсули туфайлидир. Кейинги давр адабиётида худди шу нарсани очиб беришга эътибор кучайяпти.

Хулоса қилиб айтсак, бугунги адабиёт ўз ўзанига тушди, яъни, мавзулар бир хиллигидан қочиб, ўз нигоҳини кенг оламга – инсон қалбига қаратди. Ижодкор ўз асари орқали илгари сурмоқчи бўлган концепциясини плюрализм тамойилига асосланиб акс эттиряпти. Бу бугунги адабиётнинг бош хусусиятидир.

“ҲАЁТИ ЖОВИДОН МИЛЛАТ”

Ўзбек халқи кўп асрлик тарихи ва бой маданияти билан жаҳон адабиёти хазинасига ўз улушини қўшиб келган.

Хусусан, жадид адабиёти ва шу йўналишда асарлар ёзган ижодкорларнинг тақдири XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларидаги ижтимоий воқеликнинг бадиий ифодаси эди. Бинобарин, бу давр жадид ижодкорларининг кўзлаган мақсади ва тузган режаси тайин: туркий маънавий меросни, шунингдек, мумтоз адабиёт анъаналарини том маънода чуқур ўрганиш, давом эттириш, миллат орасида кенг ва тенг ёйиш, уни ривожлантириш, ҳурфикрлик ва миллий истиқлол учун кураш эди. Шунинг учун ҳам жадид адабиёти намояндаларининг ижод маҳсуллари миллатни уйғотган, уни истиқболга етаклаган қадим адабиёт заминидан пайдо бўлган ишқ, маърифат, ҳақиқат, табиат ғояларини янада тараққий қилдиришга йўналтирилган.

Жадид адабиётининг ўзаги, пайдо бўлиши ва унинг такомил топиши, шубҳасиз, мумтоз адабиётимиз илдизларига бориб уланади. Жадид ижодкорлари ижодиётининг энг қимматли жиҳати шундаки, улар мумтоз адабиётимизда юқори поғоналарга кўтарилган анъанавий ғазал, мухаммас, таркиббанд, рубоий, чистон каби шеърий шаклларни, янги ғоялар билан бойитган ҳолда давом эттирганлар. Шунингдек, мавзу ва жанр доирасини кенгайтириб, сатира, юмор ва драматик усулда ҳам қатор асарлар яратганлар.

Жадид ижодкорлари ёзувларига назар ташласак, уларнинг маҳорати ҳамда ижодий эволюцияси кўпроқ ғазал жанрида намоён бўлганини кузатиш мумкин. Ижодкорлар Навоий, Бобур каби улуғ даҳолар издошлари сифатида, улар ижодида яратилган ғоявий-бадиий анъаналарини ўзига хос тарзда ривожлантирадилар, Ватан тақдиридан қуюнадилар ва унинг истиқболига ишонадилар, инсонни, муҳаббатни, гўзаллик ҳақидаги орзуларини куйлайдилар, маърифатпарварлик қарашларини тараннум этадилар, ижтимоий воқеликни ҳам ғазал шаклига сингдирадилар.

Ишқ-муҳаббат, севги-садоқат мотивлари адабиётимиз каби қадимийдир. Шоир Исҳоқхон Ибрат ижодида бу мотив алоҳида мазмун касб этади, таъбир жоиз бўлса, ибратона жўшқинлик, ҳасрат билан жаранглайди. Ибрат лирикасида ишқий кечинмаларнинг кутилмаган лавҳалари ишончли ва ҳаётий тарзда ифодаланади:

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.
Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Сиддиқий Ажзий эса, ўз салафлари ва ҳалафлари қаторида, асарларнинг тасвир сираси қилиб реал ҳаётни олади. У ҳаётбахш ишқ билан бир қаторда, замона ва аҳли замона ҳаётини куйлайдики, шоирнинг давр садолари сингдирилган битиклари ўтган аср йигирманчи йиллар ўзбек ижтимоий шеърияси учун муҳим материал бўла олади.

Ҳилолинг сувратидек, эй фалак, қаддим дуто этдинг,
Вужудим оташ ҳасратила ёндурдунг, фано этдинг.

Балолар ўқларин ёғдирдинг, ижро ўлди у бешак,
Бу мақсаддан бани маҳдуди пайкони бало этдинг.

Бундай йўсиндаги шеърлар миллий-маърифий руҳ билан уйғунлашиб, мумтоз адабиётдаги маърифатпарварлик мавзусини янги поғонага кўтаргани аниқ. Бу борада, Аваз Ўтар ижоди анчайин характерли. У халқининг, миллатининг тақдири йўлида ҳамиша куюниб яшаган. Шоирнинг асосий ғам-ташвишларидан бири ўз халқини маърифатли кўриш эди. Шунинг учун ҳам у илм ва маърифатни куюнчаклик билан тарғиб қилади:

Топар экан қачон, ё раб, ҳаёти жовидон миллат,
Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат.

Маърифатпарварлик ғояларини ўзига хос усулда тараннум этган шоир Аваз Ўтар “миллатни илму урфондан баҳраманд” этиш зарурлигининг мукамал ифодасини беради, ҳатто, бу борада, ота-оналарга ҳам масъуллик вазифасини юклаб, “ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий”, деган фикрни илгари суради.

Жадид ижодкорлари Шарқ адабиёти тажрибаларини чуқур ўрганганлари ҳолда, табиий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ўз ҳис-туйғуларини ифодалаганлар. Бу борада, адабиётшунос олим, профессор Иброҳим Ҳаққулов: “анъанавийлик – Шарқ адабиётининг ўзига хос хусусияти ва ҳаракат йўли. Унда умумий ўхшашлик ва такрор ҳам, янгилик ва кашфиёт ҳам бор. Шоирликнинг мақсад ва интилишлари, эришган натижа ва муваффақиятлари гоҳо бир-бирига ғоятда монанд”, деган фикрни билдиради. Бундай анъана жадид ижодкорлари ижодида нафақат назмда, балки насрда ҳам давом этган. Масалан, Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” номли таълимий-ахлоқий асари Шарқ мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Саъдий қаламига мансуб “Гулистон”нинг тадрижий давоми сифатида яратилган. Саккиз бобдан ташкил топган таълимий-тарбиявий “Гулистон”да яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик каби жиҳатлар ҳам назмий, ҳам насрий тарзда уйғунлаштириладики, бу ижодкорнинг ҳаёт тажрибаларидан чиқарган ахлоқий хулосаларини китобхонларга таъсирчан қилиб етказишдаги ўзига хос усули эди. Шунинг учун ҳам етти аср бўлибдики, мазкур асар қалбларда ихлос топиб келмоқда. Саъдий ҳикматлари, кейинги давр адабиётидаги таълимий-тарбиявий асарлар яратилиши учун ҳам “хамиртуруш” бўлиб хизмат қилади. Олти асрдан кейин ёзилган Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1914 йилда илк бора чоп этилган) асари Шарқ мумтоз адабиётининг улуғ намояндаси изидан бориб, унинг панд-ўғитларини янгитдан, қайтадан ривожлантирди. Саъдий ўғитномасининг доврўғдор бўлиши, унинг фақатгина ғоявий юксаклигида эмас, балки бадиий жиҳатдан ҳам ўзига хослигидадир. Асарда фикрлар содда, аммо таъсирли қилиб, аввал насрда ифодаланади, насрий ҳикматларнинг равон ўқилиши ва уқилишини кичик ҳикоятлар ичида берилган мақоллар, турли бадиий воситалар, ички қофиялар таъминлайди. Ҳикоятлар сўнггида эса, мазмунни чуқурлаштириш мақсадида, фикрлар шеърӣ мисраларда ўз хулосасини топади. Бу эса, айтилмоқчи бўлган гап мазмунини янада тезроқ ва аниқроқ тарзда етказишга хизмат қилади.

Абдулла Авлоний ўз фикрларини таъсирчан ва ёрқин ифодалашда, айнан, Саъдий йўлидан бориб, таълимий-тарбиявий характердаги “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида оқилона фикр-ҳикматларни беришда қуруқ, яланғоч ваъзхонликдан, сафсатабозликдан ўзини йироқ тутди, аксинча, фикр-ғояларини қиёмга етказиб айтишда янги сўзни топиб қўллашга алоҳида эътибор қаратади. Сўзларни топиб ишлатишга, оз сўзга кўп маънони сингдиришга ҳаракат қилади. Унинг сўзлари қисқа, лўнда, аммо аниқ, жонли ва ёқимли. Жонли ва ёқимли сўз билан ифодаланган кенг фикр катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”нинг яратилиши, XX аср ўзбек адабиётида воқеа бўлди. Зотан:

“Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан (исён – М.Т) сақлагувчи, ҳаром-ҳаришдан нафсимизни асрагувчи фақат

иффатимиздур. Ахлоқ соҳиби, иффат эгаси қалбини, виждонини поклаб, тилини ёлгон, гийбат, бўҳтон ва молоъяни (маъносиз – М.Т) каби ёмон сўзлардан сақлар. Чунки инсонга иффатидан кўпроқ тил иффати лозимдур. Бошимизга келадургон кулфат ва заҳматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортуқ сўйлаганимиздан келур.

*Ўйламай сўйлаган оғринмай ўлар,
Фикр ила сўйлаган йиғламай кулар”.*

Кўринганидек, сўз ва иборалар равон ва табиий, фикр – равшан, ифода – аниқ. Сўз кўллашдаги қисқалик аниқлик билан уйғунлашган, фикр равшанлиги эса ифода равшанлигини таъминлаган. Абдулла Авлоний асарда бадиий тасвирий воситалардан, жонли ифода ва мақоллардан фойдаланишда ҳам саъдиёна йўл тутган. Шунинг учун ҳам асар катта эстетик қимматга эга.

Абдулла Авлонийнинг “Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом” асари ибтидоий мактабларнинг учинчи ва тўртинчи синф ўқувчилари учун ёзилган махсус дарслик сифатида қайд этилса-да, ўзбек мумтоз насрининг бебаҳо дурдоналари бўлган ислом дини ва пайғамбарлар тарихини ёритувчи Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”, Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, Алихонтўра Соғунийнинг “Тарихи Мухаммадий” асарлари йўналишидаги тарихий-адабий манба сифатида ҳам кадрлидир. Ўзбек мумтоз насрининг илк намуналари бўлган ушбу асарлар Абдулла Авлонийнинг катта ишга қўл уришига туртки бўлган. Абдулла Авлоний устозлар ўғитларидан руҳланиб, уларнинг асарларини чуқур ўрганиб ва улардан унумли фойдаланиб, ўзининг муаззам асарини яратган.

“Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да ислом тарихи баёни ва Одам алайҳиссаломдан Мухаммад алайҳиссаломгача ораларида ўтган пайғамбарларнинг қиссалари равон тилда ҳикоя қилинган. Асарда ўқувчиларга тушунарли бўлган содда иборалар ва бадиий воситалардан кенг фойдаланилган. Шунинг учун ҳам асар ғоявий-таълимий ва бадиий жиҳатдан мукамал ёзилган.

Кўринганидек, жаид ижодкорлари ижодининг энг характерли жиҳати шундаки, улар мумтоз адабиётимиз тарихида юқори босқични эгаллаган шеърий шакллар ҳамда ғоявий-бадиий анъаналарни йигирманчи аср жаид адабиёти шароитида давом эттирдилар ҳамда ўзига хос тарзда ривожлантирдилар.

ШЕЪРИЯТДА ГЕОМЕТРИК ИЗЛАНИШЛАР

Шеър насрий асардан кўра кучлироқ эстетик таъсир этиб, ўзига хос завқ бера олиши билан ажралиб туради. Албатта, бу, бир тарафи, шеърда ҳис-туйғунинг мос ритм, муסיқий оҳангда ифодаланиши билан ҳам боғлиқ, шу нарса шеърнинг таъсирдорлигини оширади. Бирок шеърнинг таъсир кучи оҳангдорликнинг ўзи билангина таъминланмайди. Шеър ҳис-туйғу ифодаси экан, унинг таъсири кўп жиҳатдан шу ҳис-туйғунинг қандай ифода этилишига ҳам боғлиқ бўлади. Шеърий ифода образ асосида амалга ошиб, образда шоир ўз ҳис-туйғуларини тавсифлаб ёки худди мусаввирдай тасвирлаб ифодалаши мумкин.

Янги давр адабиёти шеърнинг ташқи қурилиши, унинг график шакли ҳам аҳамиятли ифода воситаси эканлигини кўрсатди. Жумладан, XX аср ўзбек шеърлятида зинапоя шаклидаги мисралар, сўзларни алоҳида мисрага чиқариш, турли усулларда товуш товланишларини беришга интилиш, бош ҳарфлар билан ёзиш каби қатор усулларнинг кенг оммалашгани бунинг далилидир. Ўтган асрнинг охириги чорагидан бошлаб шеърлятимизда кузатилган ижодий изланишлар бу жабҳани ҳам четлаб ўтмади. Аммо шундай асарлар ҳам учраб турадики, бир қарашда бунинг нима эканлигини англаб олиш жуда мушкул туюлади:

□ (Тўртбурчак ва шип-шийдам) боғларга
қайтади баҳор

▷ (учта бурчаги) билан.

Боғ аслида △ (икки баҳор) дан
иборатдир,

— бири қайтиб келган,

△ — бири қор остида қишлаган баҳор.

Фаҳриёр қаламига мансуб “Геометрик баҳор” шеъри адабиётимиз учун янги ҳодиса саналади. Боиси шеър шакл жиҳатидан, аниқроғи, ифода жиҳатидан ўзига хос бўлиб, унинг матнида турли график белгилардан муҳим ифода воситаси сифатида фойдаланилган. Янги ҳодисага муносабат ҳам турлича: айримларгина уни маъқуллайди, баъзилар шаклбозликка мойиллик дейди, бошқалар эса “ўта кетган бемаънилиқ” деб қўл силтаб қўя қолади. Аслида ҳам шундаймикан? Наҳотки шеърдаги геометрик шакл, белги ва суратларнинг лирик ифодага тааллуқли жиҳати йўқ бўлса?..

Фаҳриёрнинг шеъри мутлақо янги ҳодисадай кўринса ҳам, унинг илдизлари ўтмиш адабий анъаналаридан озикланади. Масалан, хаттотлик санъатида араб ёзувидаги сўзларни турли шаклга солиб, кўз олдимизда бирор нарса суратланадиган тарзда ёзиш эскидан бор нарса. Ёзувни санъат даражасига кўтарган хаттотлар мазмундан аввал шакл, яъни аввал “кўриш” орқали таъсирлантириш ва маълум таассурот уйғотиш мақсадини кўзлаганлар. Ғарбда бу санъат каллиграфия деб аталиб, унинг тарихи жуда қадим ўтмишга бориб тақалади. Юқорида келтирилган “Геометрик баҳор” каби асарларга ҳам, аввало, хаттотлик ёки каллиграфия санъати анъаналарининг давоми, унинг ривожига янги бир босқич деб қараш мумкин. Зеро, Ғарбда ўтган аср бошларидан кенг оммалаша бошлаган фигурали шеърлар, график шеърлар ва каллиграммалар⁷нинг ҳам илдизи каллиграфия санъатига бориб туташади. Чунки бундай асарларда ҳам ўқувчига аввало нигоҳ орқали таъсир ўтказиш мақсад қилинади. Хуллас, бу

⁷ <http://www.ashtray.ru>. графических стихов, фигурные стихотворения, каллиграмм, Ропалический стих, анимированная графическая поэзия (анимапоэза).

турдаги шеърлар ўзининг икки минг йиллик тарихига эга бўлиб, ўтмиш адабиёти ва ҳозирда бундай асарларни жуда кўп учратишимиз мумкин бўлади. Ф.Рабле, С.Полоцкий, Г.Державин, Л.Кэрролл ва бошқа кўплаб шоирлар бу жанрда сермахсул ижод этишган. Аммо график шеърларнинг янги босқичдаги ўзига хос кўринишини яратган ижодкор сифатида франсуз шоири Гийом Аполлинер эътироф этилади.

XX асрга келиб шоирлар шеър шакли устида кўплаб изланишлар олиб боришади. Бунга ўша давр санъатида содир бўлган ўзига хос ўзгаришларни сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Санъатдаги ифода усули тубдан ўзгариб, илк йўналишлардаёқ (кубизм, фовизм) шаклнинг қиймати ва аҳамияти ортади. Шу даврда ижод қилган модерн шоирлар мавжуд шаклий ифодани ривожлантира бошладилар. Хусусан, франсуз шоири Г.Аполлинер шеър шаклида кескин бурилиш ясади. Аполлинер маълум бир шаклни ёдга солувчи кўринишда (Эйфель минораси, автомобиль, фаввора х.к.) шеърлар битади. Унинг шеърлари турлича бўлиб, шоир баъзан белгилар ва суратлардан ҳам фойдаланган:

Г. Аполлинер. Диез пайдо бўлди

Аполлинер ўзи яратган фугурали шеърларни каллиграмма деб атади. Шоир 1918 йили “Каллиграммалар” номли китобини ҳам эълон қилган. Аммо у яратган каллиграммалар назмнинг асл табиатига хос эмасди. Улар шеърятнинг бошқа санъат турлари билан синтезлашуви маҳсули бўлиб, ўзининг каллиграммалари ҳақида сўз юритган Аполлинер: “Бу санъатнинг имкониятлари жуда катта, биз унда рангасвир ва мусиқанинг синтезини кўришимиз мумкин бўлади”, - деб ёзади.

XX аср бўсағасида санъаткорларнинг оламни ўзгача йўсинда ифодалашга интилиши ғоят кучайган эди. Янгича ифода йўсини, аввало, тасвирий санъатда кузатилади. Агар модернизмга қадар тасвирий санъатда натурани реал акс эттириш устуворлик қилган бўлса, модернизмнинг илк йўналишларидаёқ реаллик бутунлай рад этилади. Шу тариқа фовизм, кубизм, футуризм, абстрактизм каби бир қанча йўналишлар юзага келади. Аполлинер шеърятига рангасвирдаги ана шу ўзгаришлар, айниқса, кубизм йўналишининг таъсири катта бўлган. Шоир Пабло Пикассо, Жорж Брак ва яна бир қанча кубист рассомлар билан яқиндан дўст эди. Аполлинернинг айтишича, бу даврда рассом ва шоирлар ўзаро ҳамфикр эдилар. А.Салмон, М.Жакобс, Б.Сандрар, Ж. Кокто каби шоирлар доимий равишда кубизмни қўллаб турганлар, ўзлари ҳам бу йўналишнинг ҳақиқий шайдоларидан бўлишган.

Хуллас, икки минг йиллик тарихга эга график шеърятнинг янги босқичдаги шакли

рангтасвирнинг модерн йўналишлари билан ўзаро уйғунликда вужудга келади. Бизнингча, рангтасвир ва шеъриятнинг ўзаро синтези асосида яратилган “Геометрик баҳор” номли асар ҳам график шеърият намунаси сифатида тасвирий санъатнинг ана шу йўналишлари, хусусан, кубизм билан муқояса қилиб ўрганилиши керак.

“Геометрик баҳор” ўн бир қисмдан ташкилланган бўлиб, уларнинг ҳар бири мазмунан нисбий мустақилликка эга. Зеро, қисмларнинг ҳар бирида баҳорга хос манзара, ҳолат ё кайфиятнинг тасвирланиши билан шеър бир бутун лирик ҳодисага айланади. Устоз У.Норматов “Геометрик баҳор” ҳақида сўз юритаркан, шундай ёзади: “Ижтимоийликдан ҳоли”, “соф лирика” намуналари ҳам теран инсоний, умумбашарий фалсафий руҳ билан йўғрилган. Бундай руҳ эса анъанавий шеъриятдагидан фарқли ўлароқ, кўп ҳолларда янгича йўлларда намоён этилган... Туркумнинг қолган ўн фасли ҳам шу тариқа турли-туман шакллар-рамзлар симфонияси ва фалсафасидан иборат. Майсанинг игнадай ўткир тили “кўрсатиш чизиғидай фақат олдинга” юради, бинобарин баҳор ҳаракатини тўхтатиб бўлмайди”⁸. Дарҳақиқат, ҳажман йирик бўлган асарда бир-бирининг таъсирида юзага келувчи турли-туман мавзулар, фалсафий мушоҳадага чорловчи фикрларни кўришимиз мумкин. Устоз У.Норматов асарнинг фалсафий-мазмуний жиҳатларига урғу бераркан, бунинг янгича йўлларда намоён бўлишини таъкидлайди. Шу сабабдан ҳам биз асарнинг ўзига хос ифода хусусиятларини ўрганишга жазм этамиз.

Ёзувчи Назар Эшонкул шундай ёзади: “XX аср бошида кубистлар (Пикассо ва бошқалар) турли шакллар орқали инсон руҳиятининг манзараларини акс эттиришга уриниб кўришган эди. Фаҳриёр эса буни асосий қуроли сўз бўлган шеъриятда синаб кўряпти.”⁹ Ҳақиқатан ҳам “Геометрик баҳор” тасвирлаш тамойили жиҳатидан кубизм йўналишига жуда ўхшаб кетади. Маълумки, Уйғониш давридаёқ “поэзия – гапирувчи рангтасвир”, “рангтасвир – соқов поэзия” деб билганлар. Чунки рассомлик асари гунг ҳолича ҳис-туйғуларни ифодаласа, шеърдаги ҳис-туйғуга йўғрилган сўз тасаввуримизда сурат чизади. Яъни, аслида бу икки санъат – эгизак. Фаҳриёр шу қардошлиқни яна ҳам мустаҳкамлашга интилади: турли шаклларни (уларга маълум даражада рассомликка хос унсурлар деб қараса бўлади) сўзга кўмакчи этиб сайлайди. Шакллар СЎЗнинг имконларини тўлатади, сезгиларимизга таъсир этади ва пировардида тасаввуримизда рангин ва ҳассос сурат жонланади:

...улар бир-бирига қовушганида (☒)
кўкаради боғ (■).
Баҳор боққа майсанинг тили
билан кирар билдирмай
♣ (илон) нинг оғзида жаннатга
кирган шайтон сингари.

Кубизм йўналишидаги сурат маълум геометрик фигураларни ёдга солиб, мусаввир оламини шу шакллар воситасида англашга уринади. Бу йўналишнинг ифода йўсинлари бениҳоя чексиз, аммо рассомлар учун картинада борлиқнинг реал хусусиятларини акс эттириш чегаралаб қўйилган эди. Шу боис кубистлар тасвиридаги шакл аниқ эстетик предмет сифатида кўрилмайди. Бу билан ташқи кўринишдан олинандиган таъсир аҳамияти йўқолиб, тасвирий ифодада нарсанинг моҳияти асосий ўринни егаллайди. Ички структура – моҳият эса чексиз, керак бўлса тўрт ўлчамли фазога ҳам сиғмайди. Борлиқнинг таниш манзаралари акс этган сурат тахайюлга ўз рамкаси доирасидаги эркинликни берса, аниқ эстетик предмет сифатида кўрилмайдиган ажабтовур шакллар тасаввур халқга мутлақ эркинликни тақдим этади. Айни

⁸ Норматов У. Тафаккур ёғдуси. Тошкент-2005. 74-75-бетлар.

⁹ “Тасаввурга дош берсанг бўлди...” Фаҳриёр. Геометрик баҳор. Т.: “Маънавият”, 2004 й. 187-бет.

чоқда, тахайюлгина чексизликни изма-из қувиб боришга қодир.

П. Пикассо. Герника. 1937 й.

Фахриёр “чизган” тасвирда ҳам кубизмга хос ана шу жиҳатларни сезиш қийин эмас. Шеърни ўқиркансиз, тасвирни нафақат онгингизда шакллантирасиз, балки бевосита кўзингиз билан хаёлингиздаги манзарага таъсир этасиз. Яъни, сўз билан чизилаётган тасвир маълум белги билан параллел келтирилган, тасаввур этилган манзара ва кўрилаётган белги онгингизда беихтиёр қоришиб кетади. Ўз-ўзидан нореал, кубизмдаги каби геометрик фугураларни эслатувчи тасвир вужудга келади.

Булбуллар (айлана) сайрар баҳорда,
табиат ҳукми шу,
 (сайроқ қирралари) ни
эговлаб ташлайди гулнинг чиройи.

Шеърдаги белгиларга муайян бир маънони аниқлашчи унсур сифатидагина қарамаслик керак. Чунки шеър матнидаги сўзларнинг ўзиёқ муайян бир манзарани яратишга муваффақ бўлмоқда. Бу ўринда фигураларга таассуротга таъсир этувчи восита сифатида қараш ўринлидир. Айни пайтда, ушбу шаклларнинг бадиий образ эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Одатда, образ ҳақида сўз борганда шакл ва мазмун бирлиги, мазмунсиз шакл ва шаклсиз мазмун бўлмаслиги кўп таъкидланади. Бироқ нега шакл бирор аниқ маъно юқини ташимагани ҳолда ҳам сезгиларимизга таъсир қилиши ва муайян ҳислар орқали тасаввур уйғотиши мумкин бўлмас экан?! Ахир, мазмунсиздек кўринган шу шакллар ижодкор англаган моҳиятни ҳисларига йўғириб ифодалаяпти-ку. Шеър аввалида келтирилган (тўртбурчак) ва (учбурчак)ларни ёдга олайлик. Уларни ҳар бир ўқувчи турлича талқин этиши мумкин. Лекин белгиларнинг эстетик қиймати ва улар ифодалаётган мазмунни тугал тушунтириб бера оладиган бирор кимса борми? Йўқ, зеро уларнинг бирдан бир вазифаси ҳеч бир аниқ мазмунни аниқламаган ҳолда таъсир қилиш бўлиб, бу таъсирдан ҳар ким ҳар хил самара олади. Яъни, бу ўринда аксарият кишилар қалби ва онгида бирдай гавдаланувчи, эстетик ядроси – жавҳарига эга бўлган анъанавий образдан фарқли ўзгача типдаги образга дуч келамиз.

Ҳовуз — ойсираган (бақа) нинг
 (тўртбурчак) қуриллаши.

Хўш, бақанинг қуриллаши ва (тўртбурчак) шакли ўртасида алоқа борми? Ёки бақанинг “тўртбурчак қуриллаш”и билан ҳовузнинг ўхшаш жиҳати бўлиши мумкинми? Мумкин эмас,

албатта. Аммо, сиз бадий образни ҳис қилган(кўрган)ингиз каби тасаввурда ниманингдир жонланганини инкор эта олмайсиз-ку...

Юқоридаги мисралар таъсирида воқеланувчи мантиқсиз, нореал тасвир шеърни бошдан ўқиб келаётган ўқувчи тасаввурида қийинчиликсиз суратланиши мумкин. Боиси бунга қадар шеърда келтирилган бошқа шаклларга эътибор қилинса, ўзига хос ташбеҳнинг сабаблари кўрингандай бўлади:

Чанг баробарида
шамол ойни
осмондан ҳовузга туширади учириб,
■ — сув теккан ой
ўчиб қолар ҳовуз тубида — ■

Олам ойсиз қолган, ҳовуз юзасида жилоланувчи ой (■) энди йўқ(■)... Эътибор қилинса, шоир тасаввуридаги ҳовуз (квадрат) шаклида намоён бўлмоқда. Ойнинг сувга тегиши ва ўчиб қолиш ҳолатлари (тасаввур қилинса) бу суратларга ўхшаб кетади. Кейинги мисраларда бақанинг қуриллаши жонзотга эмас, балки (тўртбурчак) кўринишидаги ҳовузга хос хусусият сифатида кўрсатилади. Гўё бақа эмас, ойни кўмсамётган тўртбурчак ҳовуз қурилламоқда. Қарангки, аввалига бемаъниликдай туйилган тасвирнинг—да ҳаётий манзарадаги прототиби мавжуд. Эсга олиб кўринг-чи, сиз қоронғу тунда(базан кун ёруғида) кўлмак ёки ҳовуз четида қурбақанинг қуриллашига эътибор берганмикансиз? Қуриллаган овоз келади-ю, бақанинг ўзи кўринмайди... Кўриб турганингиздай, шоирнинг тасаввур олами чексиз. Аввалига маълум ўхшашлик асосида келтирилган шакллар умуман мантиқсиз образларни юзага келтирмоқда. Лекин тасаввурга эрк берилса, бу образлар воситасида ҳам эстетик таъсирланиш мумкин бўларкан.

“Геометрик баҳор”ни “кўриш” ва ҳис қилиш ўз-ўзидан содир бўлавермайди. Чунки асардаги тасвир шоир тасаввуридаги олам асосида “чизилиб”, унинг илк таассуроти муайян тасвирни, ўз навбатида, бу тасвир кейинги таассуротни келтириб чиқаради. Шу силсила асосида эстетик завқ яхлитлик касб этиб, тасвир эса тобора абстраклашиб боради. Шу сабаб шеърни англашда шоир тасаввуридаги тасвирнинг кетма-кетлиги ва изчил давомийлиги назардан қочирилмаслиги керак. Агар ўқувчи шеърдаги ана шу тасвирий оқимга туша билса, шоирнинг мантиққа асосланмаган айқаш-уйқаш оламини кўра бошлайди. Балки, ўқувчи бунда ҳеч қандай мазмун топа билмас, аммо у ҳайратлана бошлайди, олаётган таассуротлари эстетик завқ бағишлайди.

“Геометрик баҳор”даги барча шакллар ҳам моҳиятан тенг қийматли эмас. Баъзан белгилар “чизилаётган” тасвирдаги бирор элементнинг кўринувчи сурати сифатидагина келтирилади:

Шамол ҳукм юргизар тунда,
☾ (ой)ни учирган шамол,
юлдузли осмонни,
ойсиз осмонни
пуфлаб шиширар.
■ — (Қавариқ осмон).

■ (Осмон) (△) (елкани)ни кўтарган борлиқ
тунбўйи ҳовузга сузиб чиқади,
ва етиб олади тонга амаллаб...

Тун манзараларининг гўзал ва ҳайратга солувчи тасвири туширилган ушбу парчага эътибор қаратайлик. Бунда келтирилган белги ва суратлар ўзига хос эстетик завқ бера олишлиги билан шеърдаги бошқа қисмлардан ажралиб туради. Шамолнинг кучли эсиши, увиллашлари чексиз осмонни пуфлаб шишираётгандай бўлади. Осмон шишади – . Энди унинг шишкан шакли вертикал ҳолатда келтирилади. Бу худди кеманинг елканларига ўхшаб кетади. Кучли шамол туннинг қора пардаларини елкандай учиради–ю, борлиқ тун бўйи сузиб юради... Ўқувчи гўзал ташбеҳлар(суратлар) воситасида реал ҳаётда кузатган тун манзараларини онгида тикларкан, эндиликда кўраётгани унинг учун анча таъсирли ва ҳайратга солувчи бўлиши табиийдир.

Негадир бу турдаги асарни мутолаа қилган ўқувчиларнинг аксарияти етарлича эстетик таъсир сезмаганини такидлайдилар.

► Унинг учи игнадай ўткир
учбурчакнинг таянч тўғри чизиғи
ортга йўл бермас,
учбурчак
→ (кўрсатиш чизиғи)дай
фақат олдинга юрар.

Ҳақиқатдан ҳам, эътибор қилинса, шеърнинг эмоционал хусусиятлари кўринмаётгандай бўлади. Бу XX аср бошларида вужудга келган янгича эстетик ифода, дунёни узук-юлук линиялар, тартибсиз шакллар воситасида кўрсатишга уриниш сабаблари билан боғлиқ бўлса керак. Боиси мазмундан кўра шаклнинг устувор қўйилиши асардаги эмоцияни муайян даражада кучсизлантиради. Кубист рассомлар ҳам ўз ишларида эмоционалликдан қочиб, туйғу ўрнини шакл билан тўлдиришга уринадилар. Улар бу каби тартибсиз тасвир дунёнинг нисбий моҳиятини кўпроқ ифодалай олишини таъкидлайдилар.

Шеър матнида бу каби белгиларнинг келтирилиши ўқувчини шоир тасаввуридаги тасвирга яқинлаштиради. Боиси бу фигуралар сўз воситасида ифодаланмай, уларнинг айнан сурати келтирилмоқда. Ўқувчи онгида белги ёки суратнинг айнан шакли намоён бўлиб, истайдими йўқми у шоир кўрган тартибсиз шакллардаги оламни кўра бошлайди.

Сўкмоқлар четидан юради
↓ тоққа ўрлаган баҳор,
харсангларни айланиб ўтар.
→ (Зовлардан ўтолмай қолганда баҳор)
↙ ↘ сўфитўрғай бўғзида
уни олиб ўтар тоғнинг ортига...

Ушбу парчага эътибор қилинса, ундаги матн табиатни тасвирламай, кўпроқ тавсифлаб ифода этаётганини кўриш мумкин. Яъни манзара ифодасида детализация асосида чизилган тасвир мавжуд эмас. Аммо матн билан параллел равишда келтирилган шакллар тасаввур этилаётган манзара кўринишини тўлдиради. Матннинг ўзи бир мунча мавҳум таассурот уйғотса, геометрик шакллар баҳорнинг зовлардан қандай ўта олмаслигини изоҳлаб беради. Ўз-ўзидан шакллар билан қоришган таассурот ҳам матн уйғотган тасвирдан сезиларли фарқ қилади.

Санъатда эстетик нигоҳ (эстетическое видение) деган тушунча мавжуд. Шундай одамлар борки, улар оддий “кўз” илғамаган нарсаларни “кўради”. Бу хусусият, кўпроқ, мусаввирлар ёки

шу соҳани тушунадиган, рангларни ҳис қила оладиган инсонларда мавжуд. Эстетик нигоҳи ўткир одамлар табиатдаги ранглар уйғунлигини ҳам, шаклларнинг бошқалар кўзидан пинҳон мазмунини ҳам ҳис қила оладилар. Бундай одамларда таассурот олиш ва тасаввур қилиш хусусиятлари ҳам ўзгаларга ўхшамаган тарзда кечади. Инсонга хос шу жиҳатдан келиб чиққан ҳолда Фахриёрнинг “Геометрик баҳор” шеъри барча ўқувчиларни таъсирлантиришга қодир дейишдан йироқмиз. Аммо биз истаймизми, йўқми олам ҳақидаги асосий информацияни кўз воситасида қабул қиламиз. Шу жумладан, эстетик таъсирланишимизда ҳам нигоҳ энг муҳим омил саналади. Шу сабаб тасвирий санъат, кинематография, фотография каби санъатлар бизнинг эстетик озикланишимизда асосий соҳалардан ҳисобланади. Шеъриятнинг бу санъатлар билан ўзаро синтезга киришиши эса, албатта, унинг ифода имконлари ва таъсир кучини оширади. Шоир шу эҳтиёж билан шеър шакли устида изланишлар қилади. У манзарани худди мусаввирлардай чизишга, воқеликни кино эпизодларидай ҳаракатдаги тасвирда жонлантиришга уринади. Шоир ўз тасаввуридаги олам тасвирига мос ифода усулини излайди ва ўзича топади. Тасаввуридаги ўзини чексиз ҳайратлантирган оламни тасвирлашга анъанавий йўл ожиз, шу боис ўқувчига “кўрсатиб” таъсир ўтказишга интилади, уни тасаввуридаги пала-партиш, сирли ва ўзига хос дунёга йўналтиради.

*Дилшоода МУБОРАКОВА,
Тошкент Давлат Шарқшунослик институти
аспиранти*

ТАСВИР ҚИРРАЛАРИ

Замонавий миср адабиётида “янги роман” йўналишида ижод қилаётган адиблардан бири Суналлоҳ Иброҳим ҳисобланади. Суналлоҳ Иброҳим ижтимоий ҳаётга фаол аралашган, ундаги муаммоларни чуқур англаб, нозик ҳис қила олган ёзувчи сифатида инсоннинг ранг-баранг ички дунёси, дард-ташвишлари, орзу-умидларини бадиий таҳлил қилади. Ёзувчининг “Бу ҳид” (1964), “Август юлдузи” (1974), “Комитет” (1981), “Байрут – Байрут” (1984), “Зот” (1992), “Шараф” (1997), “Варда” (2000), “Амриканли” (2003) романлари китобхонлар эътирофига сазовор бўлган ва ҳар бири адабий ҳодиса сифатида қабул қилинган. Айниқса, унинг “Зот” романи ўзига хос услуби жиҳатидан ажралиб туради. Роман қаҳрамони оддий аёл, адиб унга алоҳида ном ҳам танламайди. Асарга “Зот”, яъни, араб тилида “бир аёл зоти” деган маънони англатувчи ном қўяди. Асар воқеалари давомида қаҳрамоннинг фикр доираси аста-секин ўса бошлайди, чунки у ижтимоий муҳитга бефарқ қарамайди. Адиб, қаҳрамони ҳаётида, фикрларида, кечинмаларида, кайфиятларида содир бўлаётган кичик ўзгаришларни унинг ўзига хос тилида беради ва асар ғоясини очиш, тасвирлаётган воқеалар характеристикасини ифодалашда улардан кенг фойдаланади. Улар орқали ёзувчи ўзи тасвирлаётган даврдаги инсонлар хулқ-атворини, уларнинг ўйларини ва фикр даражасини кўрсатади. Романда ҳикоячининг роли ҳам ўзгарган. У қаҳрамон – аёлнинг болалиги, унинг турмуш ўртоғи, оиласи, кундалик ҳаёти ва ҳатто уйқудаги тушлари тўғрисида ҳам баён этади. Қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатини ўзига хос муболағали-махзун кулгу (юмор) билан ифодалайди. Лекин шундай бўлса-да, анъанавий, тақлидий реалистик романларда ҳалол ва ҳаром, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги муносабатларни ёритувчи муаллиф ролига нисбатан бу асардаги муаллифнинг роли ва тутган ҳолати қаҳрамонга яқинроқ. Агар олдинги романларида ҳужжатли маълумотлар асар матнининг бир қисмига айланган бўлса, энди, бу романда ёзувчи матнни икки қисмга бўлган. Бирида, қаҳрамоннинг ҳаёти ёриталади, иккинчисида, оммавий ахборот воситаларидан олинган биринчи қарашда тартибсиз кўринган маълумотлар келтирилади. Қаҳрамон ҳаётидаги воқеалар, ўзаро суҳбатлар бадиий ифодавий тасвир орқали баён этилади. Матбуотдан олинган рекламалар, турли эълонлар ва расмий ахборотлар эса, матбуот тилида келтирилади. Матбуотдан олинган ахборотни келтиришда, муаллифнинг роли истеъдодли журналист ролига яқин бўлиб, ахборотларни жамлайди, эътиборга арзийдиган можароли воқеаларни танлаб, уларни таснифлайди. Уларда турли ахборотлар, тижорат эълонлари, расмий рекламалар, журналистик воқеалар ўз аксини топган. Булар орқали ўзгача бир олам намоён бўлади. Бу олам – оммавий ахборот воситалари олами бўлиб, унинг қаҳрамонлари кўзга кўринган сиёсатчилар, банк ва тушунарсиз инглизча номлар билан аталган инвестиция ширкатлари мудирлари, мансабдор шахслар, сал фурсатда миллионерга айланган “тадбиркор” инсонлар бўлиб, улар жуда қисқа вақтда бойликларни қўлга киритишган. Муаллиф фикрича, оммавий ахборот воситалари оламида ахлоқий ва ахлоқсизлик, ҳақиқат ва ёлғон ўртасидаги чегара ювилиб, йўқ бўлиб кетган. Суналлоҳ Иброҳимнинг мазкур романи композициясида янги миср жамиятининг умумий образларидан ташкил топган воқеалар тизимидаги “рихла” услубини қўллаган. Ўқувчи қаҳрамон – Зот ортидан тижорий маҳаллалар, инглиз ва араб мактаблари, марказий полиция идораси, касалхона, Искандария порти, сиҳат идораси котибияти, Зафт шаҳри ва бошқаларга боради. Ўқувчи бу маконларда юз бераётган ходисаларни бошқа замоннинг ахлоқий қиймати ва олий қадриятлари намуналари билан тарбияланган содда аёл нигоҳи орқали кўради. Газеталарда чоп этилаётган ёлғон маълумотларни очишда ёзувчининг зукколиги яққол намоён бўлади.

Уларни тасвирлашда муаллиф газетадаги маълумотларнинг ўзига таянади. Газетадаги ахборотларни таснифлайди, ҳозирги пайтдаги газеталарни олдин ёритган маълумотлари билан солиштиради ва аввал келтирилган маълумотлар қанчалик рост ёки ёлғон эканлиги ўқувчига аёнлашади. Масалан: инсонлар маблағларини кўпайтириб беришни ваъда қилаётган банк ва ширкат эълонлари қайд этилади, сўнгра, бир неча вақтдан кейин ўша ширкат ва банк раҳбари инқирозга учраб, берилган барча пулларни олиб хорижга қочиб кетаётгани тўғрисидаги маълумот таъкидланади. Яна бир мисол: ўзининг ҳалол меҳнати туфайли топган пуллари билан фахрланувчи янги миллионерлар ҳақидаги мақола келтирилади, сўнгра, орқасидан тўплаган пуллари чайқовчилик, товламачилик, ёлғончилик эвазига йиғилган пуллар эканлиги ҳақидаги ва бунинг таъсирида пайдо бўлган жанжални ёритувчи хабар айтилади. Шунингдек, мазкур газеталарда маҳаллий маҳсулотлар ўрнига, миср бозорларини тўлдирган импорт маҳсулотларнинг эълонлари, мазкур овқат ва дориларни истеъмол қилган инсонларнинг захарланганлиги тўғрисидаги хабарлар ҳам берилади. Шунингдек, янги маблағ тўплаш ва уни одамларга тарқатиш учун пайдо бўлган ширкат ҳақидаги катта эълон ва ундан кейин бу ширкатнинг сотилиши ҳақидаги хабар ҳам келтириладики, буларнинг барчаси ҳақиқатдан йироқ, тўқима саробга ўхшайди. Тез бойиган “тадбиркор” инсонлар, аслида, ёлғончи бўлиб, роман воқеалари баёни ва ҳужжатли матн оддий инсонлар олами ва оммавий ахборот воситалари олами билан параллел кетади ва уларнинг орасида қаттиқ боғланиш бор ва унда тенглик ва бетарафлик макони йўқ. Чунки оммавий ахборот воситалари олами муаллиф ибораси билан айтганда, “марказий тарқатиш аппарати” эди ва бу аппарат роман қаҳрамонларининг ҳаётига таъсир этувчи кучли воситадир. Бу восита одамлар қалбига, фикр юритиш услубига, уларнинг майллари, ҳиссиётларига ҳам таъсир қилади ва улар учун юқори идеалларни, ижтимоий ахлоқ намуналарини ҳам яратади ва, ҳаттоки, уларнинг тушларига ҳам киради. Оммавий ахборот воситаларининг доимий босими натижаларини, рекламаларнинг одамлар ақлига таъсирини турли кўринишларини шоён этади. Мана шу таъсирларнинг садосини биз қаҳрамон – Зотнинг архивда бирга ишлайдиган ҳамкасб аёллар ўртасидаги суҳбатларидан, эркаларнинг бир-бири билан газета ёки телевизорда кўрган воқеалар ҳақидаги юритган мулоҳазаларидан, Зот яшайдиган бино аҳли ўртасидаги воқеалардан, кафелларини, жиҳозларини урф (мода)га қараб ўзгартиришга, янги русумдаги нарсалар билан алмаштириш иштиёқларидан англаймиз. Аёлнинг марказий қаҳрамон сифатида романга танланиши тасодифий эмас, чунки аёл болаларини овқатлантиришда, соғлом авлодни вояга етказишда муҳим роль ўйнайди. Бу оддий аёл ўзининг зиммасига катта масъулиятни олади, яъни, у болаларининг нафақат жисмоний, балки руҳий ҳамда маънавий тақдирига ҳам масъулдир. Шу боис, Зотнинг болаларини тоза озиқ-овқат билан боқишга, уларни соғлом вояга етказишга бўлган хатти-ҳаракатлари унинг инсонийликка ишончи ва иймони билан боғланиб кетади. Шу билан бирга, миллатнинг истиқболи учун куёнади. Аёлнинг соғлом авлод учун бўлаётган бундай ҳаракатлари бесамар бўлса ва соғлом авлод учун асл соғлом озиқ-овқат тополмаса, қандай истиқбол бўлади? Суналлоҳ Иброҳим бу ва бунга уйғун ҳаётий муаммоларни бадиий, таъсирли ва жозибали кўрсатишга ҳаракат қилади. Озиқ-овқат мавзуси романда марказий ўрин эгаллайди ва ҳужжатли матн кўп хабарларга асосланиб, хориждан олиб келинаётган ва маҳаллий тадбиркорлар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳақида батафсил ёзади. Хориж ва маҳаллий озиқ-овқат маҳсулотлари таққосланади ва озиқ-овқатлардан захарланиш ҳолатлари ҳам кўрсатилади. Романнинг якуний қисмида Зот йиғлаб, кўлида айниган маҳаллий консерва маҳсулоти билан турган ҳолатда тасвирланади. Ва, бу замонавий араб насридаги энг таъсирчан кўринишдир. Чунки унда истехзоли кулгу ва қаҳрамонга нисбатан ачиниш уйғунлиги бор. Шак-шубҳа йўқки, истеъмолчи жамиятнинг муҳитида асл инсоний қадриятларни сақлаш муаммоси фақат миср жамиятигагина хос бўлган муаммо эмас. Бу ҳозирги инсониятнинг муҳим муаммосидандир. Мазкур муаммони миср адиби бадиий маҳорат билан ифода этган. Уни

талқин этишда постмодернизмга хос ўхшашлик бўлса-да, тасвир негизида катта фарқ бор. Чунки араб романчилиги ўзининг кўп намуналарида инсоний ахлоқийликни юзаки, нисбатан, сўз ўйини ва маънолар ўйини сифатида қабул қилмайди. Шу жиҳатдан қараганда, Суналлоҳ Иброҳим қаҳрамоннинг ички дунёсини, ҳиссиётларини тасвирлашда ўзининг касбий тажрибасидан келиб чиқади ва, маълум маънода, Хемингуэй таъкидлаган қуйидаги фикрга таянади: “Фақат ўзинг билган нарсалар ҳақида ёз. Бу жуда қулай ва ажойиб. Бунда мавзу қамраган доира тор бўлса ҳам, у чуқур мазмунли, маъноли ва ҳақиқатга яқин бўлади”. Унинг барча асарларида, хусусан, “Зот” романида ҳам қаҳрамоннинг шахсий ҳолатлари ва кундалик ҳодисаларга муносабати доираси кенгайиб, инсониятнинг масалалари даражасига кўтарилади. Суналлоҳ Иброҳим ўз миллатига хос бўлган хусусият ва жиҳатларни қаҳрамонлари табиатида, уларнинг дунёқарашлари, ҳаракат ва ўзларини тутиш ҳолатларида, бир-бирлари билан бўлган мулоқотларида ишонарли ҳамда жонли тасвирлайдики, бу, албатта, асарнинг миллийлигини таъминлашда бош омил бўлиб хизмат қилади.

СЎНГГИ ДАРВЕШ

Янглишмасам, ўшанда биринчи курсда эдик. Ётоқхонада биздан уч-тўрт босқич юқорида ўқийдиган талабалар ҳам бор эди. Аралаш-қуралаш яшаганимиз учун бутун туриш-турмушимиз ўртада, ошкора, ўзаро кирди-чикди, қўшничилик одатий ҳол эди. Шундай бир ҳолат сира эсимдан чиқмайди. Юқори босқичда ўқийдиган, бўйи ўртадан пастроқ, жиккаккина, хушрўй, истарали, ҳамиша негадир бир хил – қора кўйлак кийиб юрадиган бир йигит кўпинча хонамизни тақиллатиб, сигарет сўрар, биз чекмаслигимизни айтардик, у эса узр сўраб қайтиб кетар, аммо бир неча кундан кейин яна ўша илтимосини такрорлар, шунда жонимизга тегар, намунча хира бўлмаса, дея орқасидан тўнғиллаб қўяр эдик.

Орадан қанча кунлар, ойлар ўтди, билмайман, бир куни «Шарқ юлдузи» журналининг янги сониде атоқли адиб Асқад Мухторнинг «Оқ йўл»и билан Рауф Парфи деган номини биз ҳали эшитмаган бир ҳаваскорнинг туркум шеърлари босилди. Фотосурати ҳам берилган эди, бундоқ қарасак, ўша – биздан сигарет сўраб юрадиган «хира» йигит!.. «Ё тавба!» дея шеърларини талашиб-тортишиб ўқий кетдик. Айниқса, ёмғир ҳақидаги шеъри шундоққина юрагимизга куйилиб қолди.

*Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар,
Томчилар томчилар сочимга.
Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар,
Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга.*

Мен бу шеърни ҳозир шоирнинг китобларига қарамай, ёддан тикляпман. Ҳа, у бир ўқишда эсда қоладиган, биз шу пайтгача ўқиган, билган шеърларга мутлақо ўхшамас эди. Атоқли адиб Рауф Парфи ҳеч кимникига ўхшамаган бир овоз билан куйлаб юборганини бежиз таъкидламаганди. Раҳматли кейинчалик, орадан кўп йиллар ўтиб, Рауф Парфи таниқли шоир бўлгач, шогирдини асосиз танқидлардан ҳимоя қилиб катта таҳлилий мақола ҳам ёзган эди.

Кейинчалик қўшиқ қилиб куйланган яна бир шеъри тилга тушиб, оммалашиб кетганига гувоҳ бўлганмиз. Бу – ҳозир хонанда Илҳом Фармонов суйиб куйлаётган ўша машҳур қўшиқ:

*Балки ўчган эдим ёдиндан
Ширин хаёлингни буздимми?
Лайло, Лайло, сенинг ёнингда
Япроқ каби кўрдим ўзимни,
Ширин хаёлингни буздимми?*

Айрим мисралари кейинчалик қайта ишланган бу шеърни биринчи марта Рауф Парфининг Фозил Усмон деган ногирон курсдоши қўшиқ қилиб, жўшиб-ёниб куйлаган. Илк бор раҳматли ёзувчи Рустам Раҳмон ва журналист, ҳажвчи шоир Тўлан Қўзибоевларнинг саъй-ҳаракати билан «Ёшлик» радиостанцияси орқали эфирга берилган.

Рауф Парфининг ҳамма асарлари ҳам юқорида қайд этилган шеърлари каби содда, тушунарли эмас. У хос шоир эди. Кутилмаган, бекиёс, бетакрор образлиликка асосланган, турли рамзлар, мажозлар, мураккаб тимсолларга йўғрилган шеърларини тушуниш учун шунчаки дидли-фаросатли китобхон бўлишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун алоҳида бир тайёргарлик, малака, қобилият ва шеърятни нозик тушунадиган бадий дид ҳам керак. Рауф Парфи айнан худди шундай шеърхонни кўз олдиға келтириб ёзарди. Бундай китобхонлар эса

хамиша саноклидир. Шу ўринда атоқли рус шоири Пастернакнинг: «Буюк китобхонлар пайдо бўлгандагина буюк адабиёт пайдо бўлади», деган ибратли гапи эсга тушади. Рауф Парфи бундай китобхонлар кўпайишини кутолмасди. Шу боис у инсоннинг армони ва андуҳи ҳақидаги аламли битикларини имкони борида қоғозга тўкиб қолиш учун интиларди.

Рауф Парфи шеъриятида Туркистон қайғуси, турк бирлиги ғояси устивор йўналиш касб этди. Ижодидаги бу қутлуғ, ўзак масалага истиқлол соғинчи оҳанглари ҳамоҳанг бўлиб, шеъриятини ичдан нурлангирди, юксак бир чўққига кўтарди. Шоирнинг «Сабр дарахти» китобида шундай сатрлар бор: «Ў, сабр дарахти – қутлуғ Туркистон». Шоир матбуотдаги бир суҳбатада фикр-мулоҳазаларини янада куйинчаклик билан, очиқ баён этади: «Миср-Бобил, Хитой-Ҳиндистон, Рум, Эрон, Оврупо, Америка сингари Турон-Туркистон, Турк дунёси жаҳон илму фани, маданияти, адабиёти ва санъати хазинасига муносиб мерос берди ва беражакдир. Шоирларимиз Туркистон руҳини, ўзбек руҳини куйладилар. Зеро, ўзбек руҳи ўлмасдир, ўзбек руҳи бутун Турк дунёсининг меросидир. Ўзбек миллати бу олтин мероснинг эгаси, бу мерос бутун жаҳон учун, бутун инсоният учун аллоҳ инояти-ла гўзал армуғондир. Ўзбек миллати жаҳон тамаддуини бир поғона баланд кўтарган буюк миллатдир. Ўзбек бўлиб туғилган, ўзбек деган номни муқаддас билиб, тану руҳида асраган инсон нақадар бахтли инсондир».

Шоир кўнглининг туб-тубидан отилиб чиққан бу залворли эътироф, бу ички нидони хотиржам, ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Зеро, кўп асрлар давом этган истилолар, зулмлар, қатағонлар туфайли миллий ғурури топталган, қадди букилган, ўзлигини унутаётган, онгу шуурига куллик психологияси сингдирилган халқининг озод бўлишини, ўзлигини танишини, рўшнолик кўришини истаган, ўз миллатини чин юракдан севган, миллати билан фахрланган, миллатига юкинган, миллатининг бағри бутун бўлишини астойдил хоҳлаган миллий шоиргина шундай дея оларди. Бу дил изҳори шоирнинг эзгу орзулари, дарду армонлари инъикоси бўлмиш ўлмас шеърияти моҳиятига янада теранроқ, сергакроқ назар ташлашга ундайди. Шунда сиз устоз Иброҳим Ғафуров «Рауф» деган мансурасида «Кўзи – Туркистоннинг кўзи, Сўзи – Туркистоннинг сўзи, ўзи – Туркистоннинг ўзи» дея бежиз ёзмаганини англайсиз...

Рауф Парфи шеърияти осонгина, бир ўқишда ҳазм қилинадиган битиклар эмас. Унинг шеъриятидаги мураккабликлар, образли ташбеҳлар, коса тагидаги нимкосалардан ҳадиксирайдиганлар аввал сувни лойқалатишга уриниб кўришди. Гоҳо ҳассос шоирни тушкунликда айблашди, айрим сатрларини матндан узиб олиб, бўлакча талқин қилишди. Шоир ўз вақтида бунга муносиб жавоб берган эди: «Мозор сукунат, жимлик билан руҳни тарбиялайди, санъат эса мунг ёрдамида кўнгилдаги касал туйғуларни даволайди».

Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек шеъриятида биронта шоир изланишлари Рауф Парфи ижоди каби кўп баҳсу мунозараларга сабаб бўлмаган. Бу баҳсларда шоир ижоди жиддий қайта синовдан ўтди, шеърияти «забт этилмаган чўққи» (Улуғбек Ҳамдам) дея эътироф этилди. Хайриятки, 37-йиллар ортда қолган эди, соғлом фикр ғолиб чиқди. Донишманд адиб Асқад Мухтор, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуров, Иброҳим Ҳаққул каби зукко олимлар шоир ижодини тўғри, холис таҳлил ва талқин этдилар.

Мухими – Рауф Парфи ижоди ўзбек шеъриятида янги тўлқин, янгича бир йўналиш пайдо бўлишига йўл очди. Устоз кулбасидаги (кўпинча кулбанинг ўзи бўлмасди) шеърхонликлар, адабиёт ҳақидаги тонготар, дилкаш гурунглари ҳеч қачон унутилмайди, соғинч билан эсланади. Тилак Жўра, Назар Шукур, Чори Аваз, Аъзам Ўктам (аллоҳ уларни ўз раҳматига олган бўлсин) ва Тўра Мирзо, Чоршаъм, Турсун Али, Рустам Мусурмон, Баҳром Рўзимухаммад, Мухаммад Ғаффор, Носиржон Тошматов каби шоирлар Рауф Парфига астойдил ихлос қўйган, устоз ижодидан руҳланган, илҳомланган.

Рауф Парфи (турли йилларда чоп этилган «Карвон йўли», «Акс садо», «Тасвир», «Хотирот», «Кўзлар», «Қайтиш», «Сабр дарахти», «Сукунат», «Товба», «Сўнги видо» каби ихчам китобларига киритилган шеърлар жамланса, битта салмоқли «Сайланма» бўлар экан)

ҳаётлигида шоирлик шон-шухратининг нашъу намосидан андак баҳраманд бўлса-да, айрим номдор, донгдор ижодкорлар каби оммабоп ва ҳаммабоп шоир бўлмаган, бунга ўзи ҳам интилмаган. (Зеро, оммавийлик санъатнинг бош мезони ҳам эмас). Улуғбек Ҳамдам таъкидлаганидек, «Унинг учун шоирлик ТИРИКЧИЛИК ЭМАС, ТИРИКЛИК, Борлик ва Йўқлик, Аввал ва Охирдир!»

Рауф Парфи ҳаётлигида ўз кўли билан тартиб берган охирги китоби «Сўнгги видо» деб аталади. Ўз-ўзидан бу ном энди рамзий маъно касб этган. Китоб муковасида шоирнинг яхлит фотосурати берилган. Сочлари қордай оппоқ, ўзига ярашган сокол-мўйлови киров боғлаган шоир кўзлари туб-тубида чексиз бир маҳзунлик, адоқсиз бир ғусса зоҳир. Тўйиб-тўйиб йиғлаб, эндигина юпанган, тин олган болакай кўзларини эслатади. Бу кўзларга хотиржам тикилиб бўлмайди. Мен ҳаётда уни кўп кузатганман. Негадир, ўзи кулиб турганда ҳам кўзларидаги ўша мунгли ифода сўнмасди.

Рауф аканинг шеърлари нимаси биландир ўзига ўхшайди, ўзини эслатади, ўзи ҳақида ҳикоя қилаётган мунгли, адоқсиз бир куйга ўхшайди. Агар унга кулоқ тутсак, уни тинглай ва англай билсак, шоир ҳақидаги энг муҳим, энг керакли, энг ҳаяжонли кечинмалардан огоҳ бўламиз. Шоир дил изҳори бағоят самимий. Дарвоқе, шоир ҳаётда ҳам самимий, кўнгли очик, дилкаш инсон эди. Машҳур шоир бўлиб танилганда ҳам болаларча соддалиги, беғуборлигини сақлаб қололди. Шу боис ҳамиша атрофида дўстлари, мухлислари гирдикапалак эди, атай уни кўргани узоқ-узоқлардан келишар эди. Уни устоз санаган, унга пирга сифингандай ихлос қўйган ёшлар, улфатлар ҳам кўп эди. Бундай мулоқотлар кўпинча ичкиликсиз ўтмасди. Афсуски, шоир кўпларнинг бошига етган бу иллатдан бир умр қутулолмади. Балки ҳаётдан эрта кўз юмишига ҳам қисман шу одати сабаб бўлгандир.

Ҳамма нарса қатъий ҳисоб-китоб асосига қурилган, дарвешликни мутлақо кўтармайдиган замонда Рауф Парфи беғараз, ҳокисоргина, дарвешона яшаб ўтди. Осон бўлмаса-да, шу мушкулотнинг уддасидан чиқа олди. Ҳа, у янги замондаги СЎНГГИ ДАРВЕШ эди. Шоирнинг ҳаёт тарзи, туриш-турмуши билан яхши таниш бўлган одамнинг ҳаёлига беихтиёр шу тушунча келади.

Сархушлик, мастоналик, телбаворлик, ошиқоналик фидойиликка эш бўлиб, ижодкорлик салоҳиятини юксакликка олиб чиқиш чиндан ҳам бир мўъжизадир. Ҳаётда ўзидан кечиб, дарвешликни, «Бир оз гўдак, бир оз...шоир, бир озгина девона»ликни (Эркин Воҳидов), «Соғлар орасида ўғай»ликни (Абдулла Орипов) ихтиёр этган шоирлар камдан кам учрайди. Тақдирнинг бу залворли юки ва заҳмати кўтармоққа ҳамма ҳам қодир эмас. Рауф Парфи эса бу машаққатга тоб берди.

Рауф Парфининг жамики фазилату нуқсонлари, дарвешона ҳаёт тарзи, ҳамма-ҳаммаси яхлит ҳолда унинг туғма шоир эканлигини эслатиб, таъкидлаб турганга ўхшарди. Шахсиятида оддий сўзлар билан тушунтириш қийин бўлган қандайдир бир жозоба бор эдики, шу нарса муслислари ва дўстларини оҳанграбо янглиғ мудом ўзига тортарди.

Рауф аканинг ғаройиб, беҳаловат туриш-турмушини кузатган одам унинг қачон шеър ёзишга вақт топишини тасаввур қилолмасди. Дарҳақиқат, улфатчилик, сархушлик, ит ётиш, мирзо туриш қабилдаги ҳокисор, дарвешона ҳаёт тарзини ихтиёр этган шоирнинг кўнглига яна шеър сиғишини тасаввур қилиш қийин эди. Балки шунинг учун ҳам Рауф ака айрим ижодкорлар каби сермаҳсул бўлмагандир. Озгинаю созгина ёзгани яхши бўлгандир.

Рауф Парфи минбар шоири эмасди. Шу боис расмий давраларга интилмас, юксак минбарлардан шеър ўқишни унчалик суймас эди. Мен унинг турли учрашув, анжуман, расмий тадбирларда (уни камдан кам тақлиф этишарди) шеър ўқиганини бир-икки бор кўрганман, холос. Мабодо шеър ўқишга тўғри келиб қолса, замонасозлик қилиб, оммабоп ва ҳаммабоп эмас, ўзига маъқул бўлган шеърларини ҳавола этарди. Шеър ўқиганда ширали, титроқ, айнаи чоғда ҳазин овозида ажиб бир улуғворлик оҳанги пайдо бўлар, шу асно ўзи ҳам бутунлай бошқа

одамга айланиб қоларди. Шунда уни тинглаш кўп мароқли эди. Гоҳо ўзи эътиқод қўйган суюкли шоирлари – Чўлпон ва Нозим Ҳикмат (баъзан туркча ҳам ўқирди) шеърларидан ҳам ўқиб берарди. Адабий жараённи, айниқса шеърятни синчиклаб кузатар, бу ҳақда ўз фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашар, қутилмаган кузатиш-хулосалари билан кўпчиликни ҳайратлантирар эди. Масалан, замона зайли билан бизда ТАМА АДАБИЁТИ пайдо бўлганини афсус билан таъкидларди. Шоирнинг бир оғиз лутфи билан мўлжалга беҳато урувчи ушбу ибора адабий муҳитда истифодага кириб оммалашди.

Шоир ҳадди сиғадиган, дилтортар давраларда яйраб-қувнаб, тинимсиз ҳазил-хузул қилиб ўтирар, ажойиб, бетакрор лутфлари, ҳазил-мутоибаларини эшитган киши уни ҳаётда ҳеч қандай ташвиши йўқ, бахтиёр одам деб ўйлаши мумкин эди. Шу ўринда бир шоирнинг «Қаҳ-қаҳ уриб куламан нечун, ўзгалар ғамгинлигим билмасин учун» деган мисраси хаёлга келади. Рауф ака ҳам кўпинча кўнгил тубидаги асл дарду хасратларини пинҳон тутаётганга ўхшарди. У гапирганда ҳамма жон қулоғи билан, берилиб тингларди. Чунки унинг воқеликка муносабати ҳам ўзига хос эди, диққатни тортарди, теша тегмаган гаплари гоҳ қулгили, гоҳ шеърлари каби образли-рамзли бўларди. Жиддий тарзда ҳазил қилар, ҳазил ила жиддий гапирар эди. Буни тушунган тушунар, тушунмаган талмовсираб ўтираверарди.

Эсимда, 1995 йилнинг авжи қиш палласи шоир билан ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида бирга яшаганмиз. Ошхона ёнида бир эски кутубхона бўларди. Ўша кунлари кутубхонани тартибга солишаётганди шекилли, бир четда чанг босган эски китоблар уюлиб ётарди. Рауф ака улар орасидан анча-мунча нодир китобларни топиб, хонасига олиб чиқиб бир четга чиройли тахлаб қўяди. Бир гал хонасига чиқсам Нобел мукофотини олган Кнут Гамсунгнинг китобини ўқиётган экан. Шоир китобни танлаб, саралаб ўқир, унга анча-мунча асар ёқмас, адабиётга талаби жуда юксак эди. Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурини пухта ўзлаштириб, омухта қилган эди. Ижодида бу яққол сезиларди. Унинг наздида, адабиёт ҳаётнинг жўн изҳори эмас, абадиятга дахлдор илоҳий мўъжиза эди.

Рауф Парфи ўзбекнинг буюк шоири Чўлпоннинг астойдил чин мухлиси эди. Чўлпон меросини яхши ўзлаштирганди, ундан илҳомланарди, таъсирланарди. Унинг ижодида «Қачон тонг отадир менинг юртимда, Қачон адо бўлар ғамга ботган ғам», «Агар юрак ютиб қилсам ошкор – Сўзларим зулмга отилган ўқдир» каби Чўлпонга ҳамоҳанг сатрлар кўплаб учрайди. Юқорида таъкидлаганимдек, Рауф ака шеърни ниҳоятда таъсирчан ўқирди, овозида бетакрор бир жозоба бор эди. Чўлпоннинг ўша машҳур «Тириксан, ўлмагансан, Сен-да одам, сен-да инсонсан, Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсан!..» деган шоҳ сатрларини ички бир титроқ, хаяжон билан ўқиганда беихтиёр кўзларига ёш қалқиб чиқарди. Мавриди келганда Чўлпон ижодини тарғиб қилишдан эринмасди. Бир замонлар Болтиқбўйи мамлакатларига сафар қилиб, дарвешлиги боис, у ерда тўрт-беш ой қолиб кетганида Чўлпон шеърларини ўзи баҳоли қудрат русчага таглама (подстрочник, яъни сўзма сўз ўгириш) қилиб, шу ерлик шоир дўстларининг она тилида таржима қилдириб чоп эттиради, натижада Чўлпон ижоди Болтиқбўйи халқларида катта қизиқиш уйғотади. Афсуски, бу ноёб воқеадан ҳатто аксарият адабиёт мухлислари ҳам хабардор эмаслар. Рауф ака матбуотдаги суҳбатида шундай ёзганди: «Абдулҳамид Чўлпон зулмга қарши, сталинизмга қарши, озодлик учун, дунёвий шеърят учун, ҳуқуқи учун курашаётганларнинг сардорларидан биридир. Халқ шундай шоирини кўп замонлардан буён кутган эди. У келди ва кураш майдонига чикди. Ҳақ ва Ҳақиқат йўлида қурбон бўлди.»

Дўрмондаги дилтортар суҳбатларда ҳам Рауф ака Чўлпон ҳақида кўп гапирарди. Бу файзли маскан айниқса қиш палласи ижодкорлар билан жуда гавжум бўлар, у ердаги самимий, дилкаш, бетакрор гурунгларининг нашъу намосини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмас эди. (Уч қарра нашр этилган «Дўрмон хангомалари» деган китобимнинг ҳамиртуруши ҳам ана ўша ерда қорилган). Адиблар бу ерда ҳаммага ҳам айтавермайдиган сир-асрори, ижодий режалари билан ўзаро

ўртоқлашар, адабиёт ҳақида тўйиб-тўйиб гурунглашар, ўртадаги дўстлик, хайрихоҳлик ришталари янада мустаҳкамланар эди. Мен бу мулоқотларни ғанимат билиб, «Замондошлардан эсдалик-дастхатлар» (ижодкорнинг дастхатини жуда қадрлайман, дастхат билан совға қилинган китобларни алоҳида, авайлаб сақлайман) деган бир дафтар тутган эдим. Дўрмонда яшаётган шоирлар бир-иккитадан шеърини ўз қўли билан ўша дафтаримга ёзиб беришган. Унда Азиз Абдураззоқ, Тўра Сулаймон, Усмон Азим, Абдулла Шер, Ориф Одилхонов, Ихтиёр Ризо, Ошиқ Эркин, Шукур Курбон, Муҳаммад Раҳмон, Азим Суюн, Ҳабибулло Саид Ғани, Қамчибек Кенжа, Фарид Усмон каби шоирлар қатори Рауф Парфининг ҳам қимматли дастхати бор. Шоир ёмғир ва Лайло ҳақидаги шеърини лотин алифбосида битган, дафтар ҳошиясига худди Пушкин ўз қўлёзмалари четига чизгандек, ёмғир ва қиз тасвирини ҳам туширган, ҳатто «Лайло» қўшиғи нотасининг (шоир нотани билармиди – хабарим йўқ) аввали ҳам акс этган эди. Аслида Рауф ака билан батафсилроқ бир суҳбат қилишни кўпдан ўйлаб юрган эдим. Режамга кўра, бу суҳбат фақат қоғоз эмас, видеотасвирга ҳам муҳрланиши, авлодларга яхши, қимматли бир хотира бўлиб қолиши лозим эди. Мақсадимни ўзига айтганимда шоир хурсанд бўлиб, бажонудил бунга рози бўлган ва суҳбатга жиддий тайёргарлик кўра бошлаган, ўзимча муҳим деб билган саволларни қоғозга тушира бошлаган эдим. Афсус-надоматлар бўлсинки, кейинчалик бошқа ишларга чалғиб кетиб, бу эзгу ниятни амалга оширишга улгуролмадим. Бандасининг умри аллоҳ омонати эканини кўпинча унутиб қўямиз...

Катта истеъдодларнинг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги қимматли фикр-мулоҳазалари ҳамиша юксак қадрият ҳисобланган. (Афсуски, атоқли адибларимизнинг ҳар хил муносабат билан турли жойларда айтган эътиборли фикрларини Гётенинг котиби Эккерман каби ёзиб борадиганлар йўқ). Энди Рауф ака билан хаёлий суҳбат қилмоқдан ўзга чора тополмаймиз. Ҳа, хаёлий суҳбат... Шоирнинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, истеъдодининг йўналиши ва ўзига хослигидан келиб чиқиб, жавобларни тахминлаш мумкин. Шоир билан юзма-юз ўтириб қилинган гурунгнинг нашъу намосини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Ижодкор, агар у ШАХС бўлса, унинг ўрнини ҳеч ким, ҳеч нарса босолмайди. Демак, жўнгина, аммо бирдан бир тўғри хулоса-сабоқ шу – ҳамма ишни ўз вақти-соатида қилиш, истеъдодларни ҳаётлигида қадрига етиш керак экан!..

Яхшиямки саволлар қайд этилган дафтарнинг бошқа бир саҳифаларига Рауф ака ўзаро суҳбатимизда айтган айрим фикрларни ёзиб қўйган эканман. Уларни ютоқиб, кўзимга суртиб, қайта-қайта ўқийман:

«Ижодкор ўз шахсини, шахсининг бутунлигини сақлаб қолиши керак. Мен ҳамиша шунга интиламан. Айримларга ўхшаб гоҳо валдирайверишим мумкин, лекин ботинан, ички бутунлигимни, шахсимни сақлашга интиламан».

«Робиндранат Тагор жуда буюк шоир, ҳайронман, негадир уни ўқишмайди, билишмайди. Ахир Чўлпонлар унга суянишган. Тагор бир умр инглизларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган бўлса, Чўлпон чоризм зулмига қарши исён қилган».

«Мумтоз адабиётимизни, тилимиз асосчиси Алишер Навоийни кўпчилик ўқимайди, тушунмайди, ҳатто шоирларимиз ҳам уни яхши билмайди. Луғатларга Навоий сўзларини киритиш керак, ҳеч бўлмаса X асрдан кейинги сўзларни киритиш лозим. Луғатимиз ғариб, у тилимиз бойлигини акс эттира олмайди».

Рауф ака санъатнинг бошқа турлари билан жиддий қизиқар, айникса, қўшиқчилик ҳақида, айрим ҳофизлар қўшиқ матнини яхши англамаслиги борасида куйиниб гапирарди. Рангтасвирга алоҳида меҳр қўйганди, рассомлар ҳаётга бағишланган китобларни топиб ўқир, дафтарлари ҳошиясига бежирим суратлар чизиб юрарди. Аксарият таниқли рассомлар билан яқин дўст эди. Уйсиз-жойсиз қийналиб юрганда маълум муддат кандакор дўсти Омон Азизнинг ертўладаги устахонасида яшади.

Рауф ака ўзаро гурунглашда бир куни рангтасвир санъати ҳақида шундай деган эди:

«Рассомнинг кўнглида бир дарди бўлмаса барибир асари яхши чиқмайди. Техниканинг ўзи билан бирон натижага эришиб бўлмайди. Агар дарди бўлса, одамлар, халқ ичига кирса, унинг оғриқ-дардларини ҳис этса, асаридаги ранглар гапира бошлайди».

Рауф ака ҳар қандай одам билан осонгина тил топишар, нотаниш одамлар билан кўришаётганда ҳам юзларига самимий табассум ёйилар, муомала-мулоқотда жуда содда, ўта ишонувчан эди, шу боис кўпинча панд еб юрарди. Одамларга баҳо берганда уларга яхши ёки ёмон дея жўнгина таъриф бериб ўтирмасди. Кутилмаганда шундай бир ғалати ўхшатиш ёки қиёслаш қилардики, ўша одамнинг бутун характери, сохт-сумбати шундоққина киши кўз ўнгида яққол гавдаланарди. Масалан, бир куни Дўрмонда сайр қилиб юрганимизда илгари юқоридаги суянган тоғлари туфайли катта мансабларга эришган, аммо замона зайли билан мансаб-мавқелардан мосуво бўлса-да, ҳали-ҳамон эгардан тушгиси келмаётган ўртамиёна бир ёзувчи ҳақида ачиниб шундай деган эди: «Фалончи боёқиш ўзи яхши йигит, лекин ичида бир стержен-хода борга ўхшайди, кўнглида мен доимо баланд мавқеда юришим керак дегандек бир тушунча бор, шу боис ҳамиша отдан тушса ҳам эгардан тушгиси келмай, ғўдайиб юради».

Сир эмас, ҳаётда кўп жабру жафо чеккан одамлар кўпинча дийдаси қотиб, аламзада бўлиб қолади, мавриди келганда чекилган изтироб-аламларнинг ҳиссасини чиқариб олишга уринади. Рауф акага бундай одатлар ёт эди. У кўнглида ғубор сақламайдиган, боладек беғубор, кечиримли инсон эди. «Менга зуғум қилганларнинг ҳаммасини кечириб юборавераман, – деган эди шоир бир суҳбатимизда, – шунда ўзимни улардан халос этаману енгил тортаман, акс ҳолда ҳар қадамда бўладиган зуғумлардан ўлиб кетишинг ҳеч гап эмас».

Афсуски, шоир барибир зуғумлардан тўла-тўқис қутулолмади. Биз уни асрай олмадик. Замондошлари уни тўлиқ тушуна олмадилар, шундоқ ёнларида буюк бир шоир яшаб ўтганини англаб етмадилар. Аксарият буюкларнинг қисмати шундай яқунланган. Беихтиёр хаёлга куйидаги сатрлар келади:

*Оҳ, шоир қисмати ярқироқ, гулгун,
Завқларга тўлар у, Бир Сўзни излар,
Дунёда ҳеч бир зот билмас, не учун,
Айрича қулар у, айрича бўзлар.*

Фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам омин дермиш. Ҳаётдан эрта кетган айрим шоирлар гўё ўз тақдирини башорат қилгандек, негадир ўлимни тез-тез тилга олишади. Ҳар гал шунақа шеърларга кўзим тушганда ички бир титроқдан ларзага тушиб, сергак тортаман. Рауф акада ҳам шундай шеърлар бор эди. «Мен сизни севаман, аллоҳ кечирсин, Мен сизни севиб ўлганман, Кечирингиз ўлган одамни» деб ёзади шоир 1994 йили бир шеърида.

Рауф Парфининг маъракасида садоқатли шогирди, шоир Тўра Мирзо Қуръони каримнинг Ёсин сурасини узоқ ўқиди. Ҳаммамиз сомеъ бўлиб, бош эгдик. Бундоқ разм солсам айримларнинг кўзида ёш халқаланди. Мен ҳам миждаларимга қалқиб чиққан ёшларимни тиёлмай мутаасир бўлдим. Хаёлимга «Бу дунёда рўшнолик кўрмаган шоир эрта кетди, (раҳматли ёшини сўраганларга «Мен йигирма беш ёшимда тўхтаб қолганман» дея ҳазил қилар, кўринишдан соч-соқоли барвақт оқарган беғубор ғўдакка ўхшарди), аллоҳ раҳматига олган бўлсин, ҳали яшаса бўларди» деган аламли фикр қайта-қайта урилди. Кейин, Шайхзоданинг машҳур сатрларини эсладим: «Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан, Уни тиригида бир соат йўқланг».

Биз уни тиригида йўқлай олдикми? Қадрига етолдикми?.. Бу оғриқли саволлар беғам яшашимизга ҳали кўп ҳалақит беради...

Рауф Парфидек сўнгги дарвеш шоир эса қайта дунёга келмайди...

ПАРОДИЯЛАР

ЁЛҒОН АЙТСАМ..

Кўзларинг бир жодуки, билсанг,
Етти иқлим қолгусидир лол.
Сажда этгум, ишора қилсанг,
Соҳиби кўз, эй қоши ҳилол.

Темур УБАЙДУЛЛА. “Кўзларинг” шеърідан.

* * *

Эҳ, бу кўзлар, дунёдек чексиз,
Осмон каби тубсиз, бепоён.
Сажда учун ишора шартмас,
Бошгинамни ураин қаён?

Оҳ, бу кўзлар, денгиздек теран,
Ғарқ бўлишим мумкин жонгинам.
Шу кўзларнинг қалини учун
Ол, Чинозни, Тўйтепани ҳам.

Сатқай сар тақдирим, умрим,
Кўзларингнинг қурбони бўлай.
Сабаб, ўта нозик йигитман,
Ёлғон айтсам ёрилиб ўлай...

АҒАР, СЕВСАНГ...

Севсанг,
Осмонга чиқ, ойни олиб кел,
Тонглар водийсини тўша йўлимга!
Сомон йўлларидан чечаклар териб,
Бахтнинг шодасидай тутгил қўлимга!

Озода БЕКМУРОДОВА. “Севсанг” шеърідан.

* * *

Озодабегим!
Шартларингиз қалтис ва мушкул,
Алпомишлар йўқ, ҳозир демак,
Ойни олиш лозим бўлса агарда
Ошиқлар космонавт бўлиши керак.

Ҳозирги йигитлар не билан машғул,
Барчага аёндир гапнинг дангали.
Парилар бозорда савдо қилишар,
Муштумга айланган девнинг чангали.

“Ёрилтош”нинг ёрилмоғи гумондир,
Сомон йўлларида гуллар чечаклар.
Қизлар қайтар хорғин дала тарафдан,
Бошда бир боғ молга юлган печаклар...

Хаёлим чалғиди... Кўкда ғилмонлар,
Мовий ёғдулардан тутар гўшанга.
Янгалар оҳиста чиқиб кетаркан,
Дер: – Куёв бунча ҳам латта, бўшанг-а?..

ТОПГАН ТОПАЛОҚ...

Ўзи битта,
Қулоғи битта...

Олқор ДАМИН. “Бир қулоғи кесилган эшак”.

Ўзи битта,
Қулоғи нўлта...

Олқор ДАМИН. “Икки қулоғи кесилган эшак”.

* * *

Ажабтовур топишмоқ,
Арзир “кашфиёт” десак.
Кўзингдан ўтар дарҳол,
Сабрли ҳайвон бешак –
Афандининг улови,
Бечора, шўрлик эшак.
“Қулоғи нўлта” бўлса,
Тўрт туёғи саросар,
Думи эса аросат.
Дўстим Олқор Даминга
Мавзу танлаш бобида,
Тилаймиз дид, фаросат.

ЙЎҚЛОВ

Чумчуклар этар чир-чир,
Ёмғир ёғади шир-шир.
Қатик ичилди хўр-хўр,
Мазза, сен ҳам ичиб кўр.

Мўмин АВАЗ. “Кел биродар” шеъридан.

* * *

Келинлар пичир-пичир,
Кампирлар висир-висир,
Ўт ёқсанг исир-исир,
Молимиз қисир-қисир.
Меҳмонлар сиз-биз,
Жиззалар жиз-биз.
Мошинлар тир-пир
Хурраклар хир-хир,
Овозлар ғат-ғат,
Карнай ват-ват,
Қойил, хай-хай,
Яшанг, бай-бай.
Тол шохида
Сайрар булбул,
Тумшуғини
Қайраб булбул
Дейди: – Машқинг
Ғўр ва думбул,
Ғўр ва думбул...

БОЛАЛАРГА ЙЎРИҚНОМА

Вақтни ўтказмас бекор,
Яхши ўқиган бола.
Ялқовлардан қилар ор,
Яхши ўқиган бола.

Ҳайдар ТЎРА. “Яхши ўқиган бола” шеъридан.

* * *

Катталарга жойин берар,
Кичикларга чойин берар
Яхши ўқиган бола.

Қадди-басти расо бўлар,
Кексаларга асо бўлар

Яхши ўқиган бола.

Қисқа қилар каломини,
SMSда саломини
Яхши ўқиган бола.

Дарслардан вақти ортмайди,
Қизларнинг сочин тортмайди
Яхши ўқиган бола.

Таътил пайти эчки боқар,
Олма териб, ўрик қоқар
Яхши ўқиган бола.

Яхши бола, бу йўл-йўрик
Сенинг учун шартга кўра,
Ушбу дастур муаллифи,
Шоир тоғанг Ҳайдар Тўра.

ШАЙДОЛИК

Нилуфардан чиройли юзинг,
Бинафшадан гўзалсан сўлим.
Атиргулдан ифорли юзинг,
Ер юзида танҳосан гулим.

Бахтиёр РОЗИҚ. “Гулим” шеърідан.

* * *

Қизил гулим,
Сафсар гулим.
Сариқ гулим,
Оқ гулим.
Ер юзида
Танҳо гулим,
Тоқ гулим.
Момақаймоқ,
Қоқи гулим.
Бойчечагим,
Қизғалдоғим,
Гулхайримсан,
Ойчечагим.
Лолам ўзинг,
Бўтакўзим,
Турфа гулга
Ва сунбулга

Макон бўлган
Далам ўзинг.
Гапнинг рости,
Пора қилдинг
Юрагимнинг қатини.
Жоним эшит,
Давот қилиб
Мен оққушнинг патини
Китоб ёздим, жўнатаман
Гулларнинг рўйхатини...